

KMETTY ZOLTÁN – KOLTAI JÚLIA¹

STÁTUSZELÉRÉS, TÁRSAS TÁMOGATÁS, TÁRSADALMI TÖRÉSVONALAK
A KAPCSOLATHÁLÓZATI INTEGRÁCIÓ ASPEKTUSAI²

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.1

ABSZTRAKT

A kapcsolathálózat szerepe a társadalmi integrációban sokféle lehet. Segíthet a státuszelérésben, a társas támogatáson keresztül megakadályozhatja az emberek társadalomból való kiilleszkedését, vagy a különféle, egymástól távol lévő csoportok összekötésével biztosíthatja a társadalom makroszintű integrációját is. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a kapcsolathálózat különböző dimenziói (és az ezek mérésére alkalmas módszerek) hogyan kapcsolódnak össze az integráció mikro és makro momentumaival. A névgenerátorra, a pozíciógenerátorra és az összegző módszerre támaszkodva hat kapcsolathálózati indikátort definiálunk, melyekből egy hételemű network milió-típológiát építünk fel. A milió-típológia és a státuszelérés, a társas támogatás, valamint a makroszintű integráció közti összefüggést regressziós modellek segítségével vizsgáljuk. Az eredményeink két irányba mutatnak. Egyfelől a kapcsolathálózati dimenziók vertikális momentumai általánosságban felülírják a horizontális tagolódás fontosságát. Másfelől a közeli magkapcsolatok minden szempontból kiemelt fontosságúnak mutatkoztak. Utóbbi eredmény megerősíti, hogy a jelenkori Magyarországon az integráció egyik legfontosabb feltétele az erős magkapcsolati hálózat.

Kulcsszavak: kapcsolathálózat, névgenerátor, összegző módszer, pozíciógenerátor, státuszelérés, társas támogatás, társadalmi törésvonal

STATUS ATTAINMENT, SOCIAL SUPPORT, SOCIAL CLEAVAGES
THE INTEGRATIONAL ASPECTS OF SOCIAL NETWORKS

ABSTRACT

The role of social networks in social integration can be diverse. They can help the attainment of different statuses; prevent someone from social exclusion through social support; or help the macro integration of the society through the bounding of different and distant groups. In this paper, we examine how the different network aspects (and the methods that measure these dimensions) correlate with the integration on micro and macro level. Based on the name-generator, position-generator and summation method, six network indicators were defined. Based on these indicators, we created a network milieu typology that contained seven groups. Correlations of status attainment, social support and macro-level integration with the milieu typology were analysed via regression models. Our results have two main implications. On the one hand, the vertical aspects of the network dimensions seem more important than the horizontal ones. On the other hand, core ties seem to be the most relevant parts of the networks in all measured dimensions. These results strengthen our point, as the most important aspect of integration in present Hungarian society is the strong core network.

Key words: Social network, name-generator, summation method, position-generator, status attainment, social support, social rift

¹ Kmetty Zoltán: ELTE TáTK, Szociológia Intézet, MTA-ELTE Peripato kutatócsoport. Koltai Júlia: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet.

² A tanulmány az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) keretében készült.

STÁTUSZELÉRÉS, TÁRSAS TÁMOGATÁS, TÁRSADALMI TÖRÉSVONALAK

A KAPCSOLATHÁLÓZATI INTEGRÁCIÓ ASPEKTUSA

BEVEZETÉS³

A kapcsolathálózatok pozitív (és egyes esetekben negatív) szerepével nagyon széles nemzetközi irodalom foglalkozik. Egyrészt a kapcsolathálózatok leépülése teljes társadalmi kiilleszkedéshez vezethet (Castel 2003), más szempontból viszont az erős közeli kapcsolati háló az amorális familiarizmus alapjait jelentheti (Woolcock 1998, Dupcsik–Tóth 2008). Ha társadalmi tőke szempontjából közelítünk a kérdéshez, szintén diffúz képet kapunk. A kapcsolati/társadalmi tőkén keresztül széles erőforrásokhoz férhetünk hozzá: többek között munkahelyhez jutásban, vagy jobb pozíciók elérésében segíthet minket (Lin 2001). Másrészt a felülről vagy alulról zárt kapcsolati csoportok a társadalom diszfunkcionális működéséhez vezethetnek (Coleman 1990, Portes 1998). Az egyes társadalmi csoportokhoz való kapcsolati hozzáférés a maga sokszínűségében jelentheti a társadalom széles körű integrációját, a záródó csoportok pedig a szegregációs mechanizmusok lenyomatai lehetnek (DiPrete et al. 2011). A *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás a különböző network módszerek együttes használatából kifolyólag nemzetközi szinten is egyedülálló lehetőséget kínál arra, hogy a kapcsolati mechanizmusokat megértsük és tipizáljuk. Tanulmányunkban a névgenerátor, a pozíciógenerátor és a méretgenerátor kapcsolathálózati módszereire támaszkodva (Kmetty–Koltai 2015) egy komplex kapcsolati térképet mutatunk be, amellyel a nexusok mentén megvalósuló integrációs és dezintegrációs folyamatokat (a státuszelérést, a társas támogatást, illetve a makro-társadalmi integrációt) magyarázzuk.

A tanulmány első, elméleti részében felvázoljuk, hogy a kapcsolati erőforrások és a társadalmi tőke irodalma milyen kapcsolódási pontokat mutat a státuszelérés, a társas támogatás és a társadalmi törésvonalak kérdéseivel. A három elméleti dimenziót ezt követően megpróbáljuk összekapcsolni egy olyan egységes elemzési keretbe, amely megmutatja, hogy ezek a kérdéskörök mely kapcsolathálózati módszerrel vizsgálhatók elsősorban. A fenti séma megalkotása nem elsősorban technikai vonatkozásban veszi górcső alá a kapcsolathálózat vizsgálati módszereket (bár ezen aspektust sem hagyja figyelmen kívül), hanem inkább azok tartalmi sajátosságai alapján próbálja megkeresni a státuszeléssel, társas támogatással és társadalmi törésvonalakkal való kapcsolódási pontokat.

Az elméleti részben felvázolt séma verifikálására a tanulmány második részében teszünk kísérletet. A három kapcsolathálózati módszerre épülő hat indikátor segítségével felvázolunk egy kapcsolati miliótérképet, amely hét kapcsolati csoportba rendezi a magyar lakosságot. E hét kapcsolati szegmens összefüggését vizsgáljuk meg a státuszeléssel, a társas támogatást és a makrotársadalmi integrációt mérő indikátorainkkal. A tanulmány összefoglaló fejezetében igyekszünk az eredményeinket szélesebb kontextusban is értelmezni.

³ A szerzők köszönettel tartoznak a dolgozat anonim lektorainak, akik értékes megjegyzéseikkel segítették a tanulmány jelen formába öntését.

A tanulmánnyal az a célunk, hogy hozzájáruljunk a kapcsolathálózatok integrációban betöltött szerepének mélyebb megértéséhez.

KAPCSOLATI ERŐFORRÁSOK ÉS STÁTUSZJELZÉS

A fejezet címe ismerős lehet azoknak, akik jártasak a kapcsolathálózatok és a társadalmi tőke irodalmában, hiszen Lin (1999, 2001) sokat hivatkozott tanulmánya is ugyanezen címet viseli. A státuszjelzést ezen tanulmányában Lin egy olyan folyamatként definiálja, melyben „*az emberek erőforrásokat fektetnek abba, hogy szocio-ökonómia előnyökre tegyenek szert*” (Lin 1999: 467). Ezen erőforrások vagy az egyén birtokában vannak, vagy a kapcsolathálózatokon keresztül tudják elérni őket. Bár az előbbi aspektus is érdekes, mi tanulmányunkban az utóbbira koncentrálnak. Ez az instrumentális cselekvési mező, amely a státusz elérését szolgálja, természetesen más előnyök elérését is lehetővé teszi, úgymint a hatalom vagy a vagyon.

A társadalmi pozíció empirikus megragadására számos lehetőség van, ezzel kapcsolatban a hazai szociológiai diskurzusban is pezsgő vita alakult ki.⁴ A társadalmi pozícióval szemben a társadalmi státusz fogalma azonban vertikális struktúrát sejtet, melyet a modern társadalmakban a foglalkozási pozíció jól reprezentál (Blau–Duncan 1967), ebből kifolyólag a deduktív osztálymodellek általában foglalkozási osztálymodellek is (lásd például: Erickson–Goldthorpe–Portocarrero 1979). A foglalkozás azért is tekinthető jó indikátornak, mert nemcsak az adott státusz gazdasági és kulturális szintjét reprezentálja, hanem legtöbbször magába foglalja az adott szakma mezőspecifikus jellemzőit is (Bourdieu 1985), melyek a viselkedés reprezentációs dimenzióiban is megjelennek, amik az adott státuszt még inkább kontúrossá teszik. Szokások, viselkedési minták, tudás-stílusok (Angelusz–Tardos 1991) mind-mind részét képezik egy adott státusz jellemzőinek. Ezen egyéni attribútumok is segítik a státuszjelzést, bár jellegükből adódóan inkább a státusz megtartását szolgálják és a társadalmi mobilitás záródását segítik elő. A kapcsolati erőforrások viszont pont ezt a zártságot segíthetnek feloldani azáltal, hogy utat nyitnak a vertikális státusz-hierarchia egyes szintjei között. Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy horizontális dimenzióban nem jelenik meg a kapcsolati erőforrás mint pozíciószerzési tényező, szerepét azonban kevésbé gondoljuk markánsnak. Ha a foglalkozási pozíciót a státuszreprezentáció megfelelő indikátorának tartjuk, akkor a kapcsolati erőforrások mérésakor is érdemes a kapcsolatok foglalkozási szerkezetére koncentrálni. Lin erre a premisszára építi fel a foglalkozási pozíciógenerátor gondolatát (Lin–Dumin 1986, magyar nyelvű összefoglalással kapcsolatban lásd: Kmetty–Koltai 2015). Lin alapvetően társadalmi tőkeként hivatkozik a társadalmi erőforrásokra, azonban mi ebben a tekintetben igyekszünk kerülni a társadalmi tőke kifejezést (lásd erről: Angelusz 2010). A társadalmi erőforrások státuszjelzésben játszott szerepéről extenzív irodalom számol be, melynek tanulsága, hogy az elért erőforrások nagysága és szélessége is fontos aspektus a státuszjelzés szempontjából, utóbbi főleg a rosszabb szocio-kulturális környezetből származók esetében (az ezzel kapcsolatos munkák összefoglalását lásd Lin 1999).

⁴ 2013-ban a Statisztikai Szemle hasábjain (91. évfolyam 2., 3., 7. szám) Huszár Ákos három tanulmányt is közölt, melyekben a jelenleg alkalmazott osztály- és rétegmódelleket járta körbe. A tanulmányokra számos hazai szerző is reflektált a lapban.

KAPCSOLATI ERŐFORRÁSOK, TÁRSAS TÁMOGATÁS ÉS EGYÉNI JÓLLÉT

A társadalmi hálózatokon keresztül nem csak jobb társadalmi pozíciót, anyagi helyzetet lehet elérni: kapcsolataink ennél szélesebb célelérési dimenzióban is használhatók. A praktikus és instrumentális segítségnyújtás és információátadás mellett az érzelmi segítségnyújtás és támogatás is fontos aspektusa a kapcsolatoknak (Van der Gaag 2005). Gondoljunk akár szórakozásra, akár krízishelyzetek megoldására, fontos, hogy legyenek olyan emberek, akikkel ezeket közösen tudjuk végezni. A kapcsolathálózat ilyen szempontú szerepét a társas támogatás (*social support*) szakirodalma tárgyalja részletesebben. A nagyobb kapcsolathálózat folyamatos pozitív visszacsatolást jelenthet és a közösségben elősegíti a társadalmi szereprendszer kiépülését. Az ebből következő kiszámíthatóság és stabilitás növelheti az egyén elégedettségét. A kapcsolatháló az egótól a normatív szerepek betartását is jobban megköveteli (Kawachi–Berkman 2001). A különböző (gazdasági, érzelmi) negatív hatások valószínűsége is csökken az egyénre nézve, mivel a kapcsolatháló segít ezek hatását letompítani, kiiktatni (Cohen–Wills 1985: 311). A társas segítségnyújtás „általános hatásának tézisé” nem mindenki osztja. A stresszoldás (*stress buffer*) elmélete azt helyezi a középpontba, hogy a társas segítségnyújtásnak csak akkor van szerepe, ha az egyén stresszhelyzetbe kerül, ha ez nincs, akkor egyénileg is meg tudja oldani a felmerült problémákat. Azokat a helyzeteket tekinthetjük stresszesnek, amikor tudjuk, hogy reagálnunk kellene egy helyzetre, de nem tudjuk, hogy mi lenne a jó stratégia (Cohen–Wills 1985: 312). A stresszoldó mechanizmus két módon tud a kapcsolathálózaton keresztül működni. Az első egy megelőző hatás. Ez azt feltételezi, hogy a kapcsolatainktól segítséget kaphatunk nehéz helyzetben, és ez már előre feloldja az egyébként problémás szituációkat, mivel kisebbnek látjuk a bennük lévő kockázatot. A második lépcső már a stresszhelyzetben jön létre, vagy azáltal, hogy megoldást nyújt a probléma kezelésére, vagy úgy, hogy csökkenti annak vélt vagy valós súlyát. A stresszoldásnál fontos, hogy a kapcsolatok közeli és az egohoz hasonlóak legyenek (Lin–Woelfel–Light 1985), mivel az érzelmi segítségnyújtás, és az emocionális stabilitás elsősorban a közeli, erős kapcsolatok felől érkezik (Wellman–Wortley 1990). Azonban érdemes azt is megjegyezni, hogy a közeli kapcsolatok egy részét az emberek nem merik felhasználni támogatás kérésére, nehogy lerombolja a kérésük a kapcsolatot (Wellman 1992). A kapcsolatok multiplicitása is növeli a társas támogatás sikerességét (Hirsch 1980). A társas támogatás szerencsés esetben egész életen át kíséretet nyújt az egyénnek (Antonucci 1985). A társas támogatás és a kapcsolathálózat irodalma bár a szociológiában is megjelenik, inkább a mentális (és fizikai) egészséggel foglalkozó munkákban koncentrálódik. A vizsgált változók között azonban időről időre a szubjektív jóllét is feltűnik mint a mentális egészség egyik indikátora. A két változó közötti erős oksági csatolást magától érthetőnek gondoljuk, a depressziós, mentális gondokkal küzdő személyek kevésbé valószínű, hogy elégedettek az életükkel. Ráadásul van egy kétoldali visszacsatolás is, hiszen az élettel való elégedettség magában foglalja a családi, baráti és közösségi kapcsolatainkkal való elégedettséget is (Lin 2001). Tanulmányunkban erre építve a társas támogatás hatásának működését a kapcsolathálózati momentumok és az elégedettség összekapcsolódásán keresztül vizsgáljuk.

TÁRSADALMI TÖRÉSVONALAK ÉS A KAPCSOLATHÁLÓZATOK DIVERZIFIKÁLTSÁGA

A kapcsolathálózatok eddig vizsgált két dimenziója alapvetően mikroszinten működött, legalábbis az egyén boldogulását vizsgálta kognitív és affektív szempontból különböző kapcsolathálózati konstellációkban. A kapcsolatok mezo és makro megközelítése legalább ennyire elterjedt a szociológiai vizsgálatokban. Ez a kutatási irány elsősorban a társadalmi tőke (és annak makroszemponú megközelítése) oldaláról közelít a kapcsolatokhoz, és olyan neves és sokat hivatkozott szerzők köré szerveződik, mint Portes (1998) vagy Putnam (2000). A társadalmi tőke kifejezést mi igyekszünk kerülni,⁵ de olyan, a társadalmi tőkével összefüggő fogalmakra építünk, mint a csoporton belüli és a csoportok közötti bizalom, mivel a csoporton belüli és a csoportok közötti bizalom integrációs mozzanatokkal is összefüggésbe hozható. A magas csoporton belüli bizalom feltételez egy erős csoport-kohéziót, sűrű kapcsolatrendszert a csoporton belül és egy széles körű mikro-integrációt a csoportot összetartó (*bonding*) kötésekben keresztül. Ha a kapcsolatok a csoportokon belül sűrűsödnek, és kifelé bezáródnak, az több negatív következménnyel is járhat. Portes (1998) ilyen negatív hatásnak tartja például a túl erős kapcsolatháló konformitást eredményező hatását és ezzel összefüggésben a csoport visszahúzó képességének problémáját. Szintén problémát jelenthet, ha egy csoport kizár egy másik csoportot a társadalmi és fizikai tér valamely dimenziójából. Ezt nevezik a szakirodalomban kizáró kapcsolatoknak (*binding*), mivel a nexusoknak ez a formája hajlamosít másokat kizáró, homogén csoport- és közösségi tudat kialakítására (Orbán–Szántó 2005).

Woolcock (1998, lásd még Woolcock–Radin 2008) a magas belső és alacsony külső kapcsolati sűrűséget az „amorális familiarizmus” névvel illeti (ezzel kapcsolatban Magyarországon lásd Dupcsik–Tóth 2008). Woolcock megkülönbözteti azt az állapotot is, amikor mind mikroszinten a közösségen belüli integrációs mozzanat, mind a csoportok közötti összefüggés gyenge, ezt az „amorális individualizmus” állapotaként írja le (Woolcock 1998: 172). Ezek az elméletek rámutatnak arra, hogy egy erős mikrokapcsolati integráció makrotársadalmi szinten nem feltétlenül jelent integrált társadalmat, sőt akár egy kifejezetten szegregált és széttöredezett társadalom kialakulásához is vezethet. A makro-integráció esetében a kulcs a magas csoportközi interakciós sűrűség, illetve a gyakori csoportok közötti átfedés. A többes csoporttagság (Simmel [1950]. cit Baldassarri 2007) növeli az inter-kohéziót, ami a csoportok közötti bizalmatlanság leépüléséhez, és összességében egy integráltabb, sűrűbb makrotársadalmi konstellációhoz vezethet. Bizonyos szituációkban azonban a többes csoporttagság a többfelé elköteleződés miatt okozhatja az egymással gyengén kapcsolódó csoportok, közösségek szétesését is (Vedres–Stark 2010, Vedres 2012). A többes csoporttagság nem feltétlen követelménye a csoportok közötti sűrű interakciónak, sőt ha egymást kizáró diszjunkt csoportokról beszélünk, ez nem is mindig lehetséges. Nem lehet valaki egyszerre vallásos és nem vallásos, baloldali és jobboldali, szegény és gazdag. Az egymást kizáró csoportok esetében értelemszerűen nem a csoportok átfedéseire kell koncentrálni, hanem arra, hogy milyen sűrű közöttük a kommunikáció, mennyire jellemzőek a csoportokat áthidaló (*bridging*) kapcsolati kötések. Ez a fajta nexus lehetőséget nyújt a különböző társadalmi csoportok közötti kapcsolatteremtésre, illetve akár integrációs mozzanatokra is (Putnam 2000). Az általános bizalomhoz az vezethet el, ha mind a csoportot összekötő (*bonding*), mind a csoportokat áthidaló (*bridging*) társadalmi tőke magas, azaz belül és kívül is sűrű az interak-

5 Két okból is kerülni kívánjuk a társadalmi tőke fogalmát. Egyrészt a társadalmi tőke jelentése nagyon túlterhelt, sokan sok mindent értenek alatta. Másodsorban a különböző kapcsolathálózati momentumok vonatkozásában állandó vita van, hogy valóban tőkeként vagy inkább erőforrásként tekinthetünk a kapcsolatukra.

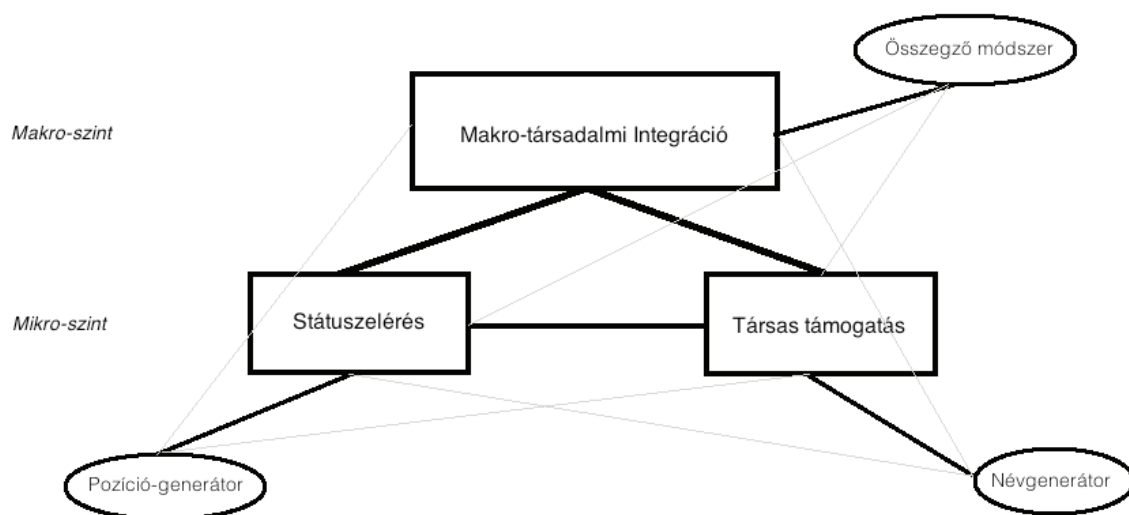
ció, mivel az ilyen esetekben hozzánk hasonló és tőlünk eltérő karakterisztikájú és véleményű emberekkel is kapcsolatban vagyunk (Paxton 2007).

A KAPCSOLATHÁLÓZATOK HÁROM DIMENZIÓJA: STÁTUSZJELÉRÉS, TÁRSAS TÁMOGATÁS, MAKRO-INTEGRÁCIÓ

A tanulmány elméleti bevezetőjének első három fejezetében végigvettünk három olyan dimenziót, amiben a kapcsolathálózatok fontos szereppel bírhatnak. Természetesen mind a három téma magában is sokkal hosszabb kifejtést érdemelne, munkánk keretein belül azonban csak a főbb pontok felvillantására van lehetőségünk. Tudomásunk szerint eddig még nem készült olyan munka, ami a három dimenziót egyszerre próbálta volna elemezni egy egységes vizsgálati kereten belül, így munkánkat ilyen aspektusban mindenképpen úttörőnek gondoljuk.⁶ Az ilyen integratív szemléletű munka nagy akadályá elsősorban az, hogy nehéz egy adatgyűjtésen belül olyan széles kapcsolati blokkot lekérdezni, ami az affektív, illetve az instrumentális cselekvési zónák mellett a kapcsolathálózatok makrointegratív mozzanatát is megragadja. Jelen munkánkat megalapozó tanulmányunkban (Kmetty–Koltai 2015) részletesen foglalkoztunk azokkal a módszerekkel, amelyekkel jellemzően kutadják a kapcsolathálózatokat, és ott végső konklúzióként azt fogalmazzuk meg, hogy az egyes módszerek már eleve behatárolják azt, hogy milyen kutatási kérdések válaszolhatók meg felhasználásukkal, nem lehet őket univerzálisan kezelni. Az MTA TK és a Tárki közös integrációs kutatása egyedülálló lehetőséget jelent ilyen szempontból, mivel három kapcsolathálózati módszer is szerepelt a kutatásban: a névgenerátor, a pozíciógenerátor és az összegző módszer (méretgenerátor). Az 1. ábrán szemléletesen felvázoltuk, hogy az egyes kapcsolati dimenziók hogyan kapcsolódnak a különböző módszerekhez, és ezek miként különböznek el egymástól mikro-makro aspektusban.

1. ábra.

A kapcsolathálózat három dimenziójának és a kutatási módszerek összekapcsolódásának szemléletes rajza

⁶ Olyan tanulmány viszont már született, amiben két-két network módszer együttes használatát vizsgálták (lásd például Van der Gaag 2005). Szintén fontos idéznünk Tardos Róbert (2008) munkáját, aki a névgenerátoros és pozíciógenerátoros módszerek együttes használatának segítségével definiált egy foglalkozási miliőtérképet. Ezek a jelzett kutatások céljaikban, illetve vizsgálati keretükben is jelentősen eltértek a mi munkánktól.

A státuszjelérés a kapcsolathálózat instrumentális dimenziójához kapcsolódik. Ezt elsősorban a Lin-Dumin (1986) féle pozíció-generátoros kutatási módszer segítségével operacionalizálják. A módszer különféle foglalkozások esetében kérdez rá, hogy van-e a kérdezettnek ismerőse az adott foglalkozási csoportban, arra az előfeltevésre építve, hogy a foglalkozások jól lefedik a társadalom vertikális tagolódását (Lin 1999, 2001). Minél magasabb státuszú és minél több foglalkozási csoporthoz kötődik valaki, annál egyszerűbben tud új munkát találni, annál egyszerűbben tud feljebb lépni a státusz-hierarchián. A széles foglalkozási kapcsolatrendszer természetesen indikátora annak is, hogy nagyon különböző társadalmi csoportokhoz fér hozzá az ember. Ez értelmezhető makro-társadalmi aspektusból is, hiszen az ilyen szempontból széles kapcsolatrendszer magas csoportközi interakciós sűrűséget feltételez. Ezt a lehetséges összekapcsolódást egy halványabb vonallal jeleztük. Bár a társas támogatás esetében elsősorban az erős közeli kötések számítanak, bizonyos stresszhelyzetben a távolabbi gyenge kötéseinktől is kaphatunk olyan segítséget, ami növeli az érzelmi és mentális stabilitásunkat. A társas támogatás erősségének mérésre azonban alkalmasabb a névgenerátoros módszer (McCallister–Fischer 1978, Mardsen 1990). A közeli magkapcsolatok megóvhatnak minket a nehéz, stresszes szituációktól, vagy megoldásokat kínálhatnak ezekben a helyzetekben, illetve összességében megvédenek minket a teljes kapcsolati izolációtól. Ezen kapcsolati szegmens erősen homofil jellege miatt csak korlátozottan tudja az embert segíteni különböző instrumentális célok elérésben (bár lehet olyan jellegű névgenerátoros kérdésblokkot felépíteni, ami valamennyire alkalmas lehet erre a célra is). Az előbb is jelzett homofil jelleg miatt, a csoportok közötti kötések általában nem kapnak nagy hangsúlyt a névgenerátorra épülő kutatásokban, illetve csak azzal a kitételrel, hogy csak az erős kötések reprezentálja a módszer. Ebből következően a makrointegrációs mozzanat csak nagyon korlátozottan érhető tetten e a kapcsolati módszer alapján, utóbbi vizsgálatára az összegző módszer a legalkalmasabb (McCarty et al. 2001), amelyben különböző (sok esetben hátrányos helyzetű) csoportokkal való nexusokat is tetten lehet érni. Mivel ez a módszer alkalmas arra is, hogy az ego teljes kapcsolathálóját megbecsülje, ezért bár másodlagos jelleggel, de itt is felmerülhet a státuszjelérés és a társas támogatás aspektusa. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy mind a három módszer bizonyos megkötések mellett alkalmas arra, hogy a három dimenziót (státuszjelérés, társas támogatás, makrointegráció) vizsgálja, de mind a három módszernek megvan a saját hatóköre is. Ha azt feltételezzük, hogy a három kapcsolathálózati dimenzió összekapcsolódása a vertikális elemek mellett horizontális elkülönítéseket is tartalmaz, akkor jogosan merülhet fel az az igény, hogy fölrajzoljunk egy olyan kapcsolati miliőtérképet, amelyben megvizsgáljuk az egyes network együttjárású konstellációkat, és ez alapján keressünk választ arra a kérdésre, hogy az interszekciós és konszolidációs pályák (Blau 1994, 1997) hogyan fonódnak össze a státuszjelérés, a társas támogatás és a makrointegráció aspektusaival. A most következő empirikus vizsgálatban erre fogunk kísérletet tenni.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Tanulmányunkban az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (K108836, kutatásvezető: Kovách Imre) adatbázisát használjuk. Az adatfelvétel 2015-ben zajlott, személyes megkérdezéssel, a minta reprezentatív a 18 évesnél idősebb magyar lakosokra. A felhasznált adatbázis nagysága 2687 fő volt.

Ahogy az elméleti részben már jeleztük, a kutatás egyedülálló elemzési lehetőségeket ad kapcsolathálózati szempontból a kezünkbe, hiszen tartalmazza a névgenerátor, a pozíciógenerátor és az összegző módszert is. A kutatási elképzeléseink megvalósításához ebből a három módszerből nyert indikátorokat kellett összekombinálnunk úgy, hogy kialakíthatók legyenek belőlük kapcsolathálózati szegmensek. Ehhez első lépésben mind a három módszerből két-két mutatót állítottunk elő.

A *névgenerátor* esetében plauzibilis választás volt az összes kapcsolat számát használnunk. A kutatásban három dimenzió mentén (1. a legfontosabb problémáit kivel beszélheti meg, 2. kivel jár el szórakozni, kikapcsolódni, 3. kitől kaphat segítséget a háztartása, otthona körüli teendők ellátásában) 5–5 nevet mondhattak a kérdezettek. A magkapcsolati hálózat maximum mérete 15 volt a módszerből adódóan (a gyakorlatban 10-nél nagyobb szám nem volt), a minimum pedig értelemszerűen nulla. A kapcsolathálózat nagysága mellett a társas támogatás esetében a kapcsolatok multiplicitása is fontos momentum: minél több szerepben van egy alter, annál valószínűbb, hogy tud segíteni különféle problémák megoldásában. A multiplicitás a kapcsolat mélységét is jelzi. A multiplicitás operacionalizálásakor kiszámoltuk, hogy az alterek átlagosan hány szerepben jelennek meg. Ennek a változónak a minimuma 1 volt, a maximuma 3. Problémát jelentettek a kapcsolat nélküliek, hiszen esetükben nem volt kiszámolható a multiplicitás. Mivel a további elemzéseinkhez elengedhetetlen volt, hogy a kapcsolat nélküliek ne adathiányként jelenjenek meg ebben a változóban, ezért ezeket az eseteket 0-ra kódoltuk.

A *pozíciógenerátor modulban* 21 foglalkozás esetében kellett megválaszolni a kérdezettnek azt, hogy ismer-e az adott foglalkozási csoportba tartozó embert (embereket), és ha igennel felelt, akkor arra is válaszolnia kellett, hogy kérhet-e tanácsot, segítséget ettől az embertől (emberektől). Az első képzett indikátor a nexusdiverzitás volt, ami az összes ismert, valamint az összes tanáccsal is megkereshető foglalkozási nexus átlagaként lett operacionalizálva. Ez a mutató alapvetően a kapcsolathálózat terjedelmét méri az instrumentális cselekvési mezőben. A második indikátorunk a kapcsolathálózat vertikális mozzanatát érintette, és az elért nexusok (összes és mozgósítható) presztízsének átlagával mértük.⁷

Az *összegző módszer* első mutatójaként az ismerősi kapcsolatháló nagyságát használtuk fel, amit 5 keresztnevé (Sándor, Milán, Krisztián, Barbara, Judit) esetében megjelölt ismerős-számon keresztül becsültünk meg (ennek részletes módszertana kapcsán lásd korábbi cikkünket: Kmetty–Koltai 2015).⁸ A teljes kapcsolati háló nagysága mellett annak horizontális tagoldódása is fontos aspektusa lehet a makrotársadalmi integrációnak. A kérdésblokkban tíz⁹ társadalmi/etnikai csoport kapcsán kérdeztünk rá az ismerősök számára. A kapcsolat-

7 Az egyes foglalkozások presztízsének definiálása nem triviális, több lehetséges módszer is szóba jöhetett volna. Mi korábbi tapasztalatainkra építve (Albert et al. 2015) egy belső presztízs mutatót definiáltunk, a CAMSIS projekt logikáját követve (Prandy–Jones 2001). Első lépésben elkészítettük minden foglalkozás összes többi foglalkozással vett keresztátlóját. A 2x2 táblákban a „van ismerős/van ismerős” cellák kiigazított reziduális értékét elmentettük, és ezekből a reziduálisokból készítettünk egy szimmetrikus mátrixot, amiben a foglalkozások alkották a sorokat és oszlopokat is. Azon foglalkozások együttes cellájában volt magas érték, ahol jellemző volt, hogy együtt jelölték őket a pozíciógenerátor kérdéssorban. Az így létrejött mátrixot egy dimenzió csökkentő eljárással (Goodmann 1991, sor-oszlop modell) visszaredukáltuk egy dimenzióra, gyakorlatban ezt interpretáljuk presztízsnek. Az egyes foglalkozások így kapott presztízs pontszámát a melléklet M1 táblája tartalmazza. Ennek a presztízs pontszámának az átlagát használtuk fel a második pozíciógenerátor indikátorunk kialakításakor.

8 Az egyes nevek réteg-meghatározottsága elviekben okozhat torzítást a becslésben. Ezt azzal védjük ki, hogy több nevet használunk szimultán a becsléskor.

9 Munkanélküli, volt már börtönben, van nyaralója, cigány származású, rendszeresen jár templomba, meleg vagy leszbikus, elköltözött az elmúlt években külföldre, hajléktalan, devizahitel tartozása van, tagja valamilyen civil szervezetnek.

hálózat horizontális tagolódását azzal mértük, hogy hány csoportból van legalább egy ismerőse a kérdezettnek.

A kialakított hat változó segítségével a következő lépésben szegmentáltuk a mintánkat: megkerestük, hogy a kapcsolati struktúra mögött milyen látens miliók helyezkednek el. Mivel mind a hat indikátorunk magas mérési szintű volt, ezért „látens profil” eljárással (Fraley–Raftery 2002) azonosítottuk a kapcsolati miliókat.¹⁰ Minden csoportkereső eljárás esetében első lépésben el kell döntenünk, hogy hány csoportot alakít ki a kutató. A látens profil elemzés előnye a klasszikus klaszterezési eljárásokkal szemben (például K-means), hogy a modellek illeszkedése alapján ki lehet választani, hogy a vizsgált adatokon mekkora csoportszám az ideális. Erre praktikusán használható statisztika a Bayesian Information Criterion (BIC), amelynél a nullához közelebbi érték jelzi a jobban illeszkedő modellt. A módszer hátránya, hogy elemszám-érzékeny, tehát minél nagyobb az adatok elemszáma, várhatóan annál több csoportot javasol a mutató. A gyakorlatban ezért nem feltétlenül a legkisebb BIC értéket érdemes keresni, hanem a BIC érték csökkenésének dinamikája alapján is lehet (sőt nagyobb elemszám esetében érdemes) csoportszámot választani. A mérlegelésnél érdemes lehet még figyelembe venni az egyes csoportok nagyságát, illetve azt is, hogy a bemeneti változók között ne legyen túl éles hatáserősség különbség a csoportok magyarázatokor. Elemzésünk első részének végén ezeknek a látens profil elemzéssel kapott kapcsolati milióknak a demográfiai karakterisztikáját mutatjuk be röviden.

Az elemzés második lépcsőjében azt vizsgáljuk, hogy ezek a kapcsolati miliók hogyan függenek össze a státuszjelzéssel, az egyéni jólléttel és a makrotársadalmi integrációt jelző általános bizalommal.

A státuszjelzést egy hat kategóriás szubjektív társadalmi osztálybesorolással mérjük (*Melyik társadalmi osztályba sorolná magát?*). A hasonló jellegű munkák megoszlanak abban a kérdésben, hogy objektív vagy szubjektív státuszmutatót helyeznek-e a vizsgálat középpontjába. A kutatásban lehetőség lett volna foglalkozással vagy foglalkozási kategóriával is operacionalizálni a státuszt. Mivel a társadalmi osztály egy állandóbb besorolás (szemben az időben esetleges foglalkozással), és jobban beágyazott a mikromilióba, ezért jelen munkánk szempontjából jobbnak tartjuk a használatát, még akkor is, ha esetleg a középre húzás miatt valamikor torzítása lehet ennek a mérési módszernek.¹¹

Az egyéni jóllétet a 0–10 fokú skálán mért *„Mindent egybevetve mennyire elégedett az életével?”* kérdéssel mértük. A szakirodalmi előzmények alapján egy boldogsággal kapcsolatos kérdés jobban operacionalizálta volna az egyéni jóllétet, azonban a felhasznált adatbázisban ilyen jellegű változó nem árt rendelkezésre.

A makro-társadalmi integrációt a szintén 0–10 skálán mért *„Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?”* kérdéssel operacionalizáltuk. Ebben a dimenzióban volt legnehezebb olyan kérdést találni az adatbázisban, ami jól felhasználható lenne a céljainkra. Ebből következően olyan indikátort igyekeztünk találni, ami összefüggésbe hozható a makroszintű integrációval. Ezért esett a választásunk az általános bizalomra, ami fontos jelzőszáma annak, hogy a közeli csoportokon kívül mennyiben hajlandóak az emberek interakcióba lépni másokkal.

¹⁰ Ehhez az R programnyelv Mclust (Fraley et al. 2012) csomagját használtuk fel.

¹¹ Jelenleg dolgozunk egy hasonló logikát követő és ezen az adatbázison alapuló tanulmányon, amelyben objektív státuszmutatót is felhasználunk a modellezésben.

A függő változóink, valamint a kapcsolati miliók összekapcsolódását lineáris regressziós modellekkel vizsgáltuk meg, amelyekbe első lépésben a kapcsolati milió csoportokat vontuk be kategóriális változóként, majd második lépésben a modellünket kiegészítettük demográfiai változókkal (úgy mint a háztartás nagyság, az életkor, a nem, az iskolai végzettség, a településtípus, az intergenerációs mobilitás és a családi állapot), hogy ezeket kontrol alatt tartva is elemezhesük az összekapcsolódásokat.

EREDMÉNYEK

Kapcsolathálózati miliók

A kapcsolathálózati miliók kialakításához hat indikátort használtunk fel, a magkapcsolatok számát, a magkapcsolatok diverzifikáltságát, a foglalkozási nexusdiverzitást, a foglalkozási nexusok átlagos presztízsét, a teljes kapcsolatháló nagyságát és a kapcsolathálózat társadalmi terjedelmét. Mind a hat változót standardizáltuk, majd látens profil elemzés (más néven modell alapú klaszterezés) segítségével kialakítottuk a miliókat. A különböző szempontok mérlegelése után (lásd módszertan) a 7 csoportos megoldás mellett döntöttünk. Az 1. táblázat a hat bemeneti network indikátor átlagát mutatja be a kapcsolati miliók mentén.

1. táblázat: *Kapcsolati indikátorok átlaga a hét kapcsolati milióban*¹²

	Erős magkapcsolatok száma	Kapcsolatok ultiplexitása a névgenerátor alapján	Nexusdiverzitás	Átlagos presztízs	Ismerősök száma	Elért társadalmi csoportok száma	Csoportaránya a teljes mintában
Magkapcsolat hiányos	0.4	0.3	5.0	42.5	110.1	3.2	6.3%
Instrumentális kapcsolatok nélküli	1.5	2.0	0.0	0.0	67.9	2.1	2.4%
Kapcsolatszegény	2.1	2.5	4.2	42.9	90.9	2.8	36.9%
Magkapcsolat felhalmozó	4.8	2.0	6.8	47.2	185.8	4.6	16.8%
Relatív sokszínű kapcsolatorientációjú	2.3	2.7	8.5	45.5	223.3	6.2	22.5%
Nexus felhalmozó	3.6	2.5	11.1	46.5	548.5	7.4	8.1%
Gazdag kapcsolatokkal rendelkező	3.5	2.4	16.0	48.1	231.0	6.8	7.1%
Átlag	2.7	2.3	7.0	43.8	184.4	4.5	
F érték	608	534	648	784	774	482	
Eta	0.577	0.545	0.592	0.637	0.634	0.519	

Az első milió (**magkapcsolat hiányos**) elsősorban a hiányzó magkapcsolatokkal jellemezhető: az ide tartozóknak szinte nincs olyan ember a környezetében, akivel megbeszélhetnék problémáikat, szórakozni járhatnának vagy akitől segítséget kérhetnének. A második csoport (**instrumentális kapcsolatok nélküli**) elsősorban az instrumentális, gyenge kapcsolatok hiányával jellemezhető, de esetükben a teljes ismeretségi háló nagysága is viszonylag alacsony. A harmadik miliónél (**kapcsolatszegények**) nem detektálhatunk egy specifikus hálózati jellemzőt, amely mentén hiányról beszélhetnénk, azonban a csoporttagok kapcsolathálózatának mérete mind

¹² Az egyszerűbb értelmezés érdekében a táblában a kapcsolathálózati indikátoroknak nem a standardizált változatát tüntettük fel, hanem az eredeti változókat.

horizontális, mind vertikális szempontból alacsonynak mondható. A negyedik csoport (**magkapcsolat felhalmozó**) tagjainál kiugróan magas az erős kapcsolatok száma, ugyanakkor azok kiterjedtsége és más hálózati jellemzőik nem kiemelkedők. Az ötödik milióbe (**relatív sokszínű kapcsolatorientációjú**) tartozók kapcsolathálózatában két mérőeszköz mentén is az átlagnál diverzebb, különböző csoportba tartozó embert detektáltunk, ami az átlagnál valamivel magasabb kapcsolatszámmal is párosul. A hatodik csoport (**nexus felhalmozó**) kiugróan magas kapcsolatszámmal jellemezhető, amely kapcsolatok különböző társadalmi csoportokba való kiterjedtsége is szélesnek mondható. A hetedik csoport (**gazdag kapcsolatokkal rendelkező**) kapcsolathálója is széles, emellett ezen kapcsolatok mind presztízsüket, mind diverzifikáltságukat tekintve kiemelkedőek. Fontos megjegyeznünk, hogy bár a kapcsolathálózati miliók ebben a formában nem alkotnak egyértelműen ordinális skálát, sorrendjükkel mégis arra törekedtünk, hogy a network szempontból hiányos helyzetű csoportoktól a kifejezetten jó helyzetű milióig egyfajta két szélsőség közötti spektrumot mutassunk be. A miliók társadalmi-demográfiai jellemzőit a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat: A kapcsolati miliók demográfia jellemzői

	Magkapcsolat hiányos	Instrumentális kapcsolat nélküli	Kapcsolatszegény	Magkapcsolat felhalmozó	Relatív sokszínű kapcsolatorientációjú	Nexus felhalmozó	Gazdag kapcsolatokkal rendelkező
Nem (férfiak aránya)	53%	26%	43%	49%	51%	44%	48%
Életkor (átlag)	55,4	64,5	50,9	42,5	45,9	41,1	46,8
Iskolázottság:							
Max. 8 általánost végzettek aránya	35%	52%	27%	19%	14%	15%	4%
Szaktmát végzettek aránya	33%	19%	34%	21%	34%	22%	18%
Érettségizettek aránya	25%	17%	30%	39%	34%	37%	39%
Diplomások aránya	7%	11%	10%	21%	18%	27%	39%
Településtípus:							
Budapestiek aránya	14%	23%	21%	31%	18%	7%	7%
Megyeszékhelyen, megyei jogú városban élők aránya	19%	16%	22%	21%	21%	30%	22%
Városban élők aránya	35%	38%	29%	22%	33%	32%	36%
Községben élők aránya	31%	23%	28%	27%	28%	31%	35%
Szülői mobilitás:							
Lefelé mobilak aránya	10%	7%	8%	18%	9%	8%	5%
Immobilak aránya	48%	62%	43%	39%	40%	38%	35%
Felfelé mobilak aránya	42%	31%	49%	43%	51%	54%	60%
Családi állapot (partner nélkül élők aránya)	60%	58%	47%	46%	43%	39%	31%
Háztartásméret (átlag)	2,1	2,0	2,5	2,8	2,5	2,9	2,9

A **magkapcsolat hiányos** csoport tagjai között magas az aránya a szakmát végzetteknek és azoknak, akik egyedül élnek. Háztartásnagyságuk a teljes mintához képest relatíve alacsony, átlagosan két fő (amely tehát nem a kérdezettekől és azok partneréből tevődik össze). Az **instrumentális kapcsolatok nélküliek** főként alacsony végzettségű, idős nőkből állnak, akik hasonló iskolázottságú családokból származnak. Háztartásukat tekintve ők is kisebb létszámú háztartásokban élnek, általában partner nélkül. A **kapcsolatszegények** csoportja nem különbözik jelentősen a teljes társadalom összetételéhez képest, az egyetlen kiugró tulajdonságuk, hogy magasabb körökben a szakmát végzettek aránya. Ez a legnagyobb csoport, a minta több mint egyharmadát teszik ki.

A **magkapcsolat felhalmozók** életkora fiatalabb, mint az országos átlag, több köztük az érettségizett és a fővárosi, továbbá mobilitás szempontjából magasabb közöttük a felfelé mobilak aránya. A **relatív sokszínű kapcsolati orientációjú** csoport társadalmi-demográfiai tulajdonságai nagyon hasonlóak a kapcsolatszegény csoporthoz, ergo a milió összetétele a teljes társadalomét tükrözi annyi kivétellel, hogy e csoportban magasabb a szakmával rendelkezők aránya. A **nexusfelhalmozók** fiatalabbak és magasabb végzettségűek az országos átlagnál, főként megyei jogú városokban élnek, és háztartásnagyságuk az átlagnál nagyobbak mondható. A **gazdag kapcsolatokkal rendelkezők** is magas végzettségűek, viszont ők nagyobb arányban élnek vidéki kisebb városokban vagy falvakban. Családi állapotukat tekintve nagyon alacsony köztük az egyedülállók aránya, és háztartásnagyságuk is magasabb az országos átlagnál. A magas arányú lefelé mobilitásukat az is okozhatja, hogy az érettségivel rendelkezők még nem feltétlenül érthették el legmagasabb iskolai végzettségüket.

A tanulmány további részében arra fókuszálunk, hogy milyen kapcsolat van e miliók és az elméleti fejezetben említett három integrációval kapcsolatos dimenzió operacionalizált változata között, nevezetesen tehát a státuszjelréssel, az egyéni jólléttel és a makrotársadalmi integrációt jelző általános bizalommal hogyan függ össze a kapcsolathálózati pozíció. A kapcsolatok feltérképezéséhez lineáris regresszió elemzést alkalmaztunk, melyben a függő változót az adott kapcsolathálózati mérőszám, a független változókat pedig a miliók adták. Minden esetben két modellt készítettünk: az elsőben csak a miliók, a másodikban pedig kontrollcélokat szolgáló társadalmi-demográfiai változók is szerepeltek.¹³

Státuszjelzés

A státuszjelrést – ahogy azt korábban már említettük – a kérdezett szubjektív osztálybesorolásával mértük egy hatfokú skála segítségével. A modellek eredményeit a 3. táblázatban foglaltuk össze. A modellből jól kirajzolódik, hogy a referencia-csoportként kijelölt **magkapcsolat hiányos** milióhoz képest az **instrumentális kapcsolatok nélküliek** kivételével minden más csoportnak szignifikánsan magasabb volt a státuszjelzés során felvett értéke. Bár a kapcsolat nem teljesen lineáris, összességében azt mondhatjuk, hogy minél jobb helyzetben van valaki kapcsolathálózati szempontból, annál inkább tér el pozitív irányban a szubjektív státusa a

¹³ A regressziók során a kapcsolathálózati miliókat *dummy* formában vontuk be az elemzésbe, ahol referenciakategóriának a magkapcsolat hiányos csoportot választottuk. A kontroll változókat a következő módon vontuk be az elemzésbe: A háztartásnagyságot és az életkort magas mérési szinten. Az iskolai végzettséget négy kategóriával mértük (legfeljebb 8 általános, szakma, érettség, diploma). A településtípusnál is négykategóriás változót használtunk (Budapest, megyeszékhely/megyei jogú város, város, nagyközség/község). Az intergenerációs mobilitásnál három kategóriát használtunk (lefelé mobil, immobil, felfelé mobil). A családi állapotot pedig két kategóriával vontuk be (egyedül él, házastárssal/élettárssal él).

magkapcsolat hiányos csoportéhoz képest, azaz kvázi annál magasabb a státusa. A linearitás egyedül a **magkapcsolatokat felhalmozó** csoportnál törik meg, akik még a **nexus felhalmozókhöz** képest is nagyobb mértékben térnek el pozitív irányban a referenciacsoporttól, tehát magasabb státusúnak mutatkoznak. Ez azért is különösen érdekes, mert a státuszjelést a pozíciógenerátoros technikával mért kapcsolathálózati jellemzőkhöz köti a szakirodalom, azonban jelen elemzés alapján a névgenerátoros technikával mért magkapcsolatok hatása is jelentős erre a dimenzióra. A szűk baráti háló, az erős kapcsolataink tehát státusunkat legalább annyira meghatározzák, mint instrumentális viszonyaink. Joggal vetődhet fel azonban, hogy mennyire következik egyik kérdés a másikból, tehát hogy mennyiben határozza meg a társadalmi helyzet a kapcsolathálót, avagy fordítva. A társadalmi-demográfiai jellemzőket kontrollálva azt láthatjuk, hogy két millió marad, ami a státuszjelés szempontjából jelentősen különbözik a referenciakategóriaként kijelölt **magkapcsolat hiányos** csoporttól. Az egyik a már említett **magkapcsolat felhalmozó** millió, a másik pedig a **gazdag kapcsolatokkal rendelkezők** csoportja. A magkapcsolatok státuszjelésre gyakorolt hatása a referenciacsoportéhoz képest tehát a társadalmi jellemzők kontrollálása után is fennáll, és kiemelendő, hogy – bár ez nem egy meglepő eredmény – a sok és egyben diverzifikált kapcsolat az, ami igazán elősegíti a státuszjelést. A többi kapcsolathálózati csoportban eltűnt a korábban tapasztalt összefüggés, azaz a többi csoportba tartozó emberek társadalmi státusuk tekintetében nem különböznek szignifikánsan a magkapcsolat hiányos csoporttól, ha kiszűrjük a demográfia háttérváltozók hatását. Mindezt úgy interpretálhatjuk, hogy az ezen csoportokban lévő emberek társadalmi helyzete az, ami meghatározza kapcsolathálójukat és egyben társadalmi státusukat is. Ezekben az esetekben tehát nem beszélhetünk a kapcsolathálózat közvetlen hatásáról, mivel csak látszólagos kapcsolatokról van szó. Ezen eredmény fontossága abban rejlik, hogy önmagában a kapcsolatok magas száma, avagy a számosság nélküli diverzifikáció nem segíti az egyént a magasabb státusz elérésében. Lényeges azonban felhívni a figyelmet arra, hogy önmagukban a kapcsolathálózati milliók nem magyaráznak kifejezetten nagy hányadot a státusz heterogenitásából (mindössze 5 százalékot), a kifejezetten magas (39 százalékos) megmagyarázott hányad a kontrollváltozók bevonása után tapasztalható csak. Ezáltal feltételezhető, hogy a társadalmi-demográfiai jellemzők sokkal inkább meghatározzák a státuszt, mint a kapcsolathálózati milliók, viszont ez utóbbiaknak is szignifikáns szerepük van a státusz szempontjából.

Jelen modell eredményeinek értelmezésekor azonban nem hagyható figyelmen kívül az, hogy bár a modell specifikációja kijelöli az általunk feltételezett okság irányát, nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy a társadalmi kapcsolatok és a társadalmi-demográfiai tényezők hatnak a státuszra. Feltételezhető ugyanis, hogy mindez fordított irányban is igaz, azaz a társadalmi státusz befolyásolja kapcsolatainkat és egyes társadalmi-demográfiai jellemzőinket (például iskolai végzettség) is. Lényeges tehát kiemelni, hogy ezen folyamatok nem egyértelműen egyirányúak, hanem kölcsönösen erősíthetik egymás hatásait.

3. táblázat. A státuszjelzésre illesztett hierarchikus lineáris regressziós modell

F sig.	,000	,000
Adj. R-squared	5%	39%
	B	B
(Constant)	2,44	1,808
Instrumentális kapcsolat nélküli	-,071	-,023
Kapcsolatszegény	,22*	,083
Magkapcsolat felhalmozó	,638***	,183*
Relatív sokszínű kapcsolatorientációjú	,424***	,104
Nexus felhalmozó	,489***	,043
Gazdag kapcsolatokkal rendelkező	1,012***	,357***
Háztartásnagyság		,001
Életkor		,002*
Nem		,123***
Iskolai végzettség		,678***
Településtípus		-,074***
Mobilitás		-,388***
Együtt él-e partnerrel		,039

* Függő változó: Melyik társadalmi osztályba sorolná magát?

** Referencia kategória a kapcsolati miliőknél: magkapcsolat hiányos

SZUBJEKTÍV JÓLLÉT

A szakirodalmi bemutatás során említett szubjektív jóllét dimenzióját az étellel való elégedettség segítségével operacionalizáltuk, melyet a kutatás során egy nullától tízig terjedő skálán mértek. A modellek struktúrája megfelel a korábban bemutatottaknak. A modellek eredményeit a 4. táblázat tartalmazza. Az előző modell eredményeihez hasonlóan azt láthatjuk, hogy a kapcsolathálózat minősége összefügg a szubjektív jólléttel: a második miliő kivételével mindegyik csoport szignifikánsan különbözik a magkapcsolat hiányos referenciakategóriától. Érdekes azonban, hogy az együtthatók nagysága, azaz a referenciakategóriától való eltérés mértéke (a kapcsolat erőssége) nincs egyértelmű összefüggésben az általunk felállított sorrenddel, mellyel a kapcsolathálózat hasznosságát feltételeztük. A **relatív sokszínű kapcsolatorientációjú** és a **nexus felhalmozó csoportok** hatása (szubjektív jóllétteli eltérése a magkapcsolat hiányos csoporttól) valamivel alacsonyabb a többinél, nem illeszkednek a trendekbe. Ennek hatása érzékelhető is a társadalmi-demográfiai jellemzőkkel kontrollált modellben, melyben a **nexus felhalmozók** hatása már nem szignifikáns a szubjektív jóllétre, és a **relatív sokszínű kapcsolatorientációjúak** hatása és szignifikanciája is csökken. (Tehát a szubjektív jóllét tekintetében ez a két csoport már nem különbözik a magkapcsolat hiányos csoporttól a kontrollváltozók bevonása után.) Önmagukban tehát sem a nagyon nagyszámú ismerős, sem a vegyes kapcsolatok nem növelik a szubjektív jóllétet. A különböző szocio-demográfiai tulajdonságokat kontrollálva itt is azt láthatjuk, hogy leginkább a nagyszámú és egyben változatos összetételű kapcsolathálózat növeli az étellel való elégedettséget, és elsősorban akkor, ha ez sok magkapcsolattal is párosul. Érdekes, hogy még a kevés számú és viszonylag homogén kapcsolat is nagyobb elégedettséghez vezet, mint valamely kapcsolathálózati aspektus (például magkapcsolatok vagy instrumentális kapcsolatok) teljes hiánya. Jelen modellnél is azt tapasztalhatjuk, hogy a második modell megmagyarázott

hányada magasabb, melyben a kontrollváltozók is szerepelnek. Fontos azonban, hogy míg a csak a miliókat tartalmazó modell megmagyarázott hányada hasonló az előző, státuszjelzést magyarázó modelléhez (három és öt százalék), addig a kontrollváltozók bevonása itt nem jár akkora növekedéssel, mint az előző esetben (12 és 39 százalék).¹⁴ A kapcsolathálózat szerepe tehát az étellel való elégedettség szempontjából hasonló, szignifikáns magyarázóerővel bír, mint a státusz esetében, azonban a társadalmi-demográfiai jellemzők jobban meghatározzák a státuszt, mint az elégedettséget.

4. táblázat. A szubjektív jóllétre illesztett hierarchikus lineáris regressziós modell

F sig.	,000	0,000
Adj. R-squared	3%	12%
	B	B
(Constant)	6,041	4,875
Instrumentális kapcsolat nélküli	,359	,522
Kapcsolatszegény	1,04***	,747***
Magkapcsolat felhalmozó	1,311***	,637***
Relatív sokszínű kapcsolatorientációjú	,879***	,382*
Nexus felhalmozó	,918***	,184
Gazdag kapcsolatokkal rendelkező	1,806***	,879***
Háztartásnagyság		,061
Életkor		-,006*
Nem		,297***
Iskolai végzettség		,583***
Településtípus		-,056
Mobilitás		-,337***
Együtt él-e partnerrel		,543***

* Függő változó: Mindent egybevetve mennyire elégedett az életével?

** Referencia kategória a kapcsolati milióknél: magkapcsolat hiányos

Általános bizalom

Az elméleti áttekintésnél említett makro-társadalmi integrációt az általános bizalommal operacionalizáltuk egy nullától tízig terjedő skálán. Ismét két modellt illesztettünk a már bemutatott kontrollváltozók segítségével, melyek eredményeit az 5. táblázat mutatja. Azon modellnél, amelyben csak a miliók szerepelnek, minden csoport hatása szignifikáns a referenciacsoporthoz képest, és minden együtttható pozitív. Eszerint tehát bármely kapcsolati milióba tartozik valaki, magasabb általános bizalommal jellemezhető, mint azok, akiknek nincsenek magkapcsolataik. A milió típusok együttthatóinál nem látható egyértelműen növekvő tendencia a bizalom tekintetében: a trendet ugyanaz a két csoport töri meg, mint az elégedettségénél (a relatív sokszínű kapcsolatorientációjuk és a nexus felhalmozók csoportja). Bizalom szempontjából a magkapcsolatokkal nem rendelkezőkhöz képest a leghasonlóbbak azok, akik instrumentális kapcsolatokkal nem rendelkeznek és a legkülönbözőbbek (akik leginkább bíznak hozzájuk képest) azok, akik gazdag kapcsolatokkal rendelkeznek. A kontrollváltozók bevo-

¹⁴ Az, hogy a kontroll változók bevonása jelen modellben kisebb megmagyarázott hányad növekedést eredményez, abban az értelemben nem meglepő, hogy a felhasznált kontrollváltozók erősebben függnek össze a szubjektív státusszal, mint a szubjektív jólléttel – mellyel sokkal inkább közvetett kapcsolatban vannak.

nása után az instrumentális kapcsolatok nélküliek kivételével minden miliőcsoport hatása szignifikáns marad, az együttthatók továbbra is pozitívak és nagyságuk szempontjából is azonos sorrend figyelhető meg közöttük. (A referenciacsoporttól vett különbségük tehát hasonló a kontrollváltozókat nem alkalmazó modelléhez.) Az általános bizalmat magyarázó modellek megmagyarázott hányada volt a legalacsonyabb a három függő változó közül. Igaz ez a csak a miliőket tartalmazó modellre is (ahol a korrigált R-négyzet értéke 2%), még radikálisabb azonban a magyarázóerő csökkenése a kontrollváltozókat is tartalmazó modellben (melynek megmagyarázott hányada mindössze 3 százalék). Eszerint az emberekbe vetett bizalmat a kapcsolathálózatok ugyan szignifikánsan, azonban elég alacsony mértékben magyarázzák, a társadalmi-demográfiai jellemzők pedig szinte alig befolyásolják azt, hogy valaki mennyire bízik embertársaiban.

5. táblázat. Az általános bizalomra illesztett hierarchikus lineáris regressziós modell

F sig.	,000	,000
Adj. R-squared	2%	3%
	B	B
(Constant)	3,812*	3,734
Instrumentális kapcsolat nélküli	,68***	,605
Kapcsolatszegény	,929***	,746***
Magkapcsolat felhalmozó	1,259***	,884***
Relatív sokszínű kapcsolatorientációjú	,955***	,673***
Nexus felhalmozó	,865***	,482*
Gazdag kapcsolatokkal rendelkező	1,427***	,933***
Háztartásnagyság		,007
Életkor		-,004
Nem		,056
Iskolai végzettség		,298***
Településtípus		-,115**
Mobilitás		0,07
Együtt él-e partnerrel		,122

* Függő változó: Általánosságban Ön mit mondana?

A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?

** Referencia kategória a kapcsolati miliőknél: magkapcsolat hiányos

ÖSSZEFOGLALÁS

A kapcsolathálózat mint hívó szó annyira elterjedt a társadalomtudományokban, hogy tartalmilag teljesen eltérő fogalmak és kérdések is ugyanazon gyűjtőfogalom alatt kerültek tárgyalásra. Tanulmányunkban ezen a fogalmi zűrzavaron próbáltunk legalább valamelyest úrrá lenni azzal, hogy a kapcsolathálózatok mérésakor használt különböző módszereket megkíséreltük hozzákötni az elméletileg leginkább hozzájuk közeli fogalmakhoz, folyamatokhoz. A magkapcsolatokhoz és az erős közeli kötésekhez (névgenerátor) a társas támogatás fogalmát társítottuk, az elért foglalkozások terjedelméhez (pozíciógenerátor) a státuszjelzést, míg a makrotársadalmi integrációhoz a kapcsolatok diverzifikáltságát (összegző módszer). A három kapcsolathálózati módszerből, valamint az ezekre épülő hat indikátorból egy hét elemű network tipológiát készítettünk, az egyes klasztereket pedig kapcsolathálózati miliőknek neveztünk el.

A kapcsolathálózati milió értelmezésekor fontos azt szem előtt tartanunk, hogy az egyes csoportokba tartozók nem közös ismeretségi hálójuk alapján kerülnek be egy csoportba, sőt az sem feltétlen mondhatjuk, hogy az egyes miliókba tartozó személyek gyakrabban lépnek egymással interakcióba, mint a csoportokon kívüliek. Ebben az esetben az „fogja össze” a csoportokat, hogy egymáshoz hasonló kapcsolatháló-szerkezettel rendelkezők vannak egymás mellé rendelve, network terminológiát használva a strukturálisan ekvivalens pozíció az összekötő kapocs.

A három alsó csoport (**magkapcsolat hiányos, instrumentális kapcsolatok nélküli, kapcsolatszegény**) 45 százalékát teszi ki a társadalomnak. Szinte kivétel nélkül az összes regressziós modell azt támasztotta alá, hogy a magkapcsolat hiányos csoport van a leginkább hátrányos helyzetben, és ez a hátrányos helyzet a státuszjelzés kivételével megmarad a demográfia háttérváltozók kontroll alatt tartása után is. Tehát, ha nincsenek közeli kapcsolataik az embernek, akkor nem számíthat támogatásra, és a bizalma is csökken a teljes társadalom irányába, elindul a teljes kiilleszkedés felé. Hasonló a helyzet azok csoportjával is, akik instrumentális kapcsolatokkal nem rendelkeznek.

A kapcsolathálózati szempontból két középső csoport (a **magkapcsolat felhalmozó** és a **relatív sokszínű kapcsolatorientációjú**) egymáshoz való relációját kifejezetten érdekes képet fest. A magkapcsolatok kivételével minden más dimenzióban a **relatív sokszínű kapcsolatorientációjú** csoport rendelkezik jobb erőforrásokkal, de mind a státuszjelzés, mind a szubjektív jóllét, mind pedig az általános bizalom szempontjából a másik csoport van kedvezőbb helyzetben. Ez szintén azt támasztja alá, hogy az erős közeli kapcsolathálózat (nagysága) Magyarországon minden szempontból kulcsszerepet játszik, és felülírja a többi kapcsolathálózati dimenziót. Hasonló következtetésekre juthatunk abból is, hogy a **nexus felhalmozó** (nagy ismeretségi körrel rendelkező) csoport minden mért dimenzióban gyengébben szerepel, mint a magkapcsolat felhalmozók. A kapcsolatok tartalmi dimenzióját jelen kutatás nem tudta mérni, de azt valószínűsíthetjük, hogy a **nexus felhalmozók** esetében a nagy kapcsolathálózat nem párosul ténylegesen mobilizálható kapcsolatokkal, tehát részben egy látszat hálóról lehet szó (ez összefüggésben lehet relatív fiatal átlagéletkorukkal is). Nem ez a helyzet a **gazdag kapcsolatokkal rendelkező** miliónél, ahol az eredmények alapján érvényesülni is tud a kapcsolathálózat nagysága és diverzifikáltsága is. Kapcsolati szempontból kétségkívül e csoport számít az elitnek.

Modelljeink jól mutatják azt is, hogy a kapcsolathálózati miliók szerepét nem szabad sem alul-, sem túlértékelni. A kapcsolathálózati pozíció minden vizsgált szempontból releváns volt, de hatása viszonylag korlátozottnak mondható.¹⁵ A három modell közül a kontrollváltozók bevonása is csak a státuszjelzés esetén növelte meg a modellek megmagyarázott hányadát, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy az általunk alkalmazott kontrollváltozók erősebben összefüggnek a státussal, mint a szubjektív jólléttel vagy a bizalommal. A modellek magyarázó ereje azonban át is vezet minket arra a természetes kérdésre, hogy vajon azok a célváltozók, melyekkel operacionalizáltuk a fogalmainkat, megfelelőek voltak-e. A státuszjelzésnél a munkahelyhez jutás, és ezen keresztül a felfele mobilitás nem volt mérhető az elemzett kutatásban. A társas támogatás esetében is kérdéses a szubjektív jóllét használhatósága, hiszen az a társas támogatás egy speciális szeletét (vagyis inkább

¹⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyes kapcsolathálózati indikátorok hatása is feltétlen ilyen alacsony lenne. A hat indikátorunkból a szubjektív társadalmi státuszra épített OLS modell például közel 20 százalékos magyarázó erőt ér el. Az egyes indikátorokra vonatkozó elemzéseinket a következő, témában megjelenő tanulmányunkban mutatjuk be részletesen.

következményét) méri. Az általános bizalom, bár jó indikátora a makrotársadalmi integrációnak, azonban mégis inkább egy aspektusa a kérdésnek, nem tekinthető univerzális mérőeszközének. Ezek a dilemmák nyilvánvalóan behatárolják munkánk értelmezési keretét, azonban az eredmények ettől függetlenül mindenképpen plauzibilisek véleményünk szerint, és árnyalják az eddigi ismereteinket a témában.

IRODALOMJEGYZÉK

- Albert, F. – Dávid, B. – Kmetty, Z. – Tardos, R. (2015) Mapping social milieus and cohesion patterns. Exploiting the potential of occupational position generator. XXXV SUNBELT Conference of the International Network for Social Network Analysis, 23–28 June 2015, Brighton, UK.
- Angelusz R. (2010) Tőke vagy erőforrás. Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle*, 20(3): 147–166.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.
- Antonucci, T. C. (1985) Social support: Theoretical advances, recent findings and pressing issues. In *Social support: Theory, research and applications* (21–37). Springer Netherlands. http://dx.doi.org/10.1007/978-94-009-5115-0_2.
- Baldassarri, D. (2007) *Crosscutting Social Spheres? Political Polarization and the Social Roots of Pluralism*. New York, New York: Columbia University.
- Blau, P. M. (1994) *Structural Contexts of Opportunities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Blau, P. M. (1997) Egyenlőtlenség és heterogenitás. Primitív elmélet a társadalmi struktúráról. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 359–382.
- Blau, P. M. – Duncan, O. D. (1967) *The American occupational structure*. Wiley.
- Bourdieu, P. (1985) The market of symbolic goods. *Poetics*, 14(1–2), 13–44. [http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X\(85\)90003-8](http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X(85)90003-8).
- Castel, R. (2003) *From manual workers to wage laborers: transformation of the social question*. Transaction Publishers.
- Cohen, S. – Wills, T. A. (1985) Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98(2), 310. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.98.2.310>
- Coleman, J. (1990) *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press. [http://dx.doi.org/10.1016/0304-422x\(85\)90003-8](http://dx.doi.org/10.1016/0304-422x(85)90003-8).
- DiPrete, T. A. – Gelman, A – McCormick, T – Teitler, J – Zheng, T. (2011) Segregation in Social Networks based on Acquaintanceship and Trust. *American Journal of Sociology*, 116(4): 1234–1283. <http://dx.doi.org/10.1086/659100>
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4): 307–328.
- Erickson, R. – Goldthorpe, J. – Portocarrero, L. (1979) Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies. *British Journal of Sociology*, 30(4), 415-441. <http://dx.doi.org/10.2307/589632>
- Fraley, C. – Raftery, A. E. (2002) Model-based clustering, discriminant analysis, and density estimation. *Journal of the American Statistical Association*, 97:611:631. <http://dx.doi.org/10.1198/016214502760047131>
- Fraley, C. – Raftery, A. E. – Murphy T. B. – Scrucca, L. (2012) *mclust Version 4 for R: Normal Mixture Modeling for Model-Based Clustering, Classification, and Density Estimation*. Technical Report No. 597, Department of Statistics, University of Washington.
- Goodman, L. A. (1991) Measures, models, and graphical displays in the analysis of cross-classified data. *Journal of the American Statistical Association*, 86(416), 1085-1111. <http://dx.doi.org/10.1080/01621459.1991.10475155>.
- Hirsch, B. J. (1980) Natural support systems and coping with major life changes. *American Journal of Community Psychology*, 8(2), 159-172. <http://dx.doi.org/10.1007/bf00912658>.
- Kawachi, I. – Berkman, L. F. (2001) Social ties and mental health. *Journal of Urban Health*, 78(3), 458–467. <http://dx.doi.org/10.1093/urban/78.3.458>.
- Kmetty, Z. – Koltai, J. A. (2015) Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *Socio.hu*, 2015(4), 34–49. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.34>.
- Lin, N. – Woelfel, M. W. – Light, S. C. (1985) The buffering effect of social support subsequent to an important life event. *Journal of Health and Social Behavior*, 247-263. <http://dx.doi.org/10.2307/2136756>.
- Lin, N. – Dumin, M. (1986) Access to Occupations through Social Ties. *Social Networks*, 8(4): 365–85. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733\(86\)90003-1](http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733(86)90003-1).
- Lin, N. (1999) Social networks and status attainment. *Annual Review of Sociology*, 467–487. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.25.1.467>
- Lin, N. (2001) *Social Capital: A Theory of Structure and Action*. London: Cambridge University Press.
- Marsden P. V. (1990) Network Data and Measurement. *Annual Review of Sociology*, 16: 435–463. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.16.1.435>.
- McCallister, L. – Fischer, C. S. (1978) A Procedure for Surveying Personal Networks. *Sociological Methods and Research*, 7(2): 131–148. <http://dx.doi.org/10.1177/004912417800700202>.

- McCarty K. – Killworth P. D. – Bernard H. R. – Johnsen, E. C. – Shelley G. A. (2001) Comparing Two Methods for Estimating Network Size. *Human Organization*, 60(1), 28–39. <http://dx.doi.org/10.17730/humo.60.1.efx5t9gjtgmga73y>.
- Orbán A. – Szántó Z. (2005) Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 3(2): 55–70.
- Paxton, P. (2007) Association memberships and generalized trust: A multilevel model across 31 countries. *Social Forces*, 86(1), 47–76. <http://dx.doi.org/10.1353/sof.2007.0107>.
- Portes, A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>.
- Prandy, K. – Jones, F. L. (2001) An international comparative analysis of marriage patterns and social stratification. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 21(4/5/6), 165–183. <http://dx.doi.org/10.1108/01443330110789484>.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Tardos, R. (2008) Foglalkozás, miliő, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, 4, 5–50.
- Van der Gaag, M. P. J. (2005) *Measurement of individual social capital*. Amsterdam: F&N Boekservices.
- Vedres B. – Stark, D. (2010) Structural Folds: Generative Disruption in Overlapping Groups. *American Journal of Sociology*, 115(4): 1150–1190. <http://dx.doi.org/10.1086/649497>.
- Vedres B. (2012) Strukturális gyűrődések: a hálózatok innovatív feszültségei. In Kmetty Z. – Koltai J. (szerk.) *Változó képletek, változatos perspektívák. Tanulmánykötet Tardos Róbert 65. születésnapjára*. Budapest: Háttér Kiadó, 92–110.
- Wellman, B. – Wortley, S. (1990) Different strokes from different folks: community ties and social support. *American Journal of Sociology*, 96:558–588. <http://dx.doi.org/10.1086/229572>
- Wellman, B. (1992) Which types of ties and networks provide what kinds of social support. *Advances in group processes*, 9(1992), 207–235.
- Woolcock, M. (1998) Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27(2): 151–208. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1006884930135>.
- Woolcock, M. – Radin, E. (2008) A relational approach to the theory and practices of economic development. In Castiglione, D. – Van Deth, J. W. – Wolleb, G. (szerk.) *The handbook of Social Capital*. New York: Oxford University Press, 411–438.

MELLÉKLET

M1. táblázat.

A tanulmányban felhasznált foglalkozások presztízspontszáma a Goodman RC modell alapján

	Presztízspontszám
Főiskolai, egyetemi oktató, kutató	69
Számítás technikus, informatikus	61
Újságíró	60
Mérnök	60
Középiskolai tanár	60
Ügyvéd	58
Színész, zenész, énekes	58
Adószakértő, könyvelő	57
Vállalatvezető, Igazgató	55
Sebész	54
Pincér	48
Adminisztrátor	47
Autószerelő	46
Polgármester, önkormányzati képviselő	43
Sofőr	43
Ápoló	42
Biztonsági őr	42
Víz-gáz szerelő	38
Mezőgazdasági egyéni gazdálkodó (parasztgazda)	34
Bolti eladó	32
Segédmunkás	31

ALBERT FRUZZINA – DÁVID BEÁTA¹

A MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATHÁLÓZATI STRUKTÚRÁK JELLEMZŐI 2015-BEN

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.22

ABSZTRAKT

Jelen tanulmány részben a megelőző empirikus adatok kontextusában az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatás 2015. évi adatfelvételére támaszkodva részletesen bemutatja a magyar lakosság egocentrikus kapcsolathálózatát. A vizsgált dimenziók: a párkapcsolatok, bizalmas kapcsolathálók, barátságok, gyenge kötések. A tanulmány alapvetően leíró jellegű, az időbeli változásokra inkább csak utalunk, oksági magyarázatukat más publikációkban kíséreljük majd meg. Egy kapcsolati tipológiát is kialakítunk, és ennek az alapvető szocio-demográfiai változók mentén való leírása mellett az integráció és életminőség más dimenzióval való összefüggéseit is bemutatjuk.

Kulcsszavak: kapcsolathálózat, barátság, gyenge kötések, bizalmas beszélgetési hálózatok

CHARACTERISTICS OF HUNGARIAN PERSONAL NETWORK STRUCTURES IN 2015

ABSTRACT

The article aims to characterize the ego-centric interpersonal networks of the adult Hungarian population in detail in the context of previous survey results, mainly based on data gathered in the framework of the Hungarian National Research Fund study *Integrative and disintegrative processes in Hungarian society* in 2015. The dimensions in focus are: partnership relations, core discussion networks, friendship and weak ties. The analysis is dominantly descriptive, most often we only refer to longitudinal changes and attempt their causal explanation in forthcoming publications. We create a relationship typology and along with its description through socio-demographic characteristics we present its links to other dimensions of social integration and quality of life.

Key words: ego-centric networks, friendship, weak ties, core discussion networks

¹ *Albert Fruzzina:* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézet és Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. *Dávid Beáta:* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézet és Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet.

A MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATHÁLÓZATI STRUKTÚRÁK JELLEMZŐI 2015-BEN

BEVEZETŐ

A minőségi emberi kapcsolatok alapvető pszichés funkciókon túl az egyén testi-lelki jóllétének alapvető előfeltételei: védelmet és támaszt nyújtanak a magány, a betegség, vagy épp a szegénység ellen, tőkeként is felfoghatók, de társadalmi szempontból is nélkülözhetetlenek a stabilitás és az összetartozás szempontjából (ld. részletesebben Bourdieu 1998, Albert–Dávid 2007: 80–86, Cacioppo–Cacioppo 2014, Albert–Dávid 2001: 13–23, Christakis–Fowler 2010, Albert–Hajdu 2016). A kapcsolatok az egyén önértékelésében, identitásának kialakulásában, a társas szerepek elsajátításában – egyszóval személyiségfejlődésében – is fontos szerepet játszanak. Epidemiológiai vizsgálatok egyöntetűen azt tanúsítják, hogy a személyes kapcsolatok a hosszú élet egyik legfontosabb előrejelzői, a társadalmi-gazdasági státusztól, különféle egészségügyi kockázati tényezőktől, egészségmagatartástól, az egészségügyi szolgáltatások használatától és személyiségjellemzőktől függetlenül is csökkentik a mortalitást (Berkman et al. 2000, Uchino 2004).

Az erős, stabil támogató kapcsolathálózattal rendelkezők kedvezőbb fizikai és pszichés egészséggel bírnak: nehéz helyzetekben a körülöttük lévő támogató kapcsolatok fokozhatják megküzdési képességeiket, csökkenthetik a feszültséget (Horváth–Szabó 2011, Dávid–Lukács 2015). A kapcsolatokon keresztül elérhető támogatást a boldogság (szubjektív jóllét) egyik alapvető meghatározójaként tartják számon (Helliwell et al. 2012, 2013, 2015). A különféle kapcsolattípusok a fenti funkciók közül más-mást képesek betölteni, például a szoros, sok esetben családi kapcsolatokat nagyfokú intimitás, érzelmi és anyagi jellegű támogató potenciál jellemezheti, míg a gyengébb, kevésbé szoros kapcsolatokon keresztül többek között széleskörű információkhoz juthatunk (Granovetter 1973, 1982). A fenti témákra vonatkozó kutatások több esetben is jelentős publicitást kaptak, jól mutatva az emberek életminőségét meghatározó fontosságukat – a legutóbb például Robert J. Waldingernek a világot gyorsan bejáró TED-előadása hívta fel a figyelmet a közeli, minőségi emberi kapcsolatok fontosságára.

Jelen tanulmány alapvető célja leíró természetű: részben a megelőző empirikus adatok kontextusában részletesen bemutatni a vizsgált populáció egocentrikus networkjének jellemzőit a bizalmas beszélgetési hálózatokat mérő névgenerátor szituáció, a baráti kapcsolatok és az ún. pozíciógenerátor módszerrel feltérképezett gyenge kötések vonatkozásában. Az időbeli változásokra inkább csak utalunk, ezek oksági magyarázatának megkísérlésével más publikációkban foglalkozunk majd. Egy kapcsolati tipológiát is kialakítunk, és ennek az alapvető szocio-demográfiai változók mentén való leírása mellett az integráció és életminőség más dimenzióval való összefüggéseit is bemutatjuk.

Több korábbi tanulmányunkban összefoglaltuk a magyarországi kapcsolathálózatok nyolcvanas évek óta folyó kérdőíves vizsgálatok alapján kirajzolódó jellegzetességeit (ld. pl. Albert–Dávid 2015), így elemzésünkben

főként az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás adatfelvételére támaszkodunk. Az adatfelvételre 2015 tavaszán került sor. A kiinduló minta elemszáma 2687 fő volt. A minta nem, életkor és iskolai végzettség, valamint településtípus szerint reprezentatív. Az adatfelvételt a TÁRKI készítette.

Az egyes vizsgált dimenziókra vonatkozó adatokat az alábbi változókkal összefüggésben mutatjuk be: a kérdezett neme, iskolai végzettsége (legfeljebb 8 általános, szakmunkásképző/szakiskola, érettségi, diploma), korcsoportja (18–29, 30–39, 40–49, 50–59, 60–69 és 70 éves, illetve idősebb), a lakhelyeül szolgáló település típusa (Budapest, megyeszékhely/megyei jogú város, (nagy)község), önbevalláson alapuló roma identitása (első- vagy másodsorban), milyen társadalmi osztályhoz (alsó osztály, munkásosztály, alsó-közép, középosztály, felsőközép és felső osztály) tartozónak tartja magát.

A 2015-ös adatokat három korábbi TÁRKI adatfelvétel idevonatkozó adataival is összehasonlítjuk. Az adatfelvételek rövid leírása az 1. mellékletben olvasható.

TÁRSKAPCSOLATOK

A felnőttek egocentrikus kapcsolathálózatának alapvető jellegzetessége, hogy az egyénnek van-e partnerkapcsolata. Ide számítottuk nemcsak a házasságban, hanem bármiféle párkapcsolatban élőket függetlenül a „hivatalos” családi állapottól (például az élettárral élő elváltakat vagy az özvegyeket).

1. táblázat. *Társsal élők aránya 1999–2015 között nemi bontásban*

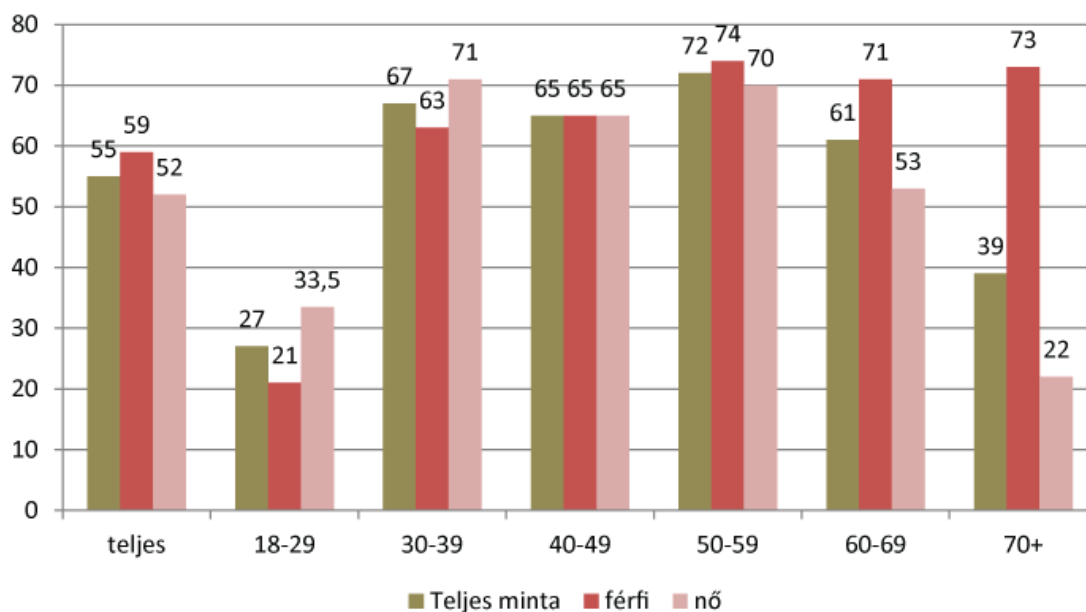
	1999 (N=3656)	2004 (N=1018)	2011 (N=1011)	2015 (N=2687)
teljes	65	61,5	53	55
férfi	71,5	69	63	59
nő	60	55	45	52

A vizsgált időszak kezdete (1999) óta csökken a társsal élők aránya, 2015-re a teljes népességen belül a csökkenés 10 százalékpontos, a férfiak körében magasabb, 12,5 százalékpontnyi (1. táblázat). A csökkenés a 2004 és 2015 közötti periódusban mind a nők, mind a férfiak körében jelentős. 2015-ben a teljes minta kicsit több mint felének van társa, a társsal rendelkezők legmagasabb arányban az ötvenes korosztályban találhatók (72%), míg a huszonéveseknek kevesebb mint harmada él párkapcsolatban. Az 1. ábrából látható, hogy negyven év alatt a nők nagyobb hányada él párkapcsolatban, ugyanakkor – főként a férfiak halandósági adataiból adódóan – hatvan év felett a nők között radikálisan csökken a társsal élők aránya: míg a hetven év feletti férfiak háromnegyede, a velük egykorú nők csupán ötöde él társával. A családi állapot jogi státusz szerinti megoszlása alapján a mintánk 30%-a nőtlen illetve hajadon, 45% házas, illetve bejegyzett élettársi kapcsolatban élő, 12% elvált és 13% özvegy.

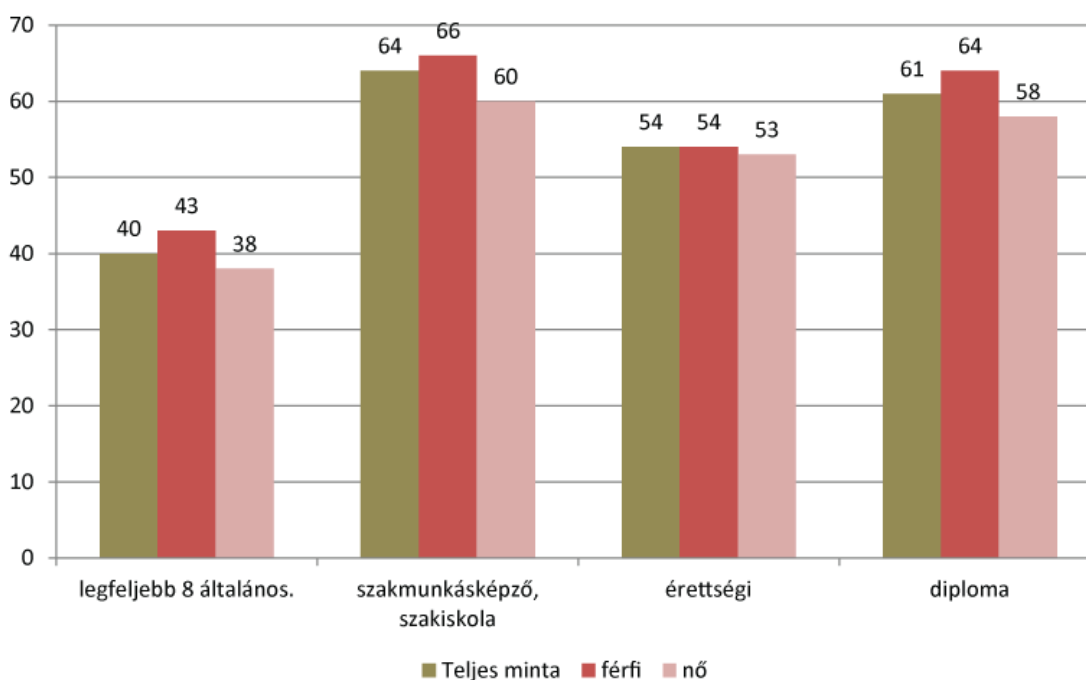
Iskolai végzettség szerint társsal legmagasabb arányban a szakmunkás, illetve felsőfokú képzettséggel rendelkezők élnek, az érettségizettek körében a többi csoporttól eltérően a férfiak és nők között nincs érdemi különbség e tekintetben (2. ábra).

A társsal élők a falvakban és városokban lakók között találhatók legmagasabb arányban (57%-ban, illetve 59%-ban), míg Budapesten ez az arány 52%. A roma etnikumhoz tartozás nem jelent statisztikailag jelentős különbséget e tekintetben.

1. ábra. A társsal élők százalékos aránya 2015-ben nemi bontásban, korcsoportonként (N=2687)

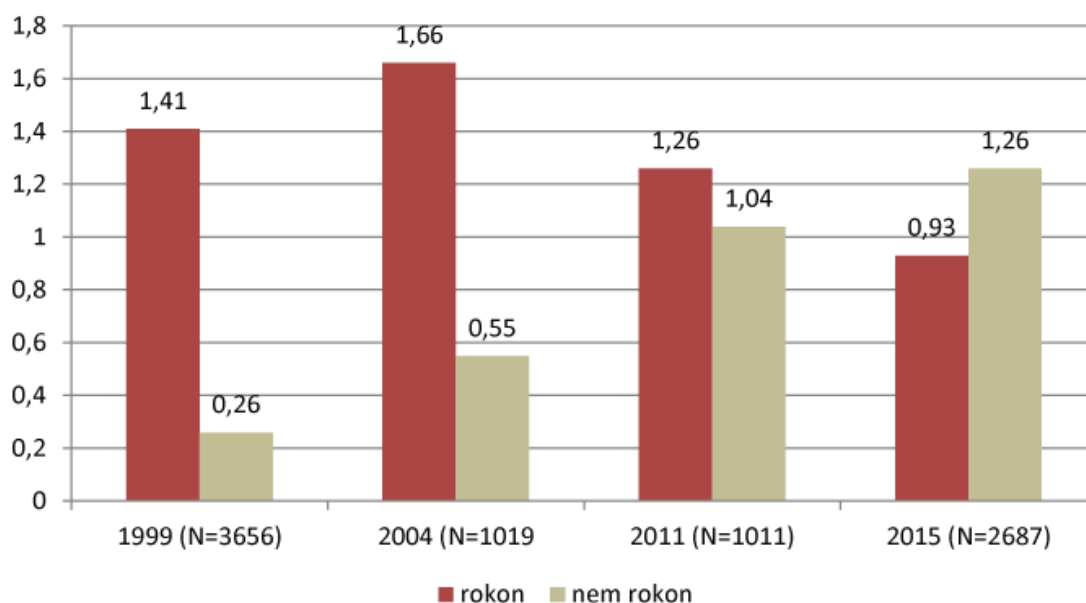
2. ábra. A társsal élők százalékos aránya 2015-ben nemi bontásban, iskolai végzettség szerint (N=2687)

BIZALMAS KAPCSOLATOK

A magyar lakosság bizalmas kapcsolatait – az amerikai GSS felvétellel azonos módon az 1999. évi *Háztartás Monitor* vizsgálat keretében (Albert–Dávid 1999), majd 2004-ben és 2011-ben kisebb mintákon vizsgálták (ld. összefoglalóan Albert–Dávid 2015). Ezen elemzések eredményei szerint Magyarországon nemzetközi összehasonlításban kisebb a bizalmassal nem rendelkező emberek aránya, ugyanakkor, ha nem is sok, de legalább egy támasza az emberek túlnyomó többségének van. A bizalmasokat nélkülözők aránya 1999 és 2011 között 8%-ról 2%-ra csökkent, majd 2015-re 6,5%-ra emelkedett. A bizalmas kapcsolathálózatok mérete a kétezres

3. ábra.
Rokon és nem rokon bizalmasok átlagos száma a teljes mintán a bizalmas kapcsolathálózatokban 1999–2015 között

évek elejére szignifikánsan megnőtt (ld. 2. melléklet), de az azóta mért változás statisztikailag nem számottevő, 2015-ben átlagosan 2,2 bizalmasról számoltak be a kérdezettek. 1999-ben a megkérdezettek csaknem felének egyetlen bizalmasa volt, míg 2015-ben körülbelül minden negyedik emberről mondható el ugyanez. Háromnál több bizalmast 1999-ben csupán 7%-nyi, 2015-ben már 15,5%-nyi ember említett.

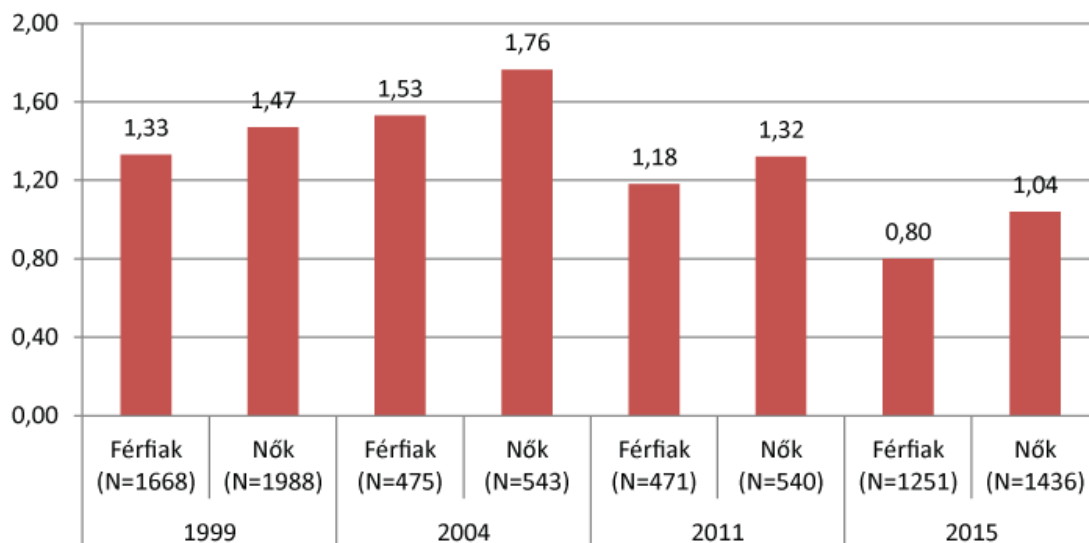
A 1999–2015 időszakra vonatkozóan az elemzést két csoportra, rokoni, illetve nem rokoni kapcsolatokra bontva folytatjuk, ami gyakorlatilag némi leegyszerűsítéssel a családi, illetve a baráti kapcsolatok dinamikájának alakulását mutatja.

A 3. ábrán látható, hogy a rokoni kapcsolatok átlagos száma 1999-hez képest jelentősen lecsökkent 1,41 főről 0,93 főre, ugyanakkor a nem rokon bizalmasok átlaga folyamatos emelkedést mutat, értéke az 1999. évi adat csaknem ötszöröse volt 2015-ben. Az adatok tulajdonképpen egy trendfordulót mutatnak, ez volt az első olyan vizsgálati év, amelyben a nem rokon bizalmasok átlagos száma (1,26) meghaladta a rokon bizalmasokét (0,93). Azaz, míg korábban a magyarországi felnőttek inkább családtagjaik közül választottak maguknak bizalmast, manapság egyre inkább a barátoknak jut ez a szerep. E fenti ábra a modernizáció kapcsolathálózati lenyomataként is értelmezhető, hiszen a szakirodalomban több helyütt olvasható, hogy a tradicionális társadalmakra jellemző a családi kapcsolatok dominanciája (Wei-hsin–Chi-Tsun 2014:133). Az USA-ban például már a nyolcvanas években is csak a bizalmasok 55%-a állt rokoni kapcsolatban a kérdezettel (Marsden 1987:126).

Nemenkénti bontásban látható, hogy ugyan mindkét nem esetében csökkenést mutat a családi bizalmasok száma 2004 után, a nők minden vizsgált évben több rokoni körből származó bizalmast említettek (4. ábra). Ugyanakkor a nem rokon bizalmasok száma, bár azonos, emelkedő trendet mutat, a férfiak esetében dinamikusabban nőtt (5. ábra).

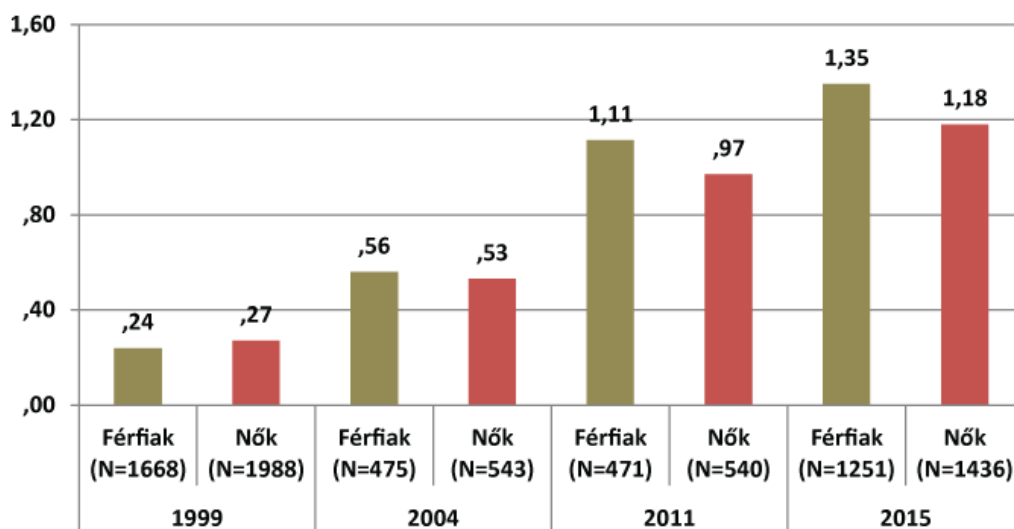
4. ábra.

A rokon bizalmasok átlagos száma a férfiak és nők bizalmas kapcsolathálózataiban 1999–2015 között

5. ábra.

A nem rokonok átlagos száma a férfiak és nők bizalmas kapcsolathálózataiban 1999–2015 között

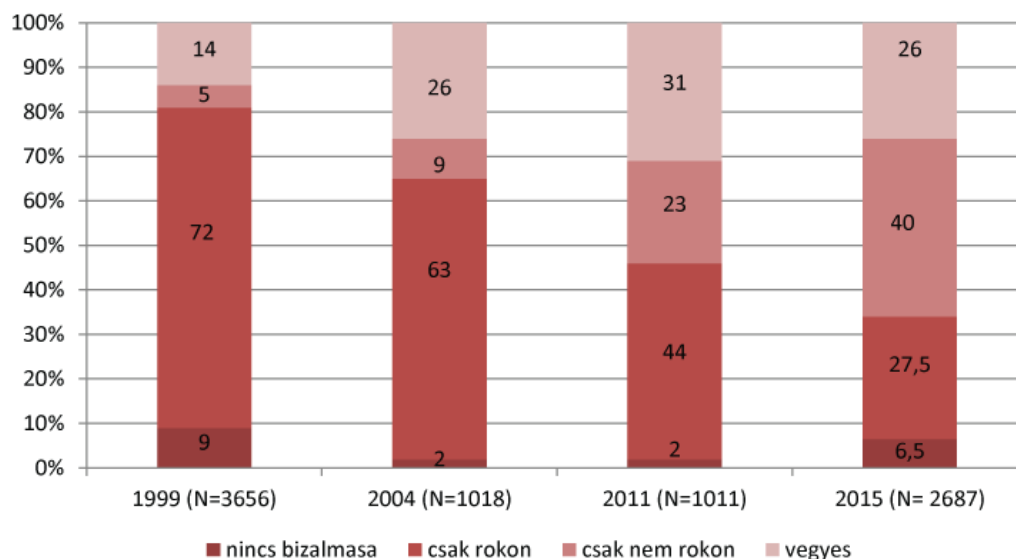
A férfiak a kilencvenes években is még rokon orientált bizalmas beszélgetési hálózata manapság inkább barát orientált: a férfiak esetében mára egyre inkább előfordul, hogy csak barátok vannak a bizalmasaik között. A korábbi vizsgálatokban eddig ebben nem volt nemi különbség.

A kapcsolathálózat diverzitása, illetve az integráció szempontjából az tekinthető optimálisnak, ha valakinek mind a családjából, mind a családon kívüli közegéből vannak szoros, bizalmi kapcsolatai. A 6. ábra azonban azt mutatja, hogy 2004 és 2015 között a domináns tendencia inkább a családi bizalmas kapcsolatok nem rokon körből származó bizalmas kapcsolatokkal való felcserélődése.

A bizalmas kapcsolatokat mérő névgenerátor eszköz a nem rokon kapcsolatokon belül megkülönbözteti a baráti, munkatársi, szomszédi és ismerősi kapcsolatokat. A rokonokon belül megkülönböztethetjük a házastársakat, gyereket, szülőt, testvért és egyéb rokonokat. A válaszadóhoz fűződő kapcsolat típusán kívül az

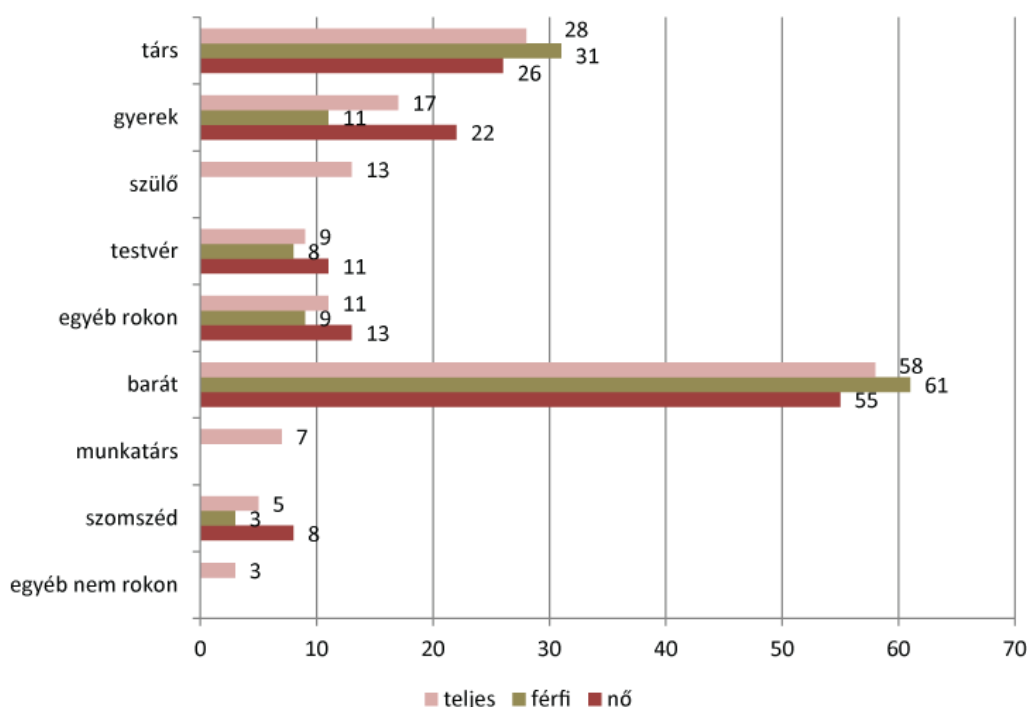
6. ábra.

A fontos beszélgetési hálózatok tipológiája összetétel szerint, 1999–2015 között, százalékos megoszlás

7. ábra.

Az egyes kapcsolattípusok említési aránya a bizalmas beszélgetési hálózatokban, nemi bontásban 2015-ben

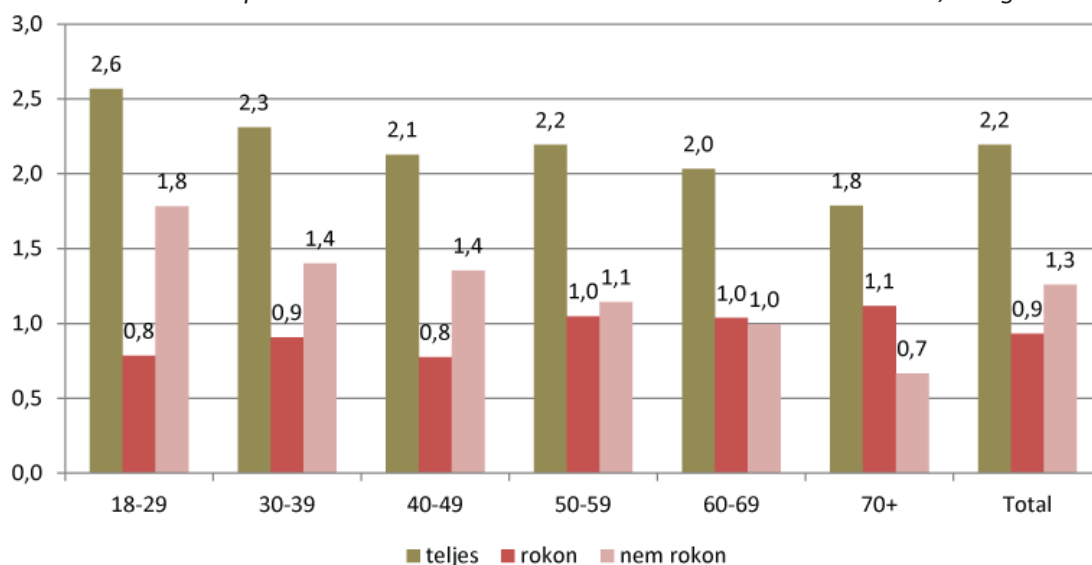

iskolai végzettség, nem, lakóhely és kor szerinti összetétel vizsgálatára is van lehetőség a bizalmas kapcsolathálózatok tekintetében.

2015-ben a rokoni kapcsolatok gyakorlatilag túlnyomó többségben a legszűkebb családi kapcsolatokat jelentik (társ, szülő, gyerek, testvér) (lásd 7. ábra). A férfiak még mindig magasabb arányban említik társukat bizalmasként. Családtagjaik közül a nők is a társukat tekintik leggyakrabban bizalmasuknak, de gyermekük, testvérük és egyéb rokonaik gyakrabban szerepelnek ebben az intim kapcsolathálóban, mint a férfiak esetében. Jól látszik, hogy a legmagasabb arányban az összes vizsgált kategória közül a barátokat említették: a kérdezettek

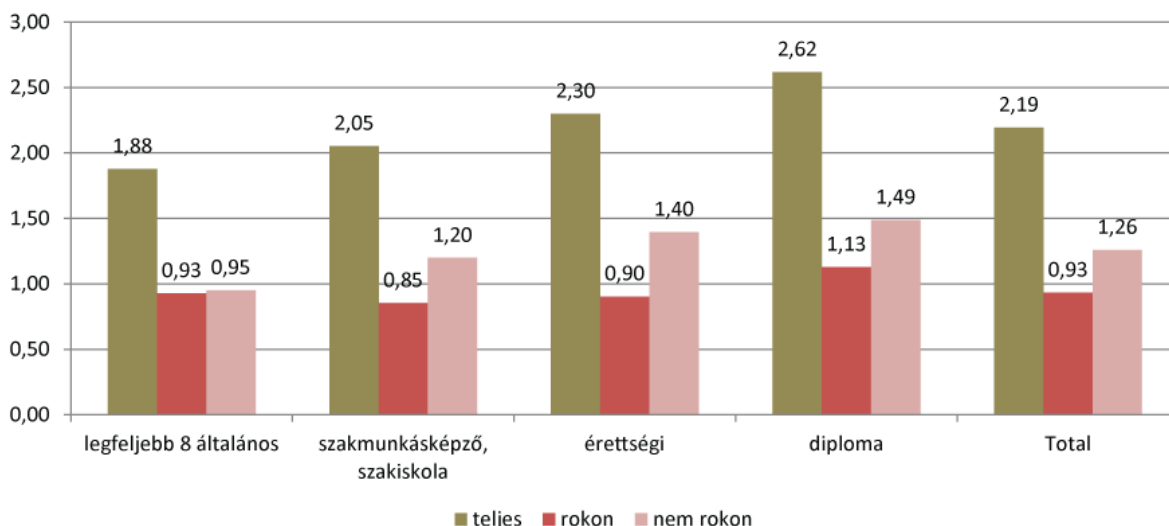
8. ábra.

A bizalmas kapcsolathálózatok mérete kor és összetétel szerint 2015-ben, átlagok

9. ábra.

A bizalmas kapcsolathálózatok mérete iskolai végzettség és összetétel szerint 2015-ben, átlagok

58%-a említette a barátját (barátait) bizalmasaként. Kijelenthető, hogy a bizalmasaként említett nem rokoni kapcsolatok döntő részben a barátok. Ez a férfiakra még inkább jellemző.

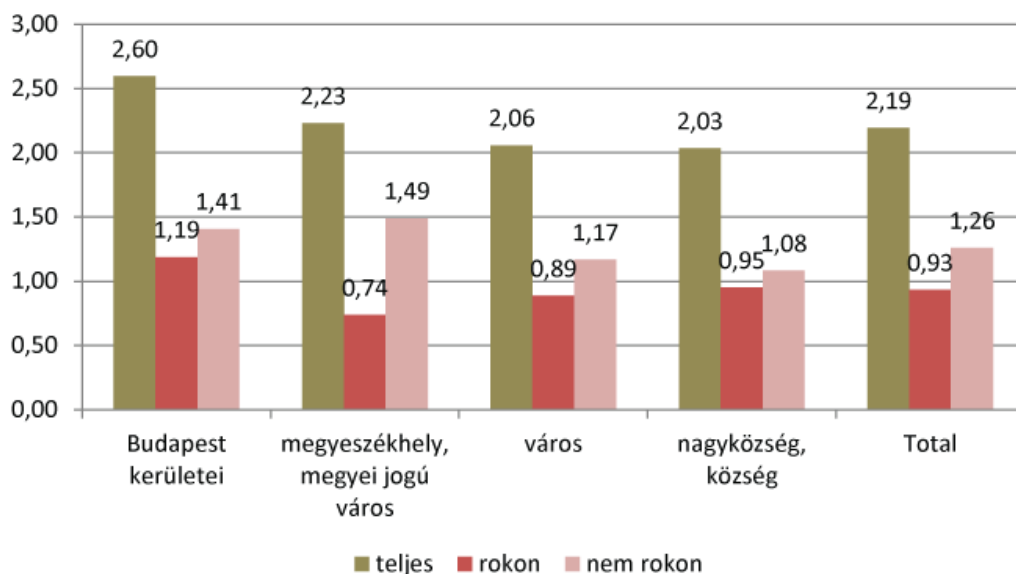
Az 8. ábrán jól látható, hogy a kor előrehaladtával jelentősen, szinte lineárisan csökken a bizalmasok aránya. Míg egy 30 év alattinak átlag 2,6, addig egy hetven évesnek 1,8 bizalmas kapcsolata van. Míg a fiataloknak jóval több, a harminc év alatti korosztályban több mint kétszer annyi nem rokoni, mint családi bizalmasa van, ez az ötvenes korosztályban kiegyenlítődik és megfordul, az időseknek rokon bizalmasai inkább vannak.

A magasabb iskolai végzettség nagyobb bizalmas kapcsolathálózatot jelent, és ez érdekes módon nem csak a nem rokoni, hanem a rokoni kapcsolatok átlagában is tetten érhető (9. ábra).

A településtípusok szerinti különbségben (is) nyilvánvalóan egyéb szocio-demográfiai jellemzők hatásai is tükröződnek: a budapestieknek legnagyobb, és a falvakban élőknek a legkisebb a bizalmas kapcsolathálózata,

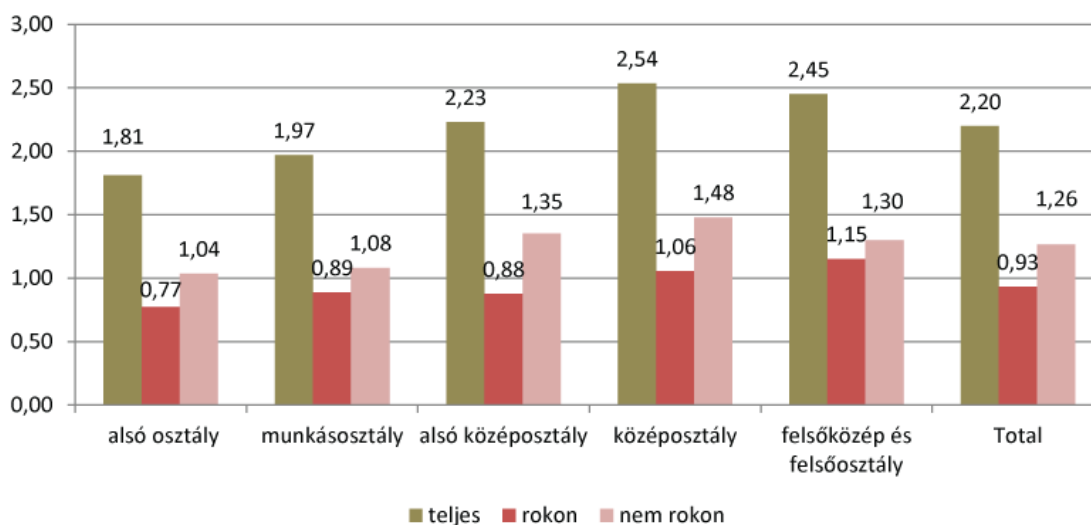
10. ábra.

A bizalmas kapcsolathálózatok mérete településtípus és összetétel szerint 2015-ben, átlagok

11. ábra.

A bizalmas kapcsolathálózatok mérete társadalmi osztályba való önbesorolás szerint 2015-ben, átlagok

ugyanakkor a legkevesebb rokon és a legtöbb nem rokon bizalmast a megyeszékhelyeken, megyei jogú városokban említették (10. ábra).

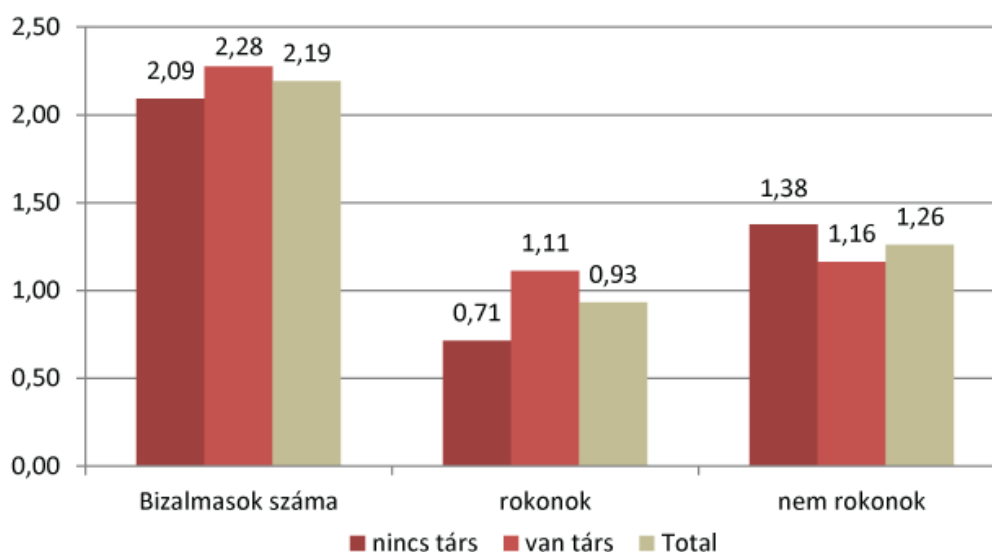
A szubjektív osztálybesorolás, azaz az, hogy a kérdezett milyen társadalmi osztályhoz tartozónak vallja magát, szintén összefügg a bizalmas kapcsolatháló méretével. A jobb társadalmi helyzet kiterjedtebb bizalmas kapcsolathálóval jár: legtöbb bizalmasa a magukat középosztályhoz tartozónak valló válaszadóknak van (11. ábra).

Az etnikai hovatartozás nem befolyásolja szignifikánsan a bizalmas kapcsolatháló méretét, illetve a rokon bizalmasok számát, viszont míg a nem romák átlag 1,27, addig a romák 0,98 nem rokon bizalmast említettek.

A társsal élőknek több a bizalmasa, mint akiknek nincs társuk. A társsal élőknek közel azonos számú rokon

12. ábra.

A bizalmas kapcsolathálózatok mérete kapcsolati státusz és összetétel szerint 2015-ben, átlagok

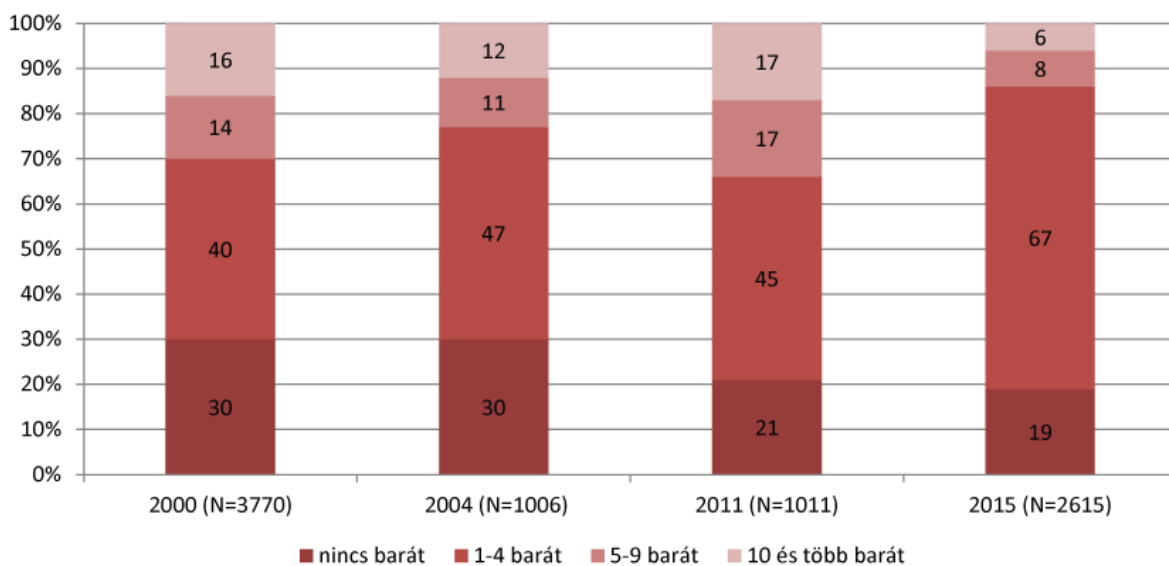
illetve nem rokon bizalmasa van, míg a társ nélküli felnőtteknek csaknem kétszer annyi nem rokon, mint rokon bizalmasa van (12. ábra). A lefuttatott lineáris regressziós modellek mindhárom esetben (bizalmasok száma, rokonok száma, valamint nem rokonok száma) a többi bevont független változó hatását kontroll alatt tartva, a társ szerepének önálló hatását támasztják alá.

Noha társsal él a kérdezettek 55%-a (1. táblázat), mégis bizalmasként csak a megkérdezettek 28 százaléka említette a társát. Ha ezt a két csoportot hasonlítjuk össze, azt láthatjuk, hogy a társsal rendelkező, de azt bizalmasként nem megnevező emberek kétharmadának csak nem rokonok a bizalmasai, míg a társukat bizalmasuknak is tartók csaknem felének a 6. ábra értelmében vegyes a bizalmas beszélgetési hálózata. A férfiak és nők között nincs e tekintetben számottevő különbség, azonban a szakmunkás végzettségűek jelentősen nagyobb arányban szerepelnek a társukat bizalmasukként nem említők, a diplomások pedig a társukat bizalmasuknak is tartók között. Életkori szempontból a két csoport megoszlása U-görbét mutat: a harmincas-negyvenes korosztályra jellemzőbb, hogy nem említik a társukat bizalmasukként. Az élettel való elégedettség vizsgálatokkor várakozásainkkal ellentétesen nem mutatható ki különbség, viszont nem meglepő módon a párjukat bizalmasuknak is tartók családi kapcsolataikkal szignifikánsan elégedettebbek, míg a társukat bizalmasként nem említők nagyobb fontosságot tulajdonítanak baráti kapcsolataiknak.

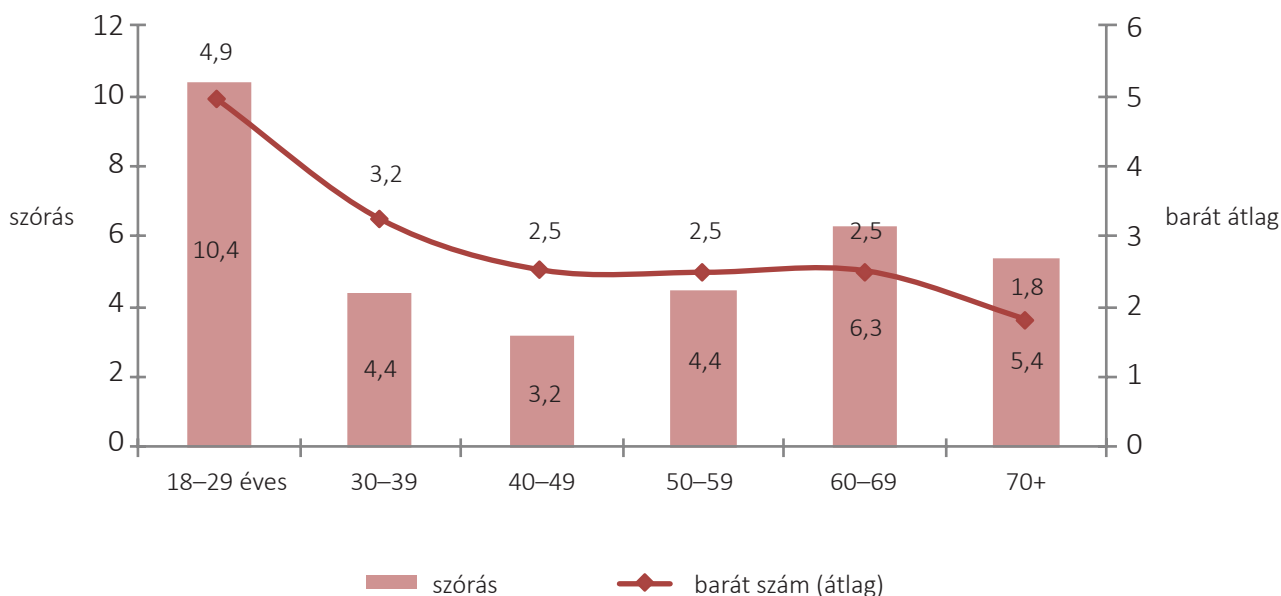
BARÁTI KAPCSOLATOK

Magyarországon a baráti kapcsolatokat tekintve a legtöbb adattal azok számának alakulásáról rendelkezünk. Az utóbbi 15 évben az erre vonatkozó adatgyűjtés a bizalmas kapcsolatokat feltáró kutatásokkal együtt történt – kivéve a 2000. évi Társi Monitor adatfelvételt. A vizsgált időszakban az átlagos barátság szám a felnőtt magyar lakosság körében erősen ingadozott, 2011-ben volt a legmagasabb (5.5) és 2015-ben volt a legalacsonyabb (3,0).

13. ábra. A barátok számának változása a felnőtt magyar lakosság körében 2000-ben, 2004-ben, 2011-ben és 2015-ben

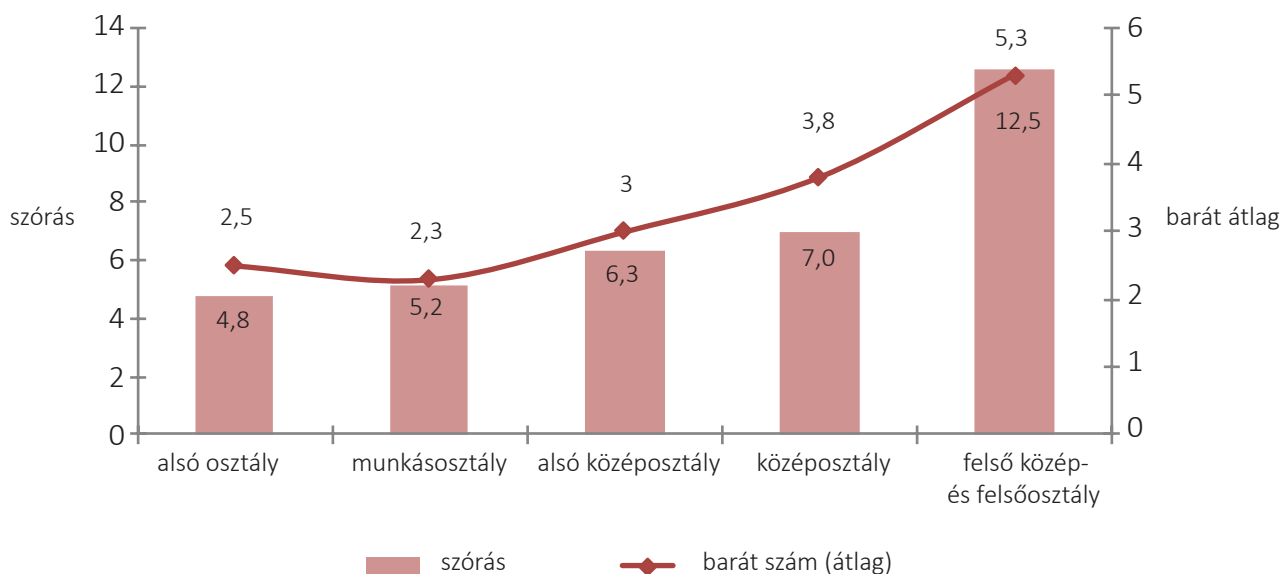
14. ábra.
A barátok száma korcsoportok szerint, 2015-ben (átlag és szórás)

Az ingadozó átlagok mögött a baráti kapcsolatok belső struktúrájának folyamatos alakulása áll (13. ábra). Változott a barátot nélkülözők aránya: míg 2000-ben és 2004-ben a lakosság egyharmadának nem volt egyetlen egy barátja sem, addig 2011-ben és 2015-ben ez a szám csökkent, mára a megkérdezettek egyötödének nincs barátja. Ugyanakkor átalakult, talán nem túlzás azt mondani, hogy mára 2011-hez képest jelentősen – 34%-ról 14%-ra- csökkent azoknak az aránya, akiknek 5-nél több barátja van. Ez a szűkülés a szélesebb társadalmi integráció gyengülését mutatja és összhangban van azzal a mérésünkkel, miszerint egyre több embernek van legfeljebb egy-két bizalmas, közeli jó barátja.

15. ábra.

A barátok száma a társadalmi osztályba való önbesorolás szerint, 2015-ben (átlag és szórás)

2015-ben a barátok átlagos számának alakulása a szokásosan vizsgált szocio-demográfiai csoportok tekintetében döntően az eddigi mérésekhez hasonló. A fiataloknak sok, az időseknek nagyon kevés a barátja. Ezt a sommás kijelentést részben árnyalja a 14. ábra, ahol a korcsoportokhoz tartozó átlagos barátszám mellett a szórás értékeket is feltüntettük. Eszerint a fiatalok körében amellet, hogy vannak, akik széles, nagy baráti társasággal rendelkeznek, sokan épp ellenkezőleg kevésbé integrálódnak és izoláltak. Ez összhangban van más kutatásokkal, amelyek a fiatalok körében egyre drámaibb méreteket öltő társas izolációra utalnak (Nagy 2013, Dávid–Lukács 2015).

A diplomásoknak közel két és félszer több barátja van (4,4), mint a legfeljebb 8 általánossal rendelkező kérdezetteknek. 2015-ben a férfiak és a nők között a barátok számát tekintve nincs különbség. A baráti kapcsolatok számszerű alakulásában a nem szerepe az utóbbi években folyamatosan csökkent, mára egyedül az alacsony iskolázottságú férfiak és nők között van különbség: a legfeljebb 8 osztályt végzett férfiaknak több barátja van, mint az azonos végzettségű nőknek. Településtípus szerint ezúttal sem mértünk szignifikáns különbséget. Ugyanígy a magát romának illetve nem romának tartók között sincs különbség, ha pusztán a barátok átlagos számát vizsgáljuk. A két csoport között viszont jelentős a különbség, ha a barátok számát az előzőekben (13. ábra) bemutatott barátkategóriák szerint vizsgáljuk. A romák között egyrészt magasabb az izolált, barátot nem említő aránya (24% versus 19%), de ezzel együtt magasabb azoknak az aránya is, akik 10-nél több barátot említenek (12% versus 6%). A roma barátságok számosságával több tanulmányunkban is foglalkoztunk már (Albert–Dávid 2007, 2009).

Hasonlóan ismert, ugyanakkor továbbgondolásra ösztönző a 15. ábra, ahol az átlagos barátszám és a szórás értékeit a társadalmi osztályba való önbesorolás szerint tüntettük fel. Minél magasabb osztályba sorolja magát a kérdezett, annál több barátot említi. Ugyanakkor a legheterogénebb csoport pont a magukat felsőközép és felsőosztályba sorolók, akik között sok a széles baráti körrel rendelkező, de baráti kapcsolatait tekintve izolált egyén is.

GYENGE KÖTÉSEK

A gyenge kötések (Granovetter 1982) mérésének egyik legelterjedtebb eszköze a Lin és Dumin (1986) által kidolgozott foglalkozási pozíciógenerátor. A módszer az egyén társadalmi beágyazottságát és a társadalmi tőkéhez való hozzáférést méri aszerint, hogy a kérdezett hány és milyen presztízsű foglalkozású embert ismer, illetve közülük adott esetben kiktől kérhet segítséget. Az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című kutatáshoz hasonlóan Magyarországon több surveyben is alkalmaztak pozíciógenerátort (pl. Albert–Dávid 2006, Angelusz–Tardos 2008), de ahogy Kmetty és Koltai (2015) is kiemeli, a legproblematikusabb pont az, hogy ezen adatfelvételek során csak részben volt átfedés a foglalkozási listák között, illetve még a felsorolt foglalkozások száma sem egyezett.

A módszer segítségével képezhető indikátorok közül mi két mutatót használunk: 1) nexus diverzitás mutató, ami azt méri, hogy a kérdezettnek hány különböző foglalkozási csoporthoz tartozóval van kapcsolata, 2) rangszámgenerátor mutató, ami a kérdezett által elért foglalkozások presztízspontszámának átlagos rangszáma.

Az adatfelvételek összehasonlítása a már említett nehézségek miatt ugyan egy az egyben nem lehetséges, mégis a gyenge kötések alakulásának magyarországi tendenciáját segíti megérteni az 2. mellékletben közölt táblázat. Itt három időpontban készített országos reprezentatív felnőtt lakossági minta adatait hasonlítjuk össze a foglalkozási pozíciógenerátor eredményei alapján: a módszert 2004-ben egy OTKA kutatás keretében, 2014-ben az MTA TK és a GFK Hungária *Osztálylétszám 2014* című közös kutatásában, illetve 2015-ben az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás adatfelvételekor alkalmazták. A 3. mellékletben a három adatfelvétel során használt összes foglalkozást feltüntettük. A megoszlásokra vonatkozó adatok azt jelzik, hogy a kérdezettek hány százalékának van adott foglalkozású ismerőse. Néhány foglalkozás mellett zárójelben jeleztük, ha egy adott időpontban nem pontosan ugyanaz a foglalkozás, vagy ha kiegészítésül más foglalkozás is szerepelt.

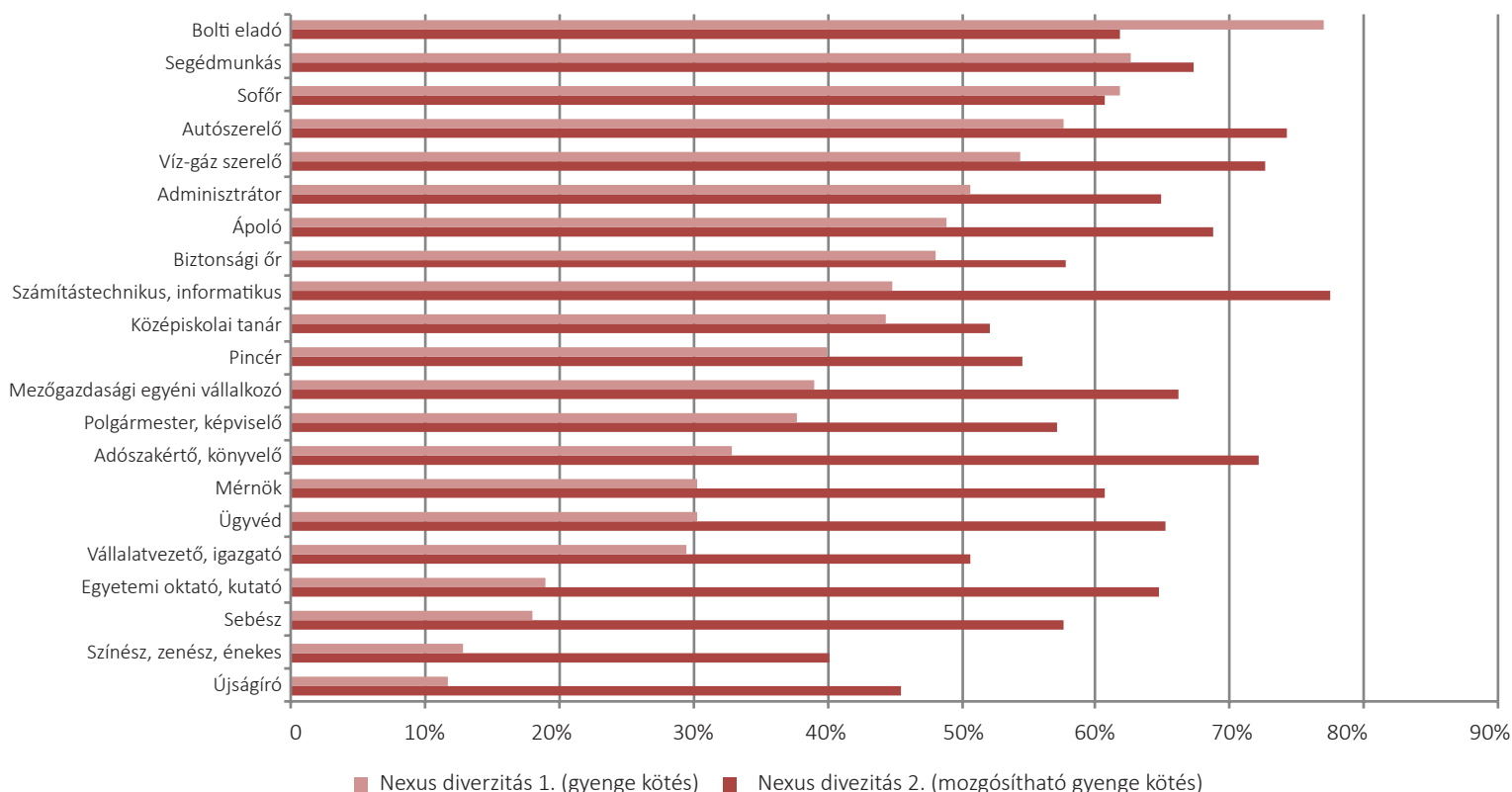
Mind a három adatfelvételben szereplő nyolc foglalkozás esetében csökkenő tendencia látszik, azaz a kérdezettek egyre kisebb hányadának van adott foglalkozású ismerőse. Egyedül az önkormányzati képviselő esetében fordult elő, hogy az ismertségi arány ugyanakkora volt 2014-ben és 2015-ben is. Ebben az esetben viszont 2015-ben egy foglalkozásbővítés történt (bevették a polgármestert), ami tágíthatta a kört. Gyengülő erejű gyenge kötésekre, azaz az erőforrások szűkülő tendenciájára utalnak a nexus diverzitás értékek. Míg 2004-ben a kérdezettek átlagosan a lehetséges foglalkozások 59%-ához hozzáfértek, addig 2014-ben ez a szám 46%, míg 2015-ben már csak 40% volt.

A továbbiakban már csak a 2015-ös felvétel adatait elemezzük. A pozíciógenerátorok esetében kétféle nexus diverzitás mutatóval dolgoztunk. Amellett, hogy kíváncsiak voltunk, hogy a kérdezettnek van-e ismerőse egy adott foglalkozásból, arra is rákérdeztünk, hogy adott esetben az említett foglalkozású ismerőstől tud-e szükség esetén kisebb-nagyobb segítséget, tanácsot kérni. Ez utóbbi a „nexus diverzitás 2.” mutató, ami a kérdezett mozgósítható, hasznosítható gyenge kötéseit jelenti.

Az 16. ábrából látszik, hogy a kérdezettek legkevésbé újságírót, színészt, sebészt, illetve egyetemi oktatót, kutatót, legtöbben – nem véletlenül – bolti eladót, segédmunkást és sofőrt ismernek. Kicsit más foglalkozások

16. ábra.

A foglalkozási pozíciógenerátorok megoszlása a kétféle nexus diverzitás mutató szerint 2015-ben (%)

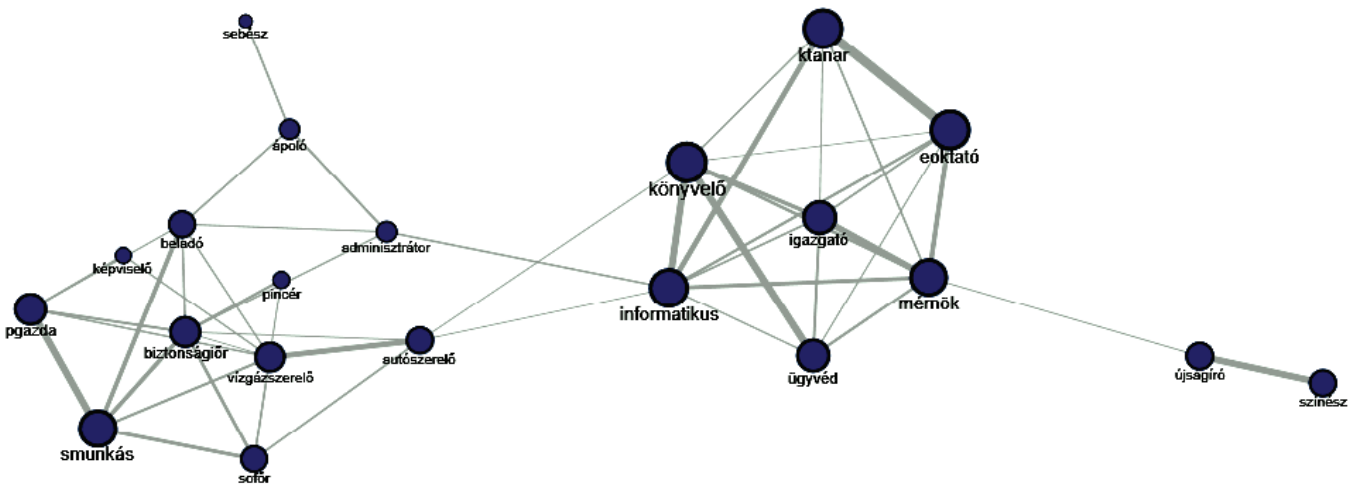

kerülnek akkor előtérbe, ha azt vizsgáljuk, hogy a felsorolt foglalkozások közül melyek a kérdezettek számára rögtön „hasznosíthatóak”, azaz kik tudnak érdemben segíteni: az informatikusok, a könyvelők, a víz-gáz- és autószerelők. Az újságírók és a színészek azok, akik, még ha ismerősök is, segítséget/tanácsot legkevésbé tudnak adni. Ugyanakkor a felsőoktatásban dolgozó oktatók, illetve az ügyvédek az esetek többségében, ha kell, a kérdezettek számára mozgósítható erőforrással bíró ismerősök.

A foglalkozások belső, egymáshoz való viszonyát és térbeli elhelyezkedését bemutató 17. ábrát a Google Fusion Tables program segítségével készítettük. A mozgósítható gyenge kötések, azaz a nexusdiverzitás 2. értékek közötti korrelációs mátrixból a könnyebb értelmezhetőség kedvéért csak azokat választottuk ki, ahol két foglalkozás között a korrelációs együttható értéke 0,3-nél magasabb volt. Két foglalkozás (csomópont) között a vonal vastagsága a magasabb korrelációs együttható értéket jelenti. A csomópontok, azaz a foglalkozásokat jelölő körök nagysága azok fontosságát mutatja a többi foglalkozáshoz képest.

Az 17. ábrából látszik, hogy a foglalkozások két külön csoportot alkotnak: az inkább szolgáltatást nyújtó, egymáshoz picit lazábban kötődő foglalkozások csoportját (még az ápoló és rajta keresztül a sebész is ide tartozik), valamint egy humán értelmiségi, egymáshoz szorosan kapcsolódó csoportot. Elképzelhető, hogy az utóbbi csoportba tartozók tudásukat, ismereteiket egymás között sokkal inkább kapcsolati tőkeként, mintsem pénzért (gazdasági tőkeként) hasznosítják. Ahogy már a 16. ábrából, úgy a kapcsolatok térbeli elhelyezkedéséből is az látszik, hogy manapság az informatikus az egyik, ha nem a leginkább mozgósítható tudás: a rendszerben köz-

17. ábra.
A mozgósítható 21 foglalkozás kapcsolata és térbeli elhelyezkedése, 2015
Google Fusion Tables

ponti pozíciója van, és ez a legfontosabb összekötő kapocs a két viszonylag elkülönülő csoport között. (Ebből a szempontból a könyvelő szintén fontos összekötő).

2015-ben a kérdezettek a felsorolt 21 közül átlagosan 8,5 foglalkozást említettek. Összesen két százaléknál fordult elő, hogy az ismerőseik között a felsorolt foglalkozásokkal rendelkezők közül egy sem volt, és mindössze egy százaléknál fordult elő mind a 21 foglalkozási csoportból ismerős. A társadalmi tőke, azaz mozgósítható erőforrás (nexus diverzitás 2.) tekintetében a kérdezettek 13%-a hátrányos helyzetben van: nekik a 21 felsorolt foglalkozásban egyetlen mozgósítható kapcsolatuk sincs.

A mozgósítható erőforrások értékeit a 2. táblázatban tüntettük fel. Míg a férfiaknak több a mozgósítható erőforrása, addig a nőké, ha kevesebb is, de magasabb presztízsű. Az iskolázottsággal egyértelműen nő a hasznosítható társadalmi tőke ereje és annak presztízse is. Ezt támasztja alá az önbesorolás szerinti társadalmi osztályokba való tartozás. A teljes mintát tekintve hasonló a helyzet az etnikum vonatkozásában is: a magukat romának vallók kevesebb és alacsonyabb presztízsű ismerőst tudnak mozgósítani. Azonban a hasonló témában végzett kutatási eredményeinkkel összhangban (Albert–Dávid 2004) ez a különbség a két csoport nagyon eltérő iskolázottsági szintjével magyarázható, és jelentősen csökken, illetve eltűnik, ha az azonos iskolai végzettségű csoportokat nézzük. A maximum 8 általánost végzettek esetén a nem románoknak kicsit több erőforrás áll a rendelkezésére ($p=0,022$), viszont a szakmunkások körében e tekintetben már egyáltalán nincs különbség. A fiatalok (18–29 évesek) gyenge kötése a legmagasabb presztízsűek átlagosan, de az 50–59 évesek körében magasabb a nexus diverzitás. A települési hierarchiát ezek az adatok is jól jelzik: Budapesten kevés, de magas presztízsű kapcsolatokat mozgósítanak az itt élők, míg a kis településeken több és zömmel alacsonyabb presztízsűt.

KAPCSOLATI STRUKTÚRA ÉS INTEGRÁCIÓ

Amint a fentiekből is kiderül, a kétezres évek óta (pontosabban a 2004. évi méréseink óta) az interperszonális kapcsolatok átrendeződésének vagyunk tanúi. A civil/egyházi közösségi részvétel sem erősödik, a 2015-ös felvételben a kérdezettek mindössze 9%-a vett részt legalább egy szervezet tevékenységében.

2. táblázat.

Mozgósítható erőforrások indikátorai az egyes szocio-demográfiai csoportok szerint 2015-ben (átlagok)

	Mozgósítható gyenge kötés (Nexus diverzitás 2.)	Presztízs (Rangszámgenerátor)
<i>Nem</i>		
férfi	5,79	8,33
nő	5,07	8,77
<i>Iskolai végzettség</i>		
legfeljebb 8 általános	3,55	7,23
szakmunkásképző, szakiskola	4,99	7,04
érettségi	5,81	9,11
diploma	7,65	11,33
<i>Kor</i>		
18–29 éves	5,03	9,27
30–39	6,11	8,61
40–49	6,08	8,47
50–59	6,24	8,32
60–69	4,99	8,06
70+	3,70	8,34
<i>Önbesorolás</i>		
alsó osztály	3,95	6,40
munkásosztály	4,63	7,08
alsó középosztály	5,59	8,92
középosztály	6,68	10,08
felsőközép és felsőosztály	6,14	11,99
<i>Etnikum</i>		
nem roma	5,53	8,67
roma	3,76	6,86
<i>Település típus</i>		
Budapest	3,90	9,48
megyeszékhely, megyei jogú város	6,04	8,83
város	5,50	8,28
nagyközség, község	5,85	8,03
<i>Teljes minta</i>	5,4 (N=2687)	8,6 (N=2334)

A baráti kapcsolatok felértékelődésének háttérét és következményeit jelen tanulmányban nem vizsgáljuk. Viszont a hazai és nemzetközi szinten egyaránt fokozódó bizonytalanság, és ezzel összefüggésben az élet számos területén a bizalom megrendülése, ha úgy tetszik, a makroszintű dezintegráció miatt a mikroszintű integráció vizsgálata kapcsolathálózati szempontból nem csak fontos, hanem ezúttal lehetséges is (Albert–Dávid 2015).

Tanulmányunk utolsó részében épp ezért az integráció szempontjából – az általunk 2015-ben javasolt – három fő terület,

- 1) a társas kötések meglétének vizsgálata, az izoláltak beazonosítása,
 - 2) a különféle társadalmi helyzetű emberek közti kapcsolatok léte és
 - 3) tartalma (milyen erőforrásokat közvetítenek a kapcsolatok, ezek a kiegyenlítődség irányába hatnak-e)
- közül az 1. ponttal részletesen, a 2. és 3. ponttal az adatbázis adta lehetőségek keretein belül foglalkozunk.

2004-ben (lásd Albert–Dávid 2006) az interperszonális kapcsolatok etnikai jellegzetességeire fókuszálva K-means klaszter módszerrel a kapcsolati struktúra leírására egy 4 kategóriás tipológiát hoztunk létre. Ez alapján a felnőtt lakossági minta megoszlása a következő volt: kapcsolatdeprivált 26%, csak barát 24%, erős család 42% és szociális 8%. A kapcsolatdepriváltak között többen voltak az alacsony iskolai végzettségűek, az idősebb emberek, a budapesti lakosok, valamint a nők. A kapcsolatait tekintve legkedvezőbb helyzetű („szociális”) csoportban nem meglepő módon magas volt a legalább érettségivel rendelkezők, a 40 év alattiak, a gazdasági- lag aktívak, illetve a férfiak aránya. De érdekes módon a községben lakók is átlagon felüli mértékben tartoztak ide. Akkor a négy csoport között a szubjektív életérzés (magányosság foka) alapján felállított hierarchiában legkedvezőbb helyzetű a szociális csoport volt, utána egyértelműen az erős családi kapcsolatokba beágyazott csoportja következett, majd a csak barátokkal rendelkezők, végül – nem meglepő módon – a kapcsolatdepriváltak csoportja.

2015-ben kevesebb, mindösszesen három kétértékű változó segítségével az összes variációt figyelembe véve hoztunk létre egy 8 kategóriából álló tipológiát. Mivel egy kategóriába (van társ, nincs bizalmas, van barát) összesen csak 2 fő került, őket kihagyva a továbbiakban az alábbi 7 alcsoportos tipológiával dolgoztunk (3. táblázat).

3. táblázat.
Kapcsolattipológia 2015

Megnevezés	Magyarázat	N	%
kapcsolat-deprivált	nincs társ, nincs bizalmas, nincs barát	82	3
elszigetelt, csak haverok	nincs társ, nincs bizalmas, van barát	17	1
rokoni kapcsolatok	nincs társ, van bizalmas, nincs barát	165	6
modern szingli	nincs társ, van bizalmas, van barát	914	35
elszigetelt pár	van társ, nincs bizalmas, nincs barát	60	2
hagyományos család	van társ, van bizalmas, nincs barát	204	8
kapcsolatgazdag	van társ, van bizalmas, van barát	1171	45
összesen		2613	100

A 3. táblázat szerint a két legnépesebb alcsoport a kapcsolatgazdagok, illetve a „modern szinglik” csoportja. Az előbbieknél mindhárom vizsgált kapcsolattípus rendelkezésre áll, az utóbbiaknak társuk nincs, viszont minden más kapcsolatuk igen. A kapcsolati szempontból legjobb helyzetűnek tekinthető, a felnőtt népesség 45 százalékát felölelő csoportot ugyan kapcsolatgazdagnak nevezünk, de ez az elnevezés főleg a többi csoport viszonylatában érvényes, hisz ezek azok az emberek, akiknek van társuk, legalább egy bizalmasuk (aki lehet, hogy a társuk) és legalább egy barátjuk. Nyilván ezen a csoporton belül is megkülönböztethető lenne több, jól elkülöníthető szegmens is, és nyilván az elérhető erőforrások szempontjából nem mindegy, hogy valakinek egy vagy sok barátja vagy bizalmasa van. Majdnem 10%-ot ér még el a „hagyományos család” csoportba tartozók aránya. Ők szintén kétféle típusú kapcsolattal rendelkeznek: van társuk és van bizalmasuk, de nincsenek barátjaik. A kapcsolati szempontból mindenképp hátrányos helyzetű emberek, akik legalább két típust nélkülöznek, 4 kisebb, de egymástól is markánsan eltérő csoportba sorolhatók.

4. táblázat.
Kapcsolattípusok jellemzése szocio-demográfiai mutatók mentén

	kor átlag	Legjellemzőbb korcsoport	nem	iskolai végzettség	társadalmi osztály önbesorolás	település típus
kapcsolat-deprivált	58	70 +		max. 8 általános	alsó osztály	
elszigetelt, csak haverok	43	30–39	férfi	érettségi	munkásosztály	község
rokoni kapcsolatok	63	70 +	nő	max. 8 általános		
modern szingli	44	18–29				
elszigetelt pár	58	40–49, 60–69		szakmunkás- képző	munkásosztály	község
hagyományos család	57	50–59		max. 8 általános		
kapcsolat-gazdag	47					

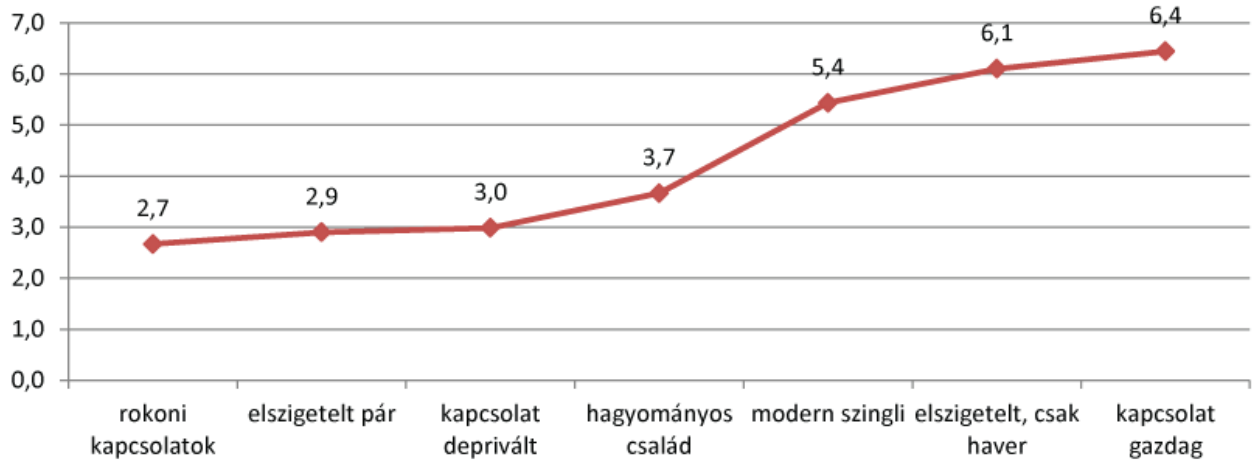
A kapcsolatgazdag csoportban a kérdezettek átlag 47 évesek (4. táblázat). A csoport belső – további feltárást igénylő – diverzitását jelzi az is, hogy esetükben egyéb kiugróan jellemző szocio-demográfiai ismérvet nem sikerült beazonosítanunk. A második legszámosabb csoport kicsit fiatalabb, legnagyobb arányban (37%) 18–29 éves. A hagyományos családi kapcsolatokkal rendelkezők közül legtöbben 50–59 évesek, valamint alacsony iskolai végzettségük van. A négy – kapcsolati szempontból – hátrányos csoport külön-külön, de egyéb mutatók tekintetében is hátrányos pozíciójú. A csak rokon kapcsolatokkal rendelkezők zömében idős, özvegy asszonyok, akik közül minden második legfeljebb 8 osztályt végzett. Az „elszigetelt pár” és a „kapcsolatdepriváltak” csoportjában az átlagéletkor hasonló, de míg az első csoportban magas (25%) a 40–49 évesek és a 60–69 évesek aránya, addig a kapcsolatdepriváltak nagyjából egyharmada idős. Míg az elszigetelt párok kistelepülésen élnek, szakmunkás végzettségűek, és ennek megfelelően a munkásosztályhoz tartozónak vallják magukat, addig a kapcsolatdepriváltak inkább városban laknak, nagyon alacsony iskolázottságúak, magukat az alsó osztályba sorolják. Nem nagy létszámú, mégis jellegzetes csoportot alkotnak az elszigetelt, csak haveri kapcsolatokkal rendelkezők, akik messze az átlag feletti 8 barátot említettek. Ők fiatal, községben élő, 40 év körüli férfiak (76%) középfokú végzettséggel, magukat mégis a munkásosztályba sorolva. Ők járnak leggyakrabban kocsmába (12,5%), szemben a mintaátlaggal, ami 3%. Ők azok, akik a modern szingli csoporthoz hasonlóan legmagasabb arányban gyakran járnak baráti összejövetelekre is. Valószínűleg ezzel részben összefügg, hogy körükben a legmagasabb (17%) a szervezeti részvétel aránya is.

Kevés mozgósítható kapcsolata van a „rokoni kapcsolat”, „elszigetelt pár” és „kapcsolat-depriváltak” csoportjába tartozóknak. Legtöbb gyenge kapcsolatról az „elszigetelt, csak haverokkal rendelkezők” és a „kapcsolatgazdagok” számoltak be. A kapcsolatgazdag referenciacsoporthoz képest az egyes csoportok esetén a nexusdiverzitás 2. értékek önálló hatása a csoportokat egyéb módon meghatározó szocio-demográfiai változók kontrollja mellett is érvényesül (lásd. 5. melléklet 1. táblázat). Önálló szignifikáns hatás egyedül az elszigetelt, csak haver csoport esetén nincs.

A 19. ábra összegzőként jól mutatja, hogy mely csoportban elégedettek leginkább a kérdezettek: ott, ahol mindegyik típusú kapcsolat a rendelkezésükre áll. Ugyanígy ők azok, akik legjobban integráltnak érzik magukat a társadalomba, legkevésbé ők érzékelnek bármiféle kirekesztettséget. Hozzájuk képest – az elszigetelt párok csoportját kivéve – minden más csoportra érvényes, hogy a szocio-demográfiai jellegzetességek hatását kiszűrve is kevésbé elégedettek az életükkel. Vagyis alátámasztást nyert, hogy a kapcsolatdeficit önmagában is

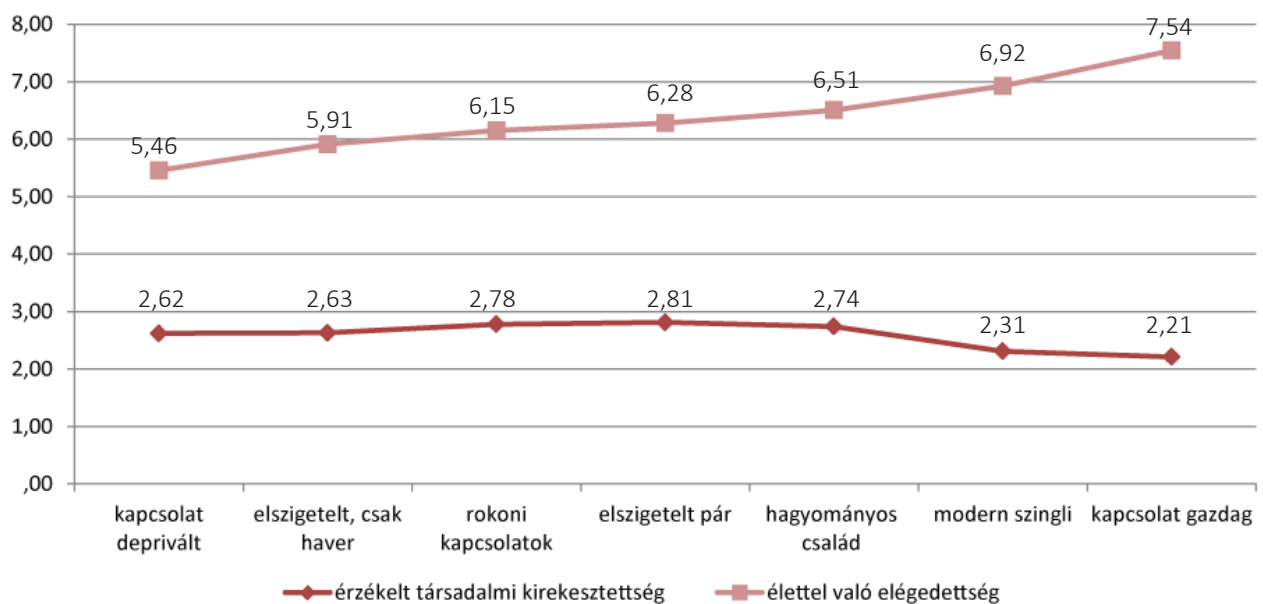
18. ábra.

Mozgósítható gyenge kötések (nexusdiverzitás 2.) mértéke a különböző kapcsolattípusok szerint

19. ábra.

Az integráltság (szubjektív kirekesztettség érzet) és az étellel való elégedettség mértéke a különböző kapcsolattípusok szerint

összefügg az étellel való elégedettséggel (5. melléklet, 2. táblázat). A társadalmi kirekesztettség érzése érdekes módon abban a három csoportban a legmagasabb, ahol csak valamiféle családi kapcsolat (akár társ, akár más rokon) áll rendelkezésre. Az 5. melléklet 2. táblázatából látszik, hogy ez a három csoport az, ahol a csoportba tartozás önmagában is meghatározó a kirekesztettség-érezet szempontjából. Ez összhangban van a gyenge kötések ereje elmélettel, miszerint a társadalmi integráció fokát, a beágyazottság szubjektív érzetét nem a családi, hanem a lazább baráti, ismerősi, munkahelyi stb. kapcsolatok biztosítják (Csermely 2005).

ÖSSZEGRÉS

A vizsgált kapcsolatdimenziókban összefoglalóan az alábbi tendenciákat figyelhettük meg: a kilencvenes évek végéhez képest jelentősen csökkent mindkét nem körében a társal élők aránya. Ezzel párhuzamosan a bizalmas kapcsolathálózatok mérete növekedett, ugyanakkor a korábban dominánsan közeli családtag bizalmasok mellett, illetve helyett jelentősen megnőtt a barát bizalmasok száma. Ezt a jelenséget egyfajta kapcsolathálózati modernizációként, a nyugati típusú társadalmakban korábban megfigyelhető trendekhez való illeszkedésésként is interpretálhatjuk.

A korábban is erősen ingadozó mért barát számot tekintve 2015-ben az eddigi legalacsonyabb értéket mértük: minden ötödik felnőttnek nincs barátja, az átlag pedig három barát. Ugyan ezt empirikusan nem tudjuk a rendelkezésre álló adatokkal igazolni, de elképzelhető, hogy a barát definíció átalakulása is magyarázhatja a jelenséget. Az a tény, hogy a barátok rohamosan megjelennek a bizalmasok között – kiváltképp a férfiak esetében, akik korábban a nőkhöz képest nagyobb arányban említették csak családtagjaikat bizalmasuként –, illetve, hogy a lazább ismeretségi, haveri körök jelentősége csökkenni látszik, jelentheti a barát definíció szűkebb, az intimitást is előtérbe helyező meghatározásának fokozódó elterjedését, a fogalom társadalmi csoportok és nemek közötti fokozódó homogenizálódását. Ugyanígy figyelemre méltó, hogy a barátok száma a legnagyobb szórást a fiatalok korcsoportjában mutatja, azaz ebben a korcsoportban nemcsak az életkori sajátosságoknak megfelelő tágabb baráti körrel, hanem fokozott mértékben az elmagányosodás jelenségével is találkozhatunk. Feltétlenül érdemesnek tűnik a jövőben annak vizsgálata, hogy vajon a fiatalok elmagányosodásának háttérében milyen tényezők állnak (például esetleg az internetes tevékenységek mindent átható jelenléte).

Noha a gyenge kötések tekintetében a rendelkezésre álló adatok alapján nehezebb időbeli összehasonlítást tennünk, az adatok összességében az ilyen erőforrások szűkülését mutatják.

A vizsgált kapcsolattípusok meglétén vagy hiányán alapuló tipológiánkban egy meglehetősen megengedő, csupán három kapcsolattípus kategória meglétét vizsgáló szempontrendszer alapján is kapcsolati szempontból problémásnak tűnik a népesség egyötöde. A bizalmas kapcsolathálózatok elemzésénél megfigyelhető trend, miszerint a baráti kapcsolatok nem a családi bizalmi kapcsolatok kiegészítéseként jelennek meg, hanem azok helyett, sajnos nem az egyre sokszínűbb emberi kapcsolatrendszerek létrejöttét jelzi. A kapcsolati jellegzetességek erőteljesen eltérnek az egyén társadalmi-demográfiai paraméterek által meghatározott szubjektív osztálybesorolása mentén, azaz a társadalmi helyzetet is erőteljesen leképezik (és erősítik) a kapcsolathálózatok. Adataink alátámasztják azokat a szakirodalomból már közismert korábbi kutatási eredményeket, miszerint az integráltság szubjektív megéléséhez, illetve az élettel való elégedettséghez többdimenziós emberi kapcsolatok szükségesek.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (1999) A bizalmas kapcsolatokról. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Monitor 1999*. Budapest: TÁRKI, 218–230.
- Albert F. – Dávid B. (2001) *Ha elszakad a háló... A hajléktalanság kapcsolathálózati megközelítésben*. Budapest: Új Mandátum.
- Albert F. – Dávid B. (2006) A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI, 351–372.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Albert F. – Dávid B. (2015) Mikromilió integrációs megközelítésben A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. *Socio.hu*, 2015/4, 1–11. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.1>.
- Albert F. – Hajdu G. (2016) Integráltság, szegénység, kapcsolati tőke. *Szociológiai Szemle*, 2016/3, megjelenés alatt
- Angelusz R. – Tardos R. (2008) Assessing Social Capital and Attainment Dynamics – Position Generator Applications in Hungary, 1987–2003. In Lin, N. – Erickson, B. H. (eds.) *Social Capital: An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press, 394–420.
- Berkman, L. – Glass, T. – Brissette, I. – Seeman, T. E. (2000) From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science and Medicine*, 51. [http://dx.doi.org/10.1016/S0277-9536\(00\)00065-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0277-9536(00)00065-4).
- Bourdieu, P. (1998) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 155–176.
- Cacioppo, J. T. – Cacioppo S. (2014) Social Relationships and Health: The Toxic Effects of Perceived Social Isolation. *Social and Personality Psychology Compass*, 8(2), 58–72. <http://dx.doi.org/10.1111/spc3.12087>.
- Christakis, N. A. – Fowler, J. H. (2010) *Kapcsolatok hálójában: mire képesek a közösségi hálózatok, és hogyan alakítják sorsunkat?* Budapest: Typotex.
- Csermely P. (2005) *A rejtett hálózatok ereje. Mi segíti a világ stabilitását?* Vince kiadó, Budapest.
- Dávid B. – Lukács Á. (2015) Kapcsolatok és bizalom az iskolai és családi közösségekben. In Falus A. (szerk.) *Sokszínű egészségtudatoság: Értsd, csináld, szeresd!* Budapest: SpringMed Kiadó, 131–140.
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78:1360–1380. <http://dx.doi.org/10.1086/225469>
- Granovetter, M. (1982) The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. In Marsden, P. V. – Lin, N. (szerk.) *Social Structure and Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Helliwell, J. F. – Layard, R. – Sachs, J. (szerk.) (2012) *World happiness report*. New York: Earth Institute.
- Helliwell, J. F. – Layard, R. – Sachs, J. (szerk.) (2013) *World happiness report*. New York: Earth Institute.
- Helliwell, J. F. – Layard, R. – Sachs, J. (szerk.) (2015) *World happiness report*. New York: Earth Institute.
- Horváth-Szabó K. (2011) Kapcsolatok kapcsolati hálóban. *Embertárs*, 9(1): 4–20.
- Kmetty Z. – Koltai J. (2015) Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *Socio.hu*, 2015/4, 34–49. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.34>
- Layte, R. – Maître, B. – Whelan, C. T. (2010) *Second European Quality of Life Survey: Living conditions, social exclusion and mental well-being*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Lin, N. – Dumin, M. (1986) Access to Occupations through Social Ties. *Social Networks*, 8(4), 365–85. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733\(86\)90003-1](http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733(86)90003-1).
- Marsden, P. V. (1987) Core Discussion Networks of Americans. *American Sociological Review*, 52, 122–31. <http://dx.doi.org/10.2307/2095397>.
- Nagy Á. (2013) Szabadidős tervek és tevékenységek. In Székely, L. (szerk.) *Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 211–228.
- Uchino, B. N. (2004) *Social support and physical health: Understanding the health consequences of relationships*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Wei-hsin Yu – Chi-Tsun Chiu (2014) Occupational Sex Composition, Cultural Contets and Social Capital Formation. In Nan Lin, Yang-chih Fu – Chih-jou Jay Chen: *Social Capital and Its Institutional Contingency: A Study of the United States, China and Taiwan*. New York: Routledge, 121–149.

1. MELLÉKLET

Adatbázisok leírása:

a, TÁRKI Háztartás Monitor 1999

A TÁRKI Háztartás Monitor kutatásának része. 15 évnél idősebb személyek bevonásával. Az eredeti mintanagyság 5440 fő volt. Egyéni szinten nem, korcsoport, iskolai végzettség és településtípus szerint súlyozott adatbázis.

b, TÁRKI Háztartás Monitor 2000

15 évnél idősebb személyek bevonásával. Az eredeti mintanagyság 5517 fő volt. Egyéni szinten nem, korcsoport, iskolai végzettség és településtípus szerint súlyozott adatbázis.

c, TÁRKI Omnibusz 2004/5.

A kutatást *A romák migrációs potenciálja és a kapcsolathálózat jelentősége a roma migrációban* című, F 042859 SZO számú OTKA-pályázat keretében végeztük. 18 év feletti országos felnőtt lakossági reprezentatív minta. A mintanagyság 1018 fő. Nem, korcsoport és település szerint súlyozott adatbázis.

d, TÁRKI Omnibusz 2011/12.

18 év feletti országos felnőtt lakossági reprezentatív minta. A mintanagyság 1011 fő. Nem, korcsoport és település szerint súlyozott adatbázis.

e, TÁRKI–OTKA 2015

A kutatás az OTKA K108836 jelű, *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című kutatás keretében készült. 18 év feletti országos felnőtt lakossági reprezentatív minta. A mintanagyság 3553 fő. Nem, életkor, iskolázottság és településtípus szerint súlyozott adatbázis.

2. MELLÉKLET

A fontos beszélgetési hálózatok jellemzői Magyarországon 1999-ben, 2004-ben, 2011-ben és 2015-ben (%)

	teljes	rokon	nem rokon									
	1999	2004	2011	2015	1999	2004	2011	2015	1999	2004	2011	2015
nincs bizalmas	9	2	2	6,5	14	11	24	46	80	66	46	34
1 bizalmas	46	34,5	35	27	50	43	42	29	14	21	24	27
2 bizalmas	24	27	24	32	21	25	21	15	4	8,5	15	25
3 bizalmas	14	21	21	19	11	15	10	7	1	3	10	9
4 bizalmas	5	7,5	6	7,5	3	4	2	2	0,5	1	2	3
5 bizalmas	2	8	12	8	1	2	1	1	0,5	0,5	2	2
átlag	1,66	2,20	2,31	2,19	1,41	1,65	1,26	0,93	,26	0,54	1,04	1,26
medián	1	2	2	2	1	1	1	1	0	0	1	1
módusz	1	1	1	2	1	1	1	0	0	0	0	0
st.d.	1,11	1,26	1,36	1,31	1	1,12	1,05	1,11	0,60	0,91	1,24	1,21

3. MELLÉKLET

Az egyes foglalkozási pozíciógenerátorok előfordulása a különböző vizsgálatokban (%)

Nexus diverzitás 1. (Ismer-e)	2004 (N=1019)	2014 MTA-GFK (N=1000)	2015 (N=2687)
adminisztrátor (2004-irodai dolgozó is)	77	61	51
adószakértő, könyvelő			33
asszisztens, kórházi ápoló (2004-ápolónő)	60	51,5	49
autószerelő	67		58
bankár, pénzügyi manager		22	
belsőépítész		9	
biztonsági őr			48
bolti eladó		86	77
fodrász	81	81,5	
főiskolai, egyetemi oktató, kutató			19
igazgató		41	
katonatiszt	28		
kereskedő	77		
kisvállalkozó (2004-vállalkozó)	78	69	
középiskolai tanár	71	49	44
kőműves	66		
lakatos	59		
mezőgazdasági vállalkozó	43		
mérnök	47	36	30
orvos	80		
önkormányzati képviselő (2015-polgármester is)	54	38	38
őrzővédelmi őr		46	
pap	43		
parasztgazda		46	39
pincér		53	40
politikus		15	
postás		81	
rendőrtiszt	58	33	
sebész		20	18
segédmunkás		77	63
sofőr	74	65	62
szakmunkás		92	
számítástechnikus, informatikus			45
színész		9	13
tanító	69		
traktoros	41		
tudós		7	
újságíró	17	14	12
ügyvéd	43	38	30
vállalatvezető, igazgató			29,5
vendéglős, butikos		62	
védőnő	50		
villanyszerelő	72		
víz- és gázszerelő			54
átlagosan hány foglalkozást ismer	13,5 (23-ból)	12 (26-ból)	8,5 (21-ből)

5. MELLÉKLET

Lineáris regressziós modellek

1. táblázat

	Mozgósítható gyenge kötés (Nexusdiverzitás 2.)		
Ref kategória: kapcsolat-gazdag	Unstandardized Coefficients		
	B	Std.Error	Sig.
(Constant)	4,224	,456	,000
nem	-,621	,169	,000
életkor	,000	,005	,953
kérdezett iskolai végzettsége (4 kat.)	,892	,104	,000
szubjektív osztályhelyzet besorolás	,218	,098	,025
kapcsolat-deprivált	-2,303	,510	,000
elszigetelt, csak haverok	-,127	1,043	,903
rokon kapcsolat	-2,561	,372	,000
modern szingli	-,616	,191	,001
elszigetelt pár	-2,590	,579	,000
hagyományos család	-1,929	,337	,000

2. táblázat

	érezelt társadalmi kirekesztettség (1–5 skála)	élettel való elégedettség (0–10 között)				
Ref kategória: kapcsolat-gazdag	Unstandardized Coefficients		Unstandardized Coefficients			
	B	Std.Error	Sig.	B	Std.Error	Sig.
(Constant)	3,455	,098	,000	5,167	,198	,000
nem	-,078	,036	,032	,219	,073	,003
életkor	-,001	,001	,474	-,005	,002	,014
kérdezett iskolai végzettsége (4 kat.)	-,086	,022	,000	,073	,045	,107
szubjektív osztályhelyzet besorolás	-,283	,021	,000	,693	,042	,000
kapcsolat-deprivált	,129	,112	,249	-1,376	,221	,000
elszigetelt, csak haverok	,238	,216	,269	-1,225	,453	,007
rokon kapcsolat	,362	,082	,000	-,750	,162	,000
modern szingli	,052	,041	,204	-,540	,083	,000
elszigetelt pár	,370	,132	,005	-,531	,251	,035
hagyományos család	,292	,073	,000	-,397	,147	,007

CSURGÓ BERNADETT – MEGYESI BOLDIZSÁR¹

KÉPZELT KÜLÖNBSÉGEK

A VÁROSI ÉS VIDÉKI KÖZÖSSÉGEK, TÁRSAS KAPCSOLATOK KVANTITATÍV VIZSGÁLATA

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.48

ABSZTRAKT

A jelenkori vidékszociológiai kutatások és a laikus diskurzus egyaránt azt mutatja, hogy a klasszikus vidék-város ellentétpár ma is él, és meghatározó társadalmi gyakorlatokat eredményez. Tanulmányunkban az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás keretében létrejött országos reprezentatív adatbázis adatai segítségével azt vizsgáljuk, hogy a vidék-város dichotómia diskurzusban megjelenő különbségek valós vidéki és városi terek objektív és szubjektív különbségeiben igazolhatók-e. Eredményeink azt mutatják, hogy a térreprezentáció és a térbeli elkülönülés összetett jelenség, amely nem kapcsolható a közösség és tér egy-egy jellegzetes tulajdonságához. Habár jelen vannak a vidékkel kapcsolatos pozitív imázs elemek, de inkább csak részleteikben; ezeket a vidékre jellemzőnek érzett társadalmi problémák és a társadalmi dezintegráció érzés felülírja. A városi elidegenedés pedig az adatok alapján nem igazolható.

Kulcsszavak: vidék-város ellentét, térbeli reprezentáció, közösség, társadalmi tőke

IMAGINED DIFFERENCES

QUANTITATIVE ANALYSIS OF URBAN AND RURAL COMMUNITIES AND SOCIAL RELATIONSHIP

ABSTRACT

Both contemporary rural sociological inquiries and the lay discourses show that the classical rural urban division still exists, and results in visible social practices. In our study we analyse whether the discursive rural urban dichotomy can also be found in the objective and subjective differences between rural and urban spaces, using the representative database of the integrative and disintegrative processes in Hungarian Society OTKA research. Our results show that the representation of space and spatial differences are complex phenomena, which cannot be linked to a typical characteristic of the community or the space. The positive image elements of the rural are fragmented; these are shadowed by social problems typical for the rural and the feeling of social disintegration. Our data do not prove the existence of urban alienation.

Key words: urban-rural division, spatial representation, community, social capital

¹ A szerzők, Csurgó Bernadett és Megyesi Boldizsár az MTA TK Szociológia Intézet tudományos főmunkatársai, 2015–2018 között mindketten Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesülnek.

KÉPZELT KÜLÖNBSÉGEK

A VÁROSI ÉS VIDÉKI KÖZÖSSÉGEK, TÁRSAS KAPCSOLATOK KVANTITATÍV VIZSGÁLATA

BEVEZETŐ

A jelenkori vidékszociológia egyik alaptézise szerint a vidék-város ellentét társadalmi konstrukció eredménye, a vidék alapvetően reprezentációként létezik, és valójában a társadalmi különbségek nem köthetőek a vidéki és városi terekhez (Clope 1997, Mormont 1990). Célunk, hogy az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás keretében létrejött országos reprezentatív adatbázis adatai segítségével teszteljük a fenti állítást. Célunk a vidék és város dichotómia legfontosabb tényezőinek – a közösség fontossága és a társadalmi tőke jellege – alapvető térbeli mintázatainak leíró elemzése.

A klasszikusok, mint Tönnies (2004) *Közösség és társadalom* című műve, vagy Wirth (1973) urbánus és falusi életmódot szembeállító elméletében a vidék és közösség fogalma összekapcsolódik. A vidék jelenkori idilli reprezentációjának is az egyik legfontosabb eleme a vidék közösség alapú képzete, amely együtt jár a társadalmi tőke magas szintjével, ahol a gyenge és erős kötések száma egyaránt nagyobb, mint a városban, ugyanígy az általános bizalom szintje is magasabb, különösen a személyközi, interperszonális bizalom erősebb. A város pedig ezekben az elméletekben az elidegenedés tereként jelenik meg. A rendelkezésre álló adatok alkalmasak arra, hogy megvizsgáljuk, valóban igaz-e a tönnies-i és wirth-i tézis, azaz, hogy a városiakra inkább az individualizálódás, a kapcsolatok alacsonyabb száma jellemző, míg a vidékieket a közösség és a társadalmi tőkekapcsolatok nagyobb mértékű jelenléte, sűrűsége jellemzi. Kérdésünk tehát, hogy a város és vidék képzetek a város és vidék különbségéről, amelynek egyik legfontosabb eleme éppen a kapcsolatokhoz és a társadalmi tőkéhez köthető, igazolható-e a rendelkezésre álló adatok? segítségével?

Hipotézisünk szerint a vidék és város – objektív és szubjektív – különbsége nem igazolható sem a kapcsolathálózati eltérések, sem a közösség és a társadalmi tőke eltéréseit vizsgálva. Amellett érvelünk, hogy a tudományos és köznapis diskurzusban egyaránt jelen lévő vidék-város dichotómia nem azonos a településszerkezeti kategóriák alapján definiálható térrel, bár a társadalmi tőke jellegzetességek és a közösség képzetek alapján definiálható egyfajta térbeli különbség, amely azonban számos ponton metszi a különböző tértípusokat, amely vizsgálatunkban a közigazgatási településkategóriákat és a szubjektív lakóhely tipológiát jelenti. Célunk tehát azoknak a város-vidék dichotómia percepcióhoz kapcsolódó társadalmi integráció mutatóknak a feltárása, amelyek az objektív és szubjektív térbeli különbségeket, térképzeteket hozzák létre a mai magyar társadalomban.

A tanulmányban a továbbiakban először azt vizsgáljuk, hogy milyen jellemző azonosságok, illetve különbségek alapján írhatók le a vidéki és a városi közösségek. Ennek érdekében egy közösség fontossága indexet alkotunk, majd pedig elemezzük, hogy a társadalmi tőke jellege és mértéke különbözik-e a vidéki, illetve a városi jellegű terekben; ezt egy társadalmi tőke főkomponens segítségével vizsgáljuk. Tovább lépve az adatok

2 A tanulmány az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) keretében készült.

segítségével elemezzük a szubjektív integráció térbeli mintázatait, valamint a szubjektív térképzetek területi és társadalmi jellegzetességeit. Mindezek segítségével arra keressük a választ, hogy a térbeli reprezentációk milyen társadalmi integrációs mutatókhoz (közösség, társadalmi tőke, szubjektív integráció) köthetők, és ezek mennyiben jelentenek valódi térbeli különbségeket.

A VIDÉK ÉS VÁROS KÜLÖNBSÉG HAGYOMÁNYA

A következő fejezetben áttekintjük, hogy a korábbi kutatások miként értelmezték a közösség térbeli különbségeit. A vidék-város mint az egyik legalapvetőbb térbeli különbség hagyományosan a közösségben illetve annak hiányában reprezentálódik. Ez a képzet a Tönnies (2004) féle vidék-város ellentét percepcióban gyökerezik. Tönnies a 19. századi modernizációs és urbanizációs folyamatokra válaszul fogalmazta meg a közösség és társadalom elméletét, amelynek lényege, hogy közösségi társadalmak organikus módon jönnek létre, míg a modern társadalmak emberi beavatkozás termékei. A Tönnies-i elmélet egyfajta modernizációs folyamatként írja le a változásokat, és emellett érvel, hogy a vidéki tereket inkább jellemzi a tradicionális társadalmi intézmények továbbélése, amelyeket viszont más szerzők gyakran kapcsolnak a közösségek erősségéhez, így például a személyközi bizalom magasabb szintjéhez is (Füzér 2015). A közösséget jellemző integrációs elemek Tönniesnél a vallás, a lokalitás és a rokonsági kapcsolatok. A közösséget a faluközösséggel azonosítja. Ezzel szemben a nagyvárosi tér az elidegenedés tere, ahol a szoros interperszonális kapcsolat, a közösségi integrációs elemek meggyengülnek. A nagyvárossal jelképezett társadalomra az individualizáció, a kapcsolatok lazasága, a politika és közvélemény térnyerése jellemző, és a fő integrációs elemek az intézmények, a gazdaság és politika. Durkheim társadalmi munkamegosztás elmélete szintén utal, illetve támaszkodik a város és vidék közötti különbségre a mechanikus és organikus szolidaritás ellentétpárban. A premodern társadalmakra, azaz a rurális közösségekre a mechanikus szolidaritás jellemző, melynek lényege az alacsony szintű munkamegosztás, a szoros közösségi kapcsolatokat, az individualizáció alacsony foka, az alacsony számú de szoros és közvetlen kapcsolatok és a kollektív normák ereje. Ezzel szemben a városokkal fémjelzett modern társadalmakra az organikus szolidaritás jellemző, amely fejlettebb munkamegosztást és a specializáció és individualizáció magasabb fokát is jelenti. A városokban élőkre nagyobb számú, de lazább kapcsolatok és az intézmények nagyobb jelentősége jellemző Durkheim szerint is (Durkheim 2001).

Wirth még tovább lép a város-vidék közötti különbség leírásában. A városi és vidéki életmódot egy skála két ellentétes pólusaként határozza meg. A nagyvárosi életet személytelen, heterogén és laza kapcsolatok jellemzik, a családnak, a rokoni kapcsolatoknak a jelentősége csökken, szekularizált, a csoportszolidaritás hiányzik, formalizált szabályok és rendszerek jellemzik. Ezzel szemben a vidéki életmódra a szoros kapcsolat, a család fontossága, vallásosság, a csoportszolidaritás magas foka és a hagyományok fontossága jellemző Wirth szerint (Wirth 1973).

A fentiekben vázolt klasszikus vidék-város ellentétpár ma is él, mind a tudományos-szakértői, mind a laikus diskurzusban, és meghatározó társadalmi gyakorlatokat eredményez. A vidéki közösség pozitív imázsa alapvető motivációs elemként jelenik meg a városból vidékre vándorlás és a vidékturizmus esetében (Bajmócy 2000, Boyle–Halfacree 1998, Csapák 2007, Csurgó 2013, 2014, Csurgó–Légmán 2015, Csurgó–Szatmári 2014,

Hardi 2002, Jetzkowitz–Schneider–Brunzel 2007, Kovách 2007). A vidék és közösség összekapcsolódása a vidék idilli reprezentációjának egyik alapeleme (Bell 2006, Csurgó–Légmán 2015, Kovách 2007, Short 2006). Számos kutatás bizonyítja, hogy a vidék reprezentációja jellemzően a várossal szemben határozódik meg (Bell 2006, Csurgó 2013, Halfacree 1995, Kovách 2007). A vidék jelenkori imázsában hangsúlyosan van jelen egy értékelő, döntően idealizáló hozzáállás, amely a vidék pozitív jellemzőit hangsúlyozza a város negatív jellegzetességeivel szemben. A vidékreprezentáció hangsúlyos elemei a biztonság, nyugalom, egészséges élet, a természet szépsége, valamint a közösség és hagyományok kitüntetett fontossága (Csurgó 2013).

Az újabb, főként a poszt-strukturalista vidékszociológiai megközelítést alkalmazó kutatások megtörték a vidék-város dichotómia konceptuális hatalmát, és megkérdőjelezték a strukturális különbségek kitüntetett szerepét a vidéki (és városi) társadalom jellegzetességeinek megragadásában. Az újabb kutatások eredményei azt mutatják, hogy a vidéki népesség és a vidéki területek nem szükségszerűen különbözőek vagy fejletlenebbek, mint a városiasként meghatározott területek. A kutatók amellet érvelnek, hogy mind a mezőgazdaság modernizációja és a hozzá kapcsolódó munkaerő-piaci változások, mind a vidéki területek egyre növekvő mértékben fogyasztásközpontú használata (turizmus, természetvédelem, vidékre költözés) azt jelzi, hogy a vidék-város elkülönülő természete nem tartható (Clope 1997, DuPuis 2006, Frouws 1998, Halfacree 1993, 1995, Kovách 2012, Mormont 1990, Mormont (1987) fogalmazta meg először, hogy nem az a kérdés, mi a vidék, hanem az, hogy a különböző szereplők hogyan értelmezik és érzékelik a vidéket, és ez mit mond el a társadalom szerkezetéről és hatalmi viszonyairól. Mormont vezette be elemzési kategóriaként a ruralitás fogalmát és elemzési eszközként a reprezentációt és diskurzust. Hasonlóképpen érvel Cloke (1997) is, aki szerint a vidék és város közötti különbség lényegében semmivé vált, a vidék mint önálló kategória nem létezik többé, egy társadalmilag létrehozott diszkurzív kategória csupán, amely rendkívül összetett, és ezért nehezen definiálható. Halfacree (2007) pedig arra is kísérletet tesz, hogy a reprezentációk, a mindennapi élet jellegzetességei alapján létrehozza a vidéki tér általános leíró modelljét. A modell három fő elemből épül fel. Az első elem a lokalitás sajátos társadalmi-gazdasági karaktere, amely a relatíve különböző társadalmi és térbeli gyakorlatokat jelenti kapcsolódva a fogyasztási és termelési tevékenységekhez, a második a vidék formális reprezentációja, amit a tervezők és politikusok befolyásolnak, ezek valójában megfeleltethetők az objektív (közigazgatási, fejlesztési) területi kategóriákkal és a hozzá kapcsolódó diskurzussal. A harmadik pedig a mindennapi gyakorlatokat jelenti, ami meglehetősen szubjektív és változatos, a koherencia és töredezettség eltérő szintjeivel jellemezhető, és kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolja a többi kategóriát. A fenti modell is mutatja, hogy az objektív térkategóriák és a hozzá kapcsolódó diskurzusok csak egy elemét jelenthetik a térbeli különbségek leírásának, amit a társadalmi-gazdasági jellegzetességek, a mindennapi gyakorlatok és a hozzá kapcsolódó szubjektív térképzetek egyaránt befolyásolnak.

Fontos magyar sajátosság, hogy bár a vidék-város dichotómia diskurzus Magyarországon is jelen van és a vidék közösséggel azonosított pozitív képzete nálunk is él, a magyar vidékkép ezzel együtt kettős, az idilli mellett van egy meglehetősen kritikai oldala is, amely a vidék problémáira, a társadalmi feszültségekre és az életkörülmények negatív elemeire reflektál (Csurgó 2007, Kovách 2007). A vidékképnek ez az összetettsége azonban nem írja felül a város-vidék dichotómia diskurzus jelenlétét sem (Csurgó 2007, Kovách 2007, Megyesi 2007). A kutatók többsége kiemeli, hogy a diskurzus és reprezentáció szintjén a vidék-város dichotómia tovább él, még

ha ez a tényleges térbeli-társadalmi kategóriákhoz nem is kapcsolható közvetlenül (Kovács–Vidra–Virág 2013).

A posztstrukturalista vidékszociológiai megközelítés alapján tanulmányunk célja tehát, hogy az adatok segítségével megerősítsük azt az elméletet, hogy a vidék-város dichotómia alapvetően egy diszkurzív kategória, és nem feleltethető meg egy az egyben a közigazgatási területi kategóriáknak. Ennek érdekében azt kívánjuk tesztelni és bizonyítani, hogy a vidék-város elkülönülés, amely leginkább a társadalmi tőke jellegzetességeinek különbségében és a közösség fontosságának eltéréseiben reprezentálódik, nem mutat egyértelmű térbeli mintázatokat, és a szubjektív térérzékelésnek is csak egyik, de nem a legfőbb meghatározója. Leíró elemzésünkben mindezek alapján pedig amellet érvelünk, hogy a térbeli integráció nem ragadható meg a város-vidék ellentétben. Nem célunk sem az integrációs mutatók, sem a térképzeteket létrehozó társadalmi mutatók mélyebb elemzéssel való feltárása. Jelen tanulmány keretei között csupán azt kívánjuk megnézni és leírni, hogy a vidék-város dichotómia diskurzusban megjelenő különbségek igazolhatók-e valós vidéki és városi terek objektív és szubjektív különbségeiben.

A VIDÉK-VÁROS DICHOTÓMIA MÉRÉSE FELÉ: A KÖZÖSSÉG FONTOSSÁGA ÉS A TÁRSADALMI TŐKE

A vidék város különbség egyik legfontosabb eleme a közösség, mint azt a fentiekből is láttuk. Míg a vidéket a közösséggel, a közösségek fontosságával szokás azonosítani, a város a közösségek széthullásának és az elidegenedésnek a tereként reprezentálódik (Tönnies 2004, Wirth 1973). Az adatbázis³ lehetőségeihez igazodva a közösség fontosságának mérésére egy indexet hoztunk létre. A felmérés során megkérdeztük a válaszadókat, hogy mennyire fontosak számukra a különböző közösségek: (1) család, (2) baráti társaság, (3) munkahely/iskolai közösség, (4) szomszédság, (5) lakóhelyi, helyi közösségi szervezet. A kérdésre adott válaszok alapján hoztuk létre a közösség fontossága indexet.⁴ A közösség fontossága index átlaga: 18,78.

A vidék-város dichotómia a közösségek fontosságán túl a társadalmi tőke jellegzetességeink különbségében reprezentálódik. A továbbiakban bemutatjuk, hogy a társadalmi tőke mérésére az adatbázis adta lehetőségekhez igazodva és a szakirodalomra támaszkodva milyen mérőszámokat alkalmazunk az elemzés során.

A társadalmi tőke mérésére egy főkomponenst hoztunk létre. A főkomponens megalkotása során két szempontot tartottunk szem előtt: a korábbi kutatási eredményeket és a rendelkezésre álló adatok jellegét.

A társadalmi tőke meghatározása során ebben az írásban is a fogalom bourdieu-i hagyományhoz igazodó meghatározását alkalmazzuk (Bourdieu–Angelusz 1997, Megyesi 2014, 2015). A meghatározás alapján azt a megállapítást tekintjük, hogy a társadalmi tőke hatásait mindenekelőtt egyéni szinten kell értelmezni, csoportszinten ezt csak metaforikusan lehet megtenni. A társadalmi tőke forrása pedig az emberek közötti kapcsolatokban, hálózatokban, közösségekben rejlik (Szreter–Woolcock, 2004:654).

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a számunkra releváns korábbi kutatások milyen módon operacionalizálták a társadalmi tőke fogalmát. A társadalmi tőke mérésére számos eljárás létezik, és ahogy a mi esetünkben, úgy más kutatások esetében is megfigyelhető, hogy a szerzőket a rendelkezésre álló adatok jellege legalább annyira befolyásolja az operacionalizálás során, mint a korábbi kutatási eredmények. Az írások jelentős

³ A minta a 18 év feletti magyarországi népességre reprezentatív.

⁴ A változó 1–5 skálán mérte az adott közösség fontosságát, az indexben pedig összeadtuk az egyes kérdésekre adott válaszokat.

része a társadalmi tőke hálózati jellegét hangsúlyozva az önálló területnek tekinthető hálózat-elemzés módszerét alkalmazza (Csizmadia 2008: 308). A hálózat kutatás önálló paradigmává vált az elmúlt évtizedekben (Albert–Dávid 2004, Sík 2006, Tardos 1995). Jelen tanulmányban az egyénre, illetve az adott közösségre jellemző társadalmi tőkét az alábbi indikátorokkal mérjük: bizalom, közös értékek, közösség jellemzői, civil és politikai aktivitás, önkéntesség mértéke, együttműködési készség. E megközelítés Putnam, Fukuyama és Grootaert, valamint Ostrom és munkatársainak (Grootaert–Bastelaer 2001, Ostrom 2011, Putnam–Leonardi–Nanetti 1993) munkáiban követhető nyomon, melyekben hagyományos kérdőíves vizsgálatokkal, illetve statisztikai adatokra támaszkodva vizsgálják nagyobb közösségekben a társadalmi tőke mértékét a fenti indikátorokat mérve.

Bár éppen ezt a megközelítést érte a legtöbb kritika amiatt, hogy olyan indikátorokra építenek, amelyek esetében nem lehet világos határvonalat húzni az okok és okozat között, azaz hogy az adott indikátor a társadalmi tőke mértékét jelzi-e, vagy a társadalmi tőke adott mértékéből következik-e az adott indikátor értéke (például a bűnözés mértéke, vagy a bürokratizálódás tekinthető ilyen vitatott státusú indikátoroknak), elfogadjuk azt az érvelést, hogy a társadalmi tőke mérésére leginkább a jelzőszámok alkalmasak (Grootaert–Bastelaer 2001: 27-30).

A következő bekezdésekben azt mutatjuk be, hogy a korábban alkalmazott mérési eljárások hogyan illeszthetők az általunk használni kívánt társadalmi tőke főkomponensbe.

A *kapcsolathálózati megközelítés* megkerülhetetlennek látszik a kutatás szempontjából, ezért a válaszadók kapcsolatait leíró változók bekerültek a főkomponensbe.

A *bizalom és a megbízhatóság* közötti dilemmát illetően Megyesi (2014, 2015) korábbi írásaiban amellett érvel, hogy Ostrom és Ahn modellje a leginkább elfogadható, amely a megbízhatóságot előtérbe helyezi a bizalommal szemben, amennyiben a társadalmi tőke jellegét és mértékét szeretnénk leírni. A szerzők szerint a megbízhatóság, amely arra utal, hogy valaki az adott társadalmi struktúrától függetlenül viszonyozza a belévetett bizalmat, megfelelő indikátora a társadalmi tőkének. Ebben a kutatásban azonban kompromisszumot kellett kötnünk: a megbízhatóság nehezen feltárható indikátor, a kérdőíves vizsgálat kérdései az általános bizalom szintjét teszik megragadhatóvá, amely jelen vizsgálat keretei között alkalmas a város-vidék dichotómia társadalmi tőke alapú eltéréseinek vizsgálatához.

A társadalmi részvétel fontos jelzője lehet a társadalmi tőkének, és része a vidék-város dichotómia diskurzusnak is, ismerve és elfogadva az esetleges kritikákat (lásd például Sík 2006, vagy részletesen Megyesi 2014), a különböző közösségekben, szervezetekben és a szavazásokon való részvételt beépítettük a társadalmi tőke főkomponensbe.

A társadalmi tőke főkomponensbe tehát az alábbi változókat vontuk be:

A *kapcsolatok* jellegét és kiterjedtségét az alábbi változókkal kínjuk megragadni:⁵

- erős kapcsolatok száma⁶

⁵ A dolgozatban nem írunk részletesen azokról a változókról, amelyeket a kutatócsoport tagjai közösen hoztak létre.

⁶ Az erős kapcsolatok száma: akikkel a kérdezt a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte (51-es kérdés), akikkel közös programot csinálhat, eljárhat szórakozni, összejöhet kikapcsolódni, esetleg vendégeskedni, ha van egy kis szabad ideje, illetve akiktől segítséget kaphat. A segédváltozó kialakítása során, ha egy személyt több helyen is említettek, akkor is csak egyszer került be az indexbe.

- gyenge kapcsolatok száma⁷

Az erős és gyenge kötések száma azon túl, hogy a társadalmi tőke egyik legfontosabb alkotóeleme, a város-vidék ellentét képzetének is alapeleme. A klasszikus diskurzus szerint a vidékre inkább az erős kötések, míg a városra inkább a gyenge kötések jellemzőek. A mozgósítható gyenge kötések, azaz a kapcsolatok minősége pedig a közösséggel aposztrofált vidékre inkább jellemző, mint az elidegenedett városra a képzetek szerint.

A társadalmi tőke mutatói között fontos helyet foglal el a *bizalom*. A város-vidék ellentét képzetben a személyközi bizalom⁸ inkább vidéki, míg az intézményi bizalom inkább városi jellegzetesség. A bizalom változót a személyközi bizalom mértékét mérő és az intézményi bizalom⁹ mértékét mérő változók átlagaiból képzett változóval kívánjuk megragadni.

A *részvétel* és általában az intézményesített kapcsolatok városi sajátossággént jelennek meg, ahol az egyének az intézményeken keresztül válnak a közösség és társadalom részévé szemben a vidéket jellemző közvetlen, személyközi kapcsolatokkal (Durkheim 2001, Tönnies 2004, Wirth 1973)

A társadalmi részvétel és a helyi, illetve országos ügyekre gyakorolt hatást¹⁰ a lábjegyzetben található

7 A változó a gyenge kapcsolatok számát méri, azaz erre a kérdésre adott válaszokat: *Kérem, mondja meg, hogy személyesen ismer-e ilyen foglalkozású embereket.* A „személyesen ismeri” itt azt jelenti, köszönő viszonyban vannak, névről ismerik egymást. Ha valamelyik kérdésre nem válaszolt a kérdezett, missing a változó értéke (36 eset).

8 Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban. (0-10 skála, ahol a 10 azt jelenti, hogy a legtöbb ember megbízható).

9 Kérem, mondja meg, hogy Ön személy szerint mennyire bíz a következő intézményekben:

- a magyar Országgyűlésben?
- a magyar jogrendszerben?
- a rendőrségben?
- a politikusokban?

10 Kérjük, mondja meg, ha az elmúlt egy év során az adott területen részt vett valamilyen egyesület, alapítvány, önkéntes társulás, egyéb hasonló szervezet munkájában, tevékenységében!

Részt vett Ön a?

- Vallási, egyházi szervezet (nem gyülekezet) tevékenységében
- Politikai párt tevékenységében
- Szakszervezet tevékenységében
- Valamilyen egyesület, alapítvány (pl. sportegyesület, környezetvédő szervezet stb.) tevékenységében
- Egyéb, éspedig
- Igen/Nem válaszok száma
- Ha most vasárnap lennének a választások, elmenne-e szavazni?
- Igen: Biztosan, illetve valószínűleg elmenne szavazni,
- Nem: Valószínűleg nem menne el, vagy ha csak a most működő pártok közül lehet választani, akkor valószínűleg nem menne el, vagy semmiképpen nem menne el szavazni?

Különböző módokon lehet a közügyekben cselekedni, a problémák megoldásáért fellépni. Az elmúlt 12 hónap során előfordult-e, hogy Ön ezek közül a dolgok közül valamelyiket megpróbálta?

- Kapcsolatba lépett politikussal vagy önkormányzati képviselővel.
- Tevékenykedett egy politikai pártban, részt vett a rendezvényein.
- Részt vett más politikai szervezet vagy politikai mozgalom munkájában.
- Viselt vagy kihelyezett politikai jelvényeket, jelképeket.
- Tiltakozó levelet, petíciót írt alá, hagyományos vagy internetes formában.
- Részt vett tüntetésen (demonstráción).
- Szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos árucikkeket.
- Pénzt adományozott civil szervezetnek
- előfordult / nem fordult elő

kérdésekkel kívánjuk megragadni.

A társadalmi tőkét mérő változó megalkotása során arra törekedtünk, hogy a három dimenzió megközelítőleg egyenlő súllyal jelenjen meg, ezért főkomponenst állítottunk elő azokból. Az alábbi táblázat a társadalmi tőke főkomponenst alkotó, az egyes dimenziók átlagértékeit mutatja:

1. táblázat: A társadalmi tőke főkomponens dimenziói

Dimenzió	aldimenzió/változó	Átlag érték
Kapcsolati dimenzió	Erős kötések száma:	2,42
	Gyenge kötések száma:	8,40
Kapcsolati index	átlag értéke (az erős kötések dupla súllyal számolva)	33,1
Bizalmi index	átlag értéke	13,31
Civil részvétel:		0,024
Politikai aktivitás:		0,74
Részvételi index	értéke	7,64

2. táblázat. A társadalmi tőke főkomponens alkotó indexeinek súlya

	Component (1)
Szavazási kedv, részvétel szervezetekben, politikai aktivitás index	0,751
Összevont bizalom index (intézményi + személyközi).	0,476
Gyenge és erős kötések száma	0,734
Extrakciós módszer: Főkomponens.	

A VÁROS ÉS A VIDÉK KÖZÖTTI KÜLÖNBBSÉGEK EMPIRIKUS VIZSGÁLATA

Az elemzés során az alábbi fő változókat használjuk.

3. táblázat. A vizsgált változók alapeloszlása

Közösségek fontossága index	N=2249
Átlag:	18,78
Szórás:	3,50
Közigazgatási beosztás szerint	N=3553
Városi lakosok aránya (%)	70
Községekben lakók aránya (%)	30
Szubjektív önbesorolás szerint	N=3541
Városias lakókörnyezetben élők arány (%)a	47,3
Falusias lakókörnyezetben élők aránya (%)	52,7
Településméret (lakosság szám szerint)	N=3553
Átlag:	43804,56
Szórás:	52233,4

VÁROS-VIDÉK DICHOTÓMIA

Elemzésünk központi kérdése a vidék-város dichotómia megragadására leginkább két változó, (1) a közigazgatási besorolás és (2) a szubjektív lakóhelyképzet (lakókörnyezet önbesorolása) ad lehetőséget.

4. táblázat. A közigazgatási és szubjektív lakóhely besorolás közötti összefüggés

N=3541		közigazgatási besorolás	
		város	vidék
Szubjektív besorolás	Városias	67,2%	0,9%
	Vidékies	32,8%	99,1%

Sig=0,000, azaz szignifikáns a két változó közötti kapcsolat.

Adataink azt mutatják, hogy a közigazgatási vidék-város besorolás és a szubjektív lakóhelyképzet, azaz, hogy a kérdezett vidékiesnek vagy városiasnak érzi-e a települést, ahol él, nem esik egybe. Jelentős eltérés a város esetében található, a közigazgatásilag városi rangú településen élők 32,8%-a vidékiesnek észleli a települést, ahol él, míg a vidéki besorolású (község, nagyközség) települések lakói konzisztens módon 99,1%-ban vidékiesnek érzékelik a lakóhelyüket, és mindössze 0,9% érzi inkább városiasnak azt a települést, ahol él.

Adataink tehát azt jelzik, hogy lényeges különbség van a szubjektív lakóhelyképzetek és a közigazgatási besorolás között. A tanulmány további részében azt vizsgáljuk, hogy a közigazgatási besorolás és a szubjektív lakóhelyképzetek milyen összefüggést mutatnak a város-vidék dichotómiát leíró, a fentiekben bemutatott mutatókkal.

Először azt vizsgáltuk meg, hogy a lakhely város-vidék közigazgatási besorolása alapján különbözik-e az egyének társadalmi tőkéje, illetve a közösség fontossága:

5. táblázat.

A társadalmi tőke főkomponens, illetve a lakóhely közigazgatási és szubjektív besorolása közötti összefüggés

Közigazgatási besorolás		Társadalmi tőke főkomponens (N=3070)	Közösség szerepe az egyén életében (N=2251)*
város	Átlag	0,0083126	18,6115
vidék	Átlag	-0,02000590	19,1673
Összesen	Átlag	-0,000000	18,7842
	Szig	0,4754	0,000
Szubjektív besorolás		Társadalmi tőke főkomponens (N=3062)*	Közösség szerepe az egyén életében (N=2244)*
Városias	Átlag	0,04289	18,5533
Vidékies	Átlag	-0,040700	18,9922
Összesen	Átlag	-0,004903	18,7875
	Szig	0,0214	0,003

**szignifikáns összefüggés*

A fentiek alapján a lakóhely közigazgatási besorolásától nem függ az egyének társadalmi tőkéje, viszont a közösség a községek lakói számára fontosabb (még ha kis mértékben is), mint a városi lakosok számára.

Amennyiben azt vizsgáljuk, hogy mennyire különbözik a két vizsgált változó aszerint, hogy a válaszolók milyennek érzékelik a lakókörnyezetüket (városiasnak avagy falusiasnak), azt találtuk, hogy a lakóhely szubjektív

besorolása és a társadalmi tőke között, ha gyengén is, de van kapcsolat. A lakóhely városiasnak való érzékelése pozitívan, míg a vidékies lakóhely szubjektív besorolás negatívan hat a társadalmi tőke mértékére. A közigazgatási besorolás esetében tapasztaltakhoz hasonlóan a közösséget a vidékies lakóhelyen élők tartják fontosabbnak.

A település lakosságának és a társadalmi tőke, illetve a közösség fontosságának kapcsolat közötti korrelációt szintén vizsgáltuk, és gyenge összefüggést találtunk a társadalmi tőke mértéke és a településméret között. Érdekes, hogy itt megfordul az összefüggés, azaz azt látjuk, hogy a település lakosságának növekedésével nő a társadalmi tőke mértéke, viszont a településméret és a közösségek fontossága között nincs összefüggés.

Mivel a társadalmi tőke és a település jellege között nem mutatható ki összefüggés, vagy csak nagyon gyenge, és a hagyományos diskurzussal ellentmondó, illetve a létező irodalom alapján feltételezhető, hogy a társadalmi tőke egyes dimenziói eltérő értékűek lehetnek a városi és a vidéki terekben, ezért külön-külön is vizsgáltuk a társadalmi tőke egyes dimenziói és a település közigazgatási besorolása illetve a szubjektív lakóhely-képzet közötti összefüggést.

6. táblázat.

A társadalmi tőke egyes dimenziói és a lakóhely közigazgatási besorolása közötti összefüggés; az egyes értékek átlaga

Közigazgatási besorolás	város	vidék	Összesen	(N)	Szig.
személyközi bizalom*	4,87	4,47	4,75	3542	0,000
intézményi bizalom*	4,2032	3,8552	4,1002	3349	0,000
gyenge kapcsolatok száma*	8,1522	8,9917	8,4024	3517	0,000
erős kapcsolatok száma	2,4586	2,3442	2,4243	3553	0,052
mozgósítható gyenge kapcsolatok aránya*	0,61	0,5551	0,5935	3423	0,000
szervezeti tagság	0,0221	0,0277	0,0238	3539	0,078
részvétel ⁱ	1,9529	1,9339	1,9473	3248	0,681
Közvetlen részvétel*	0,2162	0,1460	0,1952	3533	0,000
Tradicionális részvétel*	0,0636	0,1296	0,0836	3536	0,000

**szignifikáns összefüggés*

A társadalmi tőke legtöbb dimenziójában van különbség a település kategóriák között (5. táblázat). Az látható, hogy személyközi bizalom, az intézményi bizalom, a gyenge kapcsolatok száma és a mozgósítható gyenge kapcsolatok aránya szignifikánsan eltér a városi és a vidéki területeken. Mind az általános, személyközi bizalom, mind az intézményi bizalom index alapján az látszik, hogy a vidékiek bizalmatlanabbak, mint a városban élők. Az intézményi bizalom a korábbi kutatások szerint is városias tulajdonság. A gyenge kötések száma a vidéken élők esetében szignifikánsan magasabb, míg az erős kötések száma között nincs különbség a vidéken és városban élők között, így az adatok a szorosabb kapcsolatok, a közösségek zártsága és interperszonális kapcsolatokra építő vidék imázst sem tudták igazolni. A hagyományos vidék-város diskurzus alapján feltételezhető ugyan, hogy a gyenge kapcsolatok száma magasabb vidéken, és alacsonyabb a városokban, ugyanakkor, a mozgósítható gyenge kapcsolatok aránya alacsonyabb vidéken, amely szintén ellentmond az elidegenedett város és a szorosabb

ⁱ Választási, direkt és tradicionális részvétel.

kapcsolatokra épülő vidék tézisnek. A részvétel és szervezeti tagság esetében pedig nem mutatnak különbséget az adatok a közigazgatási besorolás szerint vidéken és városban élők között, azonban ha a politikai véleménynyilvánítást tovább bontjuk, közvetlen és tradicionális részvételre, akkor szignifikáns különbségeket találunk, ráadásul azok az előzetes várakozásoknak megfelelő mintába rendeződnek: a tradicionálisnak tekintett részvételi módok gyakoribbak a községekben, mint a városokban. Összességében azonban az adatok inkább ellentmondanak az elidegenedett város képzetének és a város-vidék dichotómia hagyományos leírásainak.

A következő táblázatban a társadalmi tőke egyes dimenziói és a település szubjektív jellege közötti összefüggést elemezzük.

7. táblázat.

A társadalmi tőke index egyes dimenziói és a lakóhely szubjektív besorolása közötti összefüggés: az egyes értékek átlaga

Szubjektív besorolás	Városias	Vidékies	Összesen	(N)	Szig.
személyközi bizalom*	4,96	4,57	4,76	3530	0,000
intézményi bizalom*	4,3802	3,8494	4,1015	3339	0,000
gyenge kapcsolatok száma*	7,9954	8,774	8,4057	3505	0,000
erős kapcsolatok száma*	2,5675	2,2955	2,4241	3541	0,000
mozgósítható gyenge kapcsolatok aránya	0,6057	0,5824	0,5934	3411	0,054
szervezeti tagság	0,0212	0,026	0,0237	3528	0,103
részvétel ⁱⁱ	1,9711	1,9229	1,946	3237	0,255
Közvetlen részvétel*	0,2404	0,1535	0,1946	3521	0,000
Tradicionális részvétel*	0,0561	0,1078	0,0833	3524	0,000

**szignifikáns összefüggés*

A szubjektív térképzetek esetében szintén találunk eltéréseket a városinak illetve a vidékinek érzékelt tér között (6. táblázat). A közigazgatási város-vidék besorolásnál tapasztalhatóhoz hasonlóan az látható mind a személyközi bizalom, mind az intézményi bizalmi index alapján, hogy a vidékiek bizalmatlanabbak, mint a városban élők, ami ellentmond az elidegenedett város képzetének. A gyenge kötések száma a vidékiesnek érzékelt lakhelyen élők esetében szignifikánsan magasabb, míg az erős kötések száma alacsonyabb, ami ellentmond a klasszikus vidék-város ellenét diskurzusnak. A szubjektív lakóhelyképzetek és a mozgósítható gyenge kötések aránya, ellentétben a közigazgatási besorolás szerinti lakóhellyel, nem mutat szignifikáns kapcsolatot. Ugyanígy a részvétel és szervezeti tagság sem, ahogy az előbb sem, azonban itt is azt látjuk, hogy a (politikai) részvételt dimenzióira bontva, a tradicionális és a közvetlen részvételi formák elterjedtsége már szignifikánsan különbözik a városiasként illetve a vidékiként érzékelt térben. A korábbi táblázat mintái ismétlődnek, enyhén megerősödve: a vidékies terekben a tradicionális részvételi formák jelenléte gyakoribb, míg a városias terekben a közvetlen részvételi formák gyakorlása a valószínűbb; bár mindkettő igen csekély mértékű.

ii Választási, direkt és tradicionális részvétel.

ELIDEGENEDÉS ÉS A LAKÓHELY SZUBJEKTÍV ÉRZÉKELÉSE

A társadalmi tőke dimenzióit és a közösségek fontosságát elemezve nem sikerült igazolnunk, hogy a városi és vidéki terek között olyasféle különbségek lennének, mint amelyet az irodalom feltételez: a különbségek esetlegeseek, és nem rendeződnek mintázatba, ezért további változókat vontunk a vizsgálatba. A továbbiakban elemezzük, hogy miként érzékelik a környezetüket a válaszolók, illetve részletesebben elemezzük a társadalmi részvétel formáit. Először a lakóhely közigazgatási besorolása alapján vizsgáljuk a városban, illetve a vidéken élők közötti különbségeket, majd a lakóhely szubjektív besorolását vizsgáljuk.

A vidék és város dichotómia képzetek megragadására adatbázisunk a társadalmi tőke fentebb bemutatott dimenzióin túl további lehetőségeket is kínál. A város a vidék-város dichotómia diskurzusban az elidegenedés tereként jelenik meg, míg a vidék ennek az ellenpólusát jeleníti meg. Ennek a képzetnek a tesztelésére az adatbázis a következő kérdések segítségével kínál lehetőséget.

Az elidegenedést a következő válaszok alapján létrehozott érzékelt társadalmi kirekesztettség index mutatja:

- *Úgy érzem, kitaszít a társadalom.*
- *Az élet olyan bonyolulttá vált, hogy alig találok a helyemet.*
- *Úgy érzem, hogy az emberek, akikkel találkozom, nem ismerik fel az értékét annak, amit csinálok.*
- *Néhány ember lenéz engem a munkám miatt, vagy azért, mert nem dolgozom.*

Ennek az ellenpólusát pedig mérhetjük a szubjektív társadalmi fontosság mutatóval:

- *Összességében mennyire tartja önmagát a társadalom fontos, hasznos tagjának? Kérem, értékelje 0-tól 10-ig, ahol 0=egyáltalán nem fontos, hasznos, 10=kifejezetten fontos, hasznos.*

Továbbá az adatbázis a lakóhely szubjektív értékelésére vonatkozóan is tartalmaz információkat.

- *Kérem, válaszoljon, hogy az alábbi tulajdonságok, jelenségek Ön szerint mennyire jellemzőek arra a környékre, ahol Ön lakik! Kérem, osztályozza 1-től 5-ig, ahol 1-es jelentése, hogy egyáltalán nem jellemző, az 5-ös jelentése pedig, hogy nagyon jellemző.*
 - *Mindenki ismer mindenkit*
 - *Szomszédolás*
 - *Irgykedés, versengés*
 - *Együttműködés, egymás segítése*
 - *Nyitottság, elfogadás*
 - *Rosszindulat, ellenségeskedés*
 - *Kulturális hagyományok megtartása, ápolása*

A klasszikus város-vidék dichotómia diskurzus szerint a vidéki idill képzetéhez tartozik, hogy mindenki ismer mindenkit, a szomszédolás, az együttműködés, a nyitottság, elfogadás, valamint a hagyományok ápolása. Ezzel szemben az elidegenedett várost a versengés és ellenségeskedés jellemzi, valamint a fentiekben felsoroltak hiánya. Emellett a vidék közösség alapú idilljéhez hozzátartozik, hogy a vidéken élők a társadalom integráns részének érzékeljék önmagukat, míg az elidegenedett város képzetéhez a társadalmi dezintegráció kapcsolódik, aminek megfelelő mérőeszközét jelenti adatbázisunkban a szubjektív társadalmi fontosság és az érzékelt

társadalmi kirekesztettség mutatók. A fenti kérdések alapján tesztelhető, hogy a közigazgatási kategóriák és a szubjektív lakóhelyképzet kategóriák mennyire kapcsolódnak a klasszikus vidék-város imázshoz. Az alábbiakban ennek elemzését végezzük el.

8. táblázat.

A környék jellemzői és a lakóhely közigazgatási besorolása közötti összefüggés: az egyes értékek átlaga

Közigazgatási besorolás	város	vidék	Összesen	(N)	Szig.
A környékre jellemző, hogy mindenki ismer mindenkit*	3,22	4,17	3,51	3525	0,000
A környékre jellemző a szomszédolás *	2,54	3,06	2,70	3528	0,000
A környékre jellemző az irigykedés, versengés*	2,31	2,65	2,42	3205	0,000
A környékre jellemző az együttműködés, egymás segítése *	2,96	3,20	3,04	3377	0,000
A környékre jellemző a nyitottság, elfogadás*	2,96	3,24	3,04	3400	0,000
A környékre jellemző a rosszindulat, ellenségeskedés*	2,29	2,48	2,35	3222	0,000
A környékre jellemző a kulturális hagyományok megtartása, ápolása*	2,28	2,94	2,48	3237	0,000
Szubjektív társadalmi fontosság	6,56	6,42	6,52	3470	0,999
Érzékelt társadalmi kirekesztettség*	4,01	5,05	4,31	3299	0,000

**szignifikáns összefüggés*

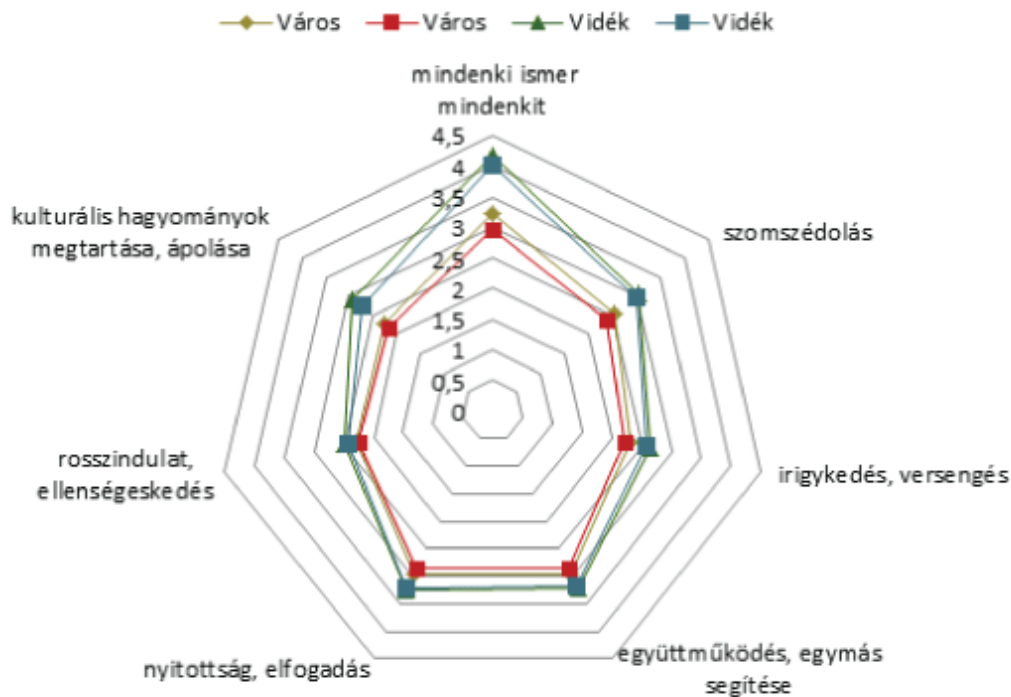
A közigazgatási besorolás szerint vidéken élők szerint a lakóhelyükre a vidék pozitív imázsához tartozó jellegzetességek, mint a mindenki ismer mindenkit, a szomszédolás, a nyitottság, elfogadás és a kulturális hagyományok ápolása sokkal inkább jellemző, mint a közigazgatásilag városi településeken élők szerint. Ez alátámasztani látszik a klasszikus diskurzusban megjelenő vidékimázst. Ugyanakkor a közigazgatásilag vidéken élők tartják inkább jellemzőnek a versengést és ellenségeskedést is, ami részben ellentmondani látszik a hagyományos vidék-város képzeteknek, bár ezen elemek még tekinthetők a közösség zártságának negatív hatásainak is. Ugyanakkor, ami még ennél is lényegesebb, az elidegenedés legfőbb mutatója az érzékelt társadalmi kirekesztettsége a várttal ellentétben nem a városiakra, hanem sokkal inkább a vidékiekre jellemző, ami teljes mértékben ellentmond a város-vidék szembenálló imázsával. A szubjektív társadalmi fontosság mutató és a közigazgatási lakóhely besorolás között pedig nincs szignifikáns kapcsolat (7. táblázat).

9. táblázat.

A környék jellemzői és a lakóhely szubjektív besorolása közötti összefüggés: az egyes értékek átlaga

Szubjektív besorolás	városias	vidékiek	Összesen	(N)	Szig.
A környékre jellemző, hogy mindenki ismer mindenkit*	2,95	4,00	3,51	3513	0,000
A környékre jellemző a szomszédolás *	2,37	2,99	2,70	3516	0,000
A környékre jellemző az irigykedés, versengés*	2,22	2,58	2,42	3194	0,000
A környékre jellemző az együttműködés, egymás segítése *	2,85	3,19	3,04	3367	0,000
A környékre jellemző a nyitottság, elfogadás*	2,85	3,22	3,04	3389	0,000
A környékre jellemző a rosszindulat, ellenségeskedés*	2,25	2,43	2,35	3211	0,000
A környékre jellemző a kulturális hagyományok megtartása, ápolása*	2,19	2,74	2,48	3228	0,000
Szubjektív társadalmi fontosság*	6,65	6,39	6,52	3458	0,000
Érzékelt társadalmi kirekesztettség*	3,76	4,82	4,31	3288	0,000

**szignifikáns összefüggés*

A lakóhely szubjektív besorolása és a lakóhely percepció között a közigazgatási besorolással egybecsengő eredményeket kapunk. A vidékies lakóhely jellemzőjeként jelennek meg az olyan pozitív tulajdonságok, mint hogy mindenki ismer mindenkit, a szomszédolás, a nyitottság, az együttműködés, a hagyományok ápolása, amelyek kevésbé jellemzik a városias lakóhelyen élők lakóköznyezetét. Ugyanakkor az olyan negatív tulajdonságok, mint az irigykedés vagy rosszindulat is inkább a vidékies lakóhellyel rendelkezők lakóhelyére jellemzőek. Ugyanakkor az elidegenedett város képze a szubjektív lakóhely besorolás szintjén sem igazolható az adatokkal. Az érzékelt társadalmi kirekesztettség a városias lakóhellyel rendelkezők esetében alacsonyabb, a szubjektív társadalmi fontosság pedig magasabb. Ezzel együtt a vidékies lakóhelyen élők érzékelt társadalmi kirekesztettsége magasabb, a szubjektív társadalmi fontosság pedig alacsonyabb.

Az adataink azt mutatják, hogy a vidék pozitív imázsa és a vidéki lakóhely objektív és szubjektív besorolása között egyaránt szignifikáns kapcsolat van, ugyanakkor a város negatív képze nem jelenik meg, nem hozható összefüggésbe egyik település besorolással sem. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy adataink a pozitív vidékképzetek és emellett a kirekesztettség érzés – azaz a kitaláltság, lenézettség, meg nem értettség és bizonytalanság érzés – együttes jelenlétét mutatják a vidéken élők esetében, ami a magyar vidék kettős képzetét tűnik alátámasztani.

Kiemelendő továbbá, hogy az objektív és szubjektív lakóhelybesorolás között nincs lényeges eltérés és a lakóhellyel kapcsolatos percepciókban. A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, a saját lakóhely szubjektív észlelése, azaz a saját lakóhely reprezentációja sem igazolja a vidék-város klasszikus dichotómiát, és a lakóhely vidékiesként való észleléséhez nem kapcsolódnak erőteljesebben a vidék imázs elemek, mint az objektív településkategóriákhoz. Annak megértésére, hogy a lakóhely percepciók milyen társadalmi mutatókkal vannak kapcsolatban, és legfőképpen, hogy mi lehet az oka, hogy a városi rangú településen élők egy része vidékiesnek

érzi a lakóhelyét, további vizsgálatok szükségesek, amelyek azonban jelen tanulmány keretein túlmutatnak.

A lakóhely objektív és szubjektív besorolása között tehát nincs lényeges különbség a lakóhely percepciók és az érzékelt társadalmi kirekesztettség és fontosság vonatkozásában. A város-vidék dichotómia diszkurzív elemei sem az objektív, sem a szubjektív város-vidék lakóhelykülönbséggel nem igazolhatók.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás adatbázisa segítségével készítettünk leíró elemzést a területi integráció egyik dimenziójáról, nevezetesen, hogy a városi és vidéki közösségek, egyéni kapcsolatok, bizalom közötti feltételezett különbségek igazolhatók-e egy empirikus adatfelvétel segítségével. Az adatbázis adta lehetőségek függvényében kiemelten vizsgáltuk a területi integráció társadalmi tőke fogalom segítségével leírható aspektusait. Az eredményeik egy része erre a kérdésre kíván válaszolni. Emellett a dolgozatban vizsgáltuk, hogy a település közigazgatási besorolása, valamint a helyben lakók szubjektív lakóhelyképzete között milyen összefüggés van.

Az elemzéseink alapján kijelenthető, hogy bár a város-vidék dichotómia a diskurzusokban erőteljesen jelen van, az nem kapcsolható egyértelműen sem a szubjektív lakóhelyképzet, sem pedig a közigazgatási lakóhely kategóriák valamelyikéhez. A társadalmi tőkét mérő változónk, amelyet egy viszonylag elterjedt attribútum alapú megközelítést alkalmazva hoztunk létre, nem mutat egyértelmű összefüggést sem a város-vidék közigazgatási besorolás, sem a városias, vidékies besorolást tekintve, ugyanakkor a településmérettel növekszik az egyének társadalmi tőkéje, ami részben ellentmond a bemutatott szakirodalom alapján felállított hipotézisünknek.

A korábbi kutatások alapján azt is feltételeztük, hogy a vidék-város dichotómia diskurzus a közösség fontosságában és a társadalmi tőke jellegzetességeiben ragadható meg, ezért a társadalmi tőke főkomponenst alkotó dimenziókat is részletesen elemeztük. Ennek az elemzésnek két fontos eredménye született: egyrészt azt láthattuk, hogy a társadalmi tőke főkomponensbe bevont mutatóknak egy része a városokban magasabb, például a bizalmi index, vagy az erős kötések száma, más része pedig a községekben, vidékies lakóhelyeken, például a gyenge kötések száma. Eredményeink egy része megfelel a vidéket a közösségek lakhelyének láttató idilli vidékképet sugalló irodalmi adatokkal, egy része azonban ennek ellentmond.

A másik fontos eredmény, hogy a város és a vidék jellemzői között nincsenek lényeges különbségek a szubjektív lakóhelyképzet, illetve a közigazgatási vidék-város besorolás esetében. A lakóhely reprezentáció és a közigazgatási besorolás a vizsgált társadalmi integráció és lakóhely percepció mutatókban nagyon hasonló eredményeket mutat. A vidék-város dichotómia képzetének (Tönnies 2004, Wirth 1973) elemei nem köthetők sem a szubjektív, sem az objektív lakóhely besoroláshoz.

A klasszikus diszkurzív elemek, mint a vidék közösségképzete valamivel hangsúlyosabban a szubjektív lakóhely besorolás esetében jelenik meg, de a közigazgatásilag vidéki lakóhelyen élőkénél is megfigyelhető, míg az elidegenedett város képe nem igazolható. Ezek az eredmények alátámasztják kiinduló hipotézisünket, amely szerint a hagyományos vidék-város szembeállítás nem igazolható a lakóhely besorolás alapján.

Fontos a létező szakirodalmi anyagokkal egybevágó eredményünk, hogy bizonyos imázselemek erőteljes

jelenléte ellenére a vidéken élők társadalmi kirekesztettség észlelése magasabb, míg a társadalmi hasznosság észlelése alacsonyabb, mint a városban élőké; ez a szubjektív lakóhelyképzet szerinti besorolás esetén és a közigazgatási besorolás esetén is fennálló szignifikáns különbség.

Elemzésünk alapján a magyar vidékkép kettős karaktere látszik ismét igazolódni (Csurgó 2007, Kovách 2007, Megyesi 2007). Jelen vannak a vidékkel kapcsolatos pozitív imázs elemek, de inkább csak részleteikben; ezeket a vidékre jellemzőnek érzett társadalmi problémák és a társadalmi dezintegráció érzés felülírja.

Összességében azt látjuk tehát, hogy a poszt-strukturalista iskola tézise igazolható. A térreprezentáció és a térbeli elkülönülés összetett jelenség, amely nem kapcsolható a közösség egy-egy jellegzetes tulajdonságához. A vidék-város különbségek a két tértípus reprezentációjában ragadhatók meg, és nem kapcsolhatók konkrét térkategóriákhoz. A város és a vidék közötti különbségek leírásakor az imázs, a konkrét szocio-ökonómiai helyzet és a mindennapi gyakorlatok (Halfacree 2007) az iránymutatók. Érdemes tehát finomabb elemzések révén feltárni a különbségeket, például a különböző térség-, illetve vidéktípusok (Kovács 2005) és a vizsgált változók közötti összefüggések elemzése révén.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2004) Magyarországon tanuló külföldi diákok kapcsolathálózati jellemzői. *Szociológiai Szemle*, (3) 81–91.
- Bajmócy P. (2000) A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom*, 14(2–3), 323–330.
- Bell, D. (2006) Variations on the rural idyll. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. SAGE, 149–160.
- Bourdieu, P. – Angelusz R. (1997) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Boyle, P. – Halfacree, K. (szerk.) (1998) *Migration into Rural Areas: Theories and Issues* (1 edition). Chichester, UK – New York: Wiley.
- Cloke, P. (1997) Country backwater to virtual village? Rural studies and “the cultural turn.” *Journal of Rural Studies*, 13(4), 367–375. [https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(97\)00053-3](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(97)00053-3).
- Csapák A. (2007) Az átalakuló Nagykovácsi. *Tér és Társadalom*, 21(2), 109–116.
- Csizmadia Z. (2008) Kapcsolathálózatok és társadalmi „tökek”. In Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 265–321.
- Csurgó B. (2007) Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L’Harmattan – MTA PTI, 45–67.
- Csurgó B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni: A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet.
- Csurgó B. (2014) A vidék nosztalgiaja: kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három észak-alföldi kistérségben. *Socio.hu*, 4(2), 1–20. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2014.2.1>.
- Csurgó B. – Légmán A. (2015) Lokális közösség, megtartó közösség. *Socio.hu*, 5(4). 50–66. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.50>
- Csurgó B. – Szatmári A. (2014) Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális identitás. A kulturális örökség szerepe a lokális identitásépítésben és a helyi közösségfejlesztésben Hajdúdorogon és Hajdúhadházon. *Metszetek*, 3(3), 33–51.
- DuPuis, M. (2006) Landscapes of desires? In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (eds.), *Handbook of Rural Studies*. SAGE, 124–132.
- Durkheim, É. (2001) *A társadalmi munkamegosztásról*. (ford. Csákok M.) Budapest: Osiris.
- Frouws, J. (1998) The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis*. 38(1). 54–68. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00063>.
- Füzér K. (2015) A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég*, 20(78), 5–16.
- Grootaert, C. – Bastelaer, van, T. (2001) *Understanding and Measuring Social Capital*. Washington: World Bank, 24, 31.
- Halfacree, K. (1993) Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural. *Journal of Rural Studies*. 9(1), 23–37. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(93\)90003-3](https://doi.org/10.1016/0743-0167(93)90003-3).
- Halfacree, K. (1995) Talking about rurality: Social representations of the rural as expressed by residents of six English parishes. *Journal of Rural Studies*, 11(1), 1–20. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(94\)00039-C](https://doi.org/10.1016/0743-0167(94)00039-C).
- Halfacree, K. (2007) Trial by space for a “radical rural”: Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies*, 23(2), 125–141. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2006.10.002>.
- Hardi, T. (2002) Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén. *Tér és Társadalom*, 16(3), 57–83.
- Jetzkowitz, J. – Schneider, J. – Brunzel, S. (2007) Suburbanisation, Mobility and the “Good Life in the Country”: A Lifestyle Approach to the Sociology of Urban Sprawl in Germany. *Sociologia Ruralis*, 47(2), 148–171. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2007.00431.x>.
- Kovách I. (2007) A múlt és jelen vidéképe. Bevezetés. In I. Kovách (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest: Argumentum, 7–11.
- Kovách I. (2012) A vidék az ezredfordulón. Budapest: Argumentum.
- Kovács É. J. – Vidra Zs. – Virág T. (2013) *Kint és bent: Lokális és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L’Harmattan.
- Kovács K. (2005) Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In Bognár L. – Csizmadia A. – Tamás P. – Tibori T. (szerk.) *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 141–152.
- Megyesi B. (2007) A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L’Harmattan – MTA PTI, 27–45.
- Megyesi B. (2014) Fejlesztéspolitika helyben: a társadalmi tőke és a fejlesztéspolitika összefüggései a vasvári és a lengyeltóti kistérségben készült esettanulmányok alapján: [doktori tézisek]. *Socio.hu*, 4(3), 100–109.

- Megyesi B. (2015) A társadalmi tőke negatív hatásai. *Századvég*, 20(78), 103–122.
- Mormont, M. (1987) Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis*, 27(1), 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.1987.tb00314.x>.
- Mormont, M. (1990) Who is rural? or How to be Rural: Towards a Sociology of the Rural. In Marsden, T. – Lowe, P. – Whatmore, S. (eds.) *Rural Restructuring*. London: David Fulton, 21–44.
- Ostrom, E. (2011) Background on the Institutional Analysis and Development Framework. *Policy Studies Journal*, 39(1), 7–27. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0072.2010.00394.x>.
- Putnam, R. – Leonardi, R. – Nanetti, R. (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Short, B. (2006) Idyllic ruralities. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*, SAGE, 133–148.
- Sík E. (2006) Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, (2), 72–95.
- Szreter, S. – Woolcock, M. (2004) Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health. *International Journal of Epidemiology*, 33(4), 650–667. <https://doi.org/10.1093/ije/dyh013>.
- Tardos R. (1995) Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma? *Szociológiai Szemle*, (4), 73–80.
- Tönnies, F. (2004) *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Wirth, L. (1973) Az urbanizmus mint életmód. In Szelényi I. (szerk.) *Városshociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 41–64.

KIRÁLY GÁBOR – GÉRING ZSUZSANNA – CSILLAG SÁRA – KOVÁTS GERGELY –
KÖVES ALEXANDRA – SEBESTYÉN GABRIELLA – GÁSPÁR TAMÁS¹

RENDSZERMODELLEZÉS A FELSŐOKTATÁSRÓL
JELENTÉSADÁS EGY RÉSZVÉTELI FOLYAMATBAN

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.66

ABSZTRAKT

A felsőoktatásban zajló változások és trendek vizsgálatához elengedhetetlen megismerni, hogy az érintett oktatók, oktatásszervezők és kutatók hogyan látják az ott zajló folyamatokat, és milyen jelentéseket adnak ezeknek. A jelentésadás (*sensemaking*) egy olyan folyamatosan zajló társadalmi és/vagy szervezeti folyamat, amely során az emberek a megélt tapasztalataikat értelmezni próbálják, és közösen osztott értelmezési kereteket alakítanak ki. Cikkünk egy olyan részvételi folyamatot mutat be, amely során a felsőoktatás „frontvonalában” dolgozó szakemberek közösen hoztak létre egy rendszermodellt a jelenlegi felsőoktatással kapcsolatban. A tanulmány célja, hogy egyrészt ismertesse a rendszermodellezés eredményeit, és összevesse azt a szakirodalommal, másrészt pedig rámutasson, hogy az általunk használt technika alkalmas lehet a szervezeti jelentésadási folyamatok feltárására. A cikk ismerteti, hogy a kutatásban részt vevő panel tagjai hogyan mozgósították saját belső tudásukat és a felsőoktatási működéssel kapcsolatos tapasztalataikat a rendszermodellezés folyamán. Ennek a belső nézőpontnak a feltárása a folyamat legérdekesebb és egyben legfontosabb eredménye, hiszen ez az összefüggésrendszer alkotja a felsőoktatás változásainak értelmezési keretét. Véleményünk szerint az itt bemutatott eredmények jól szemléltetik, hogy a részvételi rendszermodellezés hasznos technikája lehet a szervezeti jelentésadási folyamatoknak, hiszen képes kibontani és egységes logikai rendszerbe szervezni a résztvevő aktorok percepcióit, értelmezéseit és narratíváit.

Kulcsszavak: felsőoktatás, jövőkutatás, részvételi folyamatok, rendszermodellezés

¹ Király Gábor, PhD, tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem; egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem; Géring Zsuzsanna, PhD, tudományos munkatárs; Budapesti Gazdasági Egyetem; Csillag Sára, PhD, egyetemi docens, tanszékvezető, Budapesti Gazdasági Egyetem; egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem; Kováts Gergely, PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem; Köves Alexandra, PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem; Sebestyén Gabriella, kutatási asszisztens, Budapesti Gazdasági Egyetem; Gáspár Tamás, PhD, tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem.

SYSTEMS MAPPING ABOUT HIGHER EDUCATION SENSE-MAKING IN A PARTICIPATORY PROCESSES

ABSTRACT

If one attempts to investigate changes and trends in higher education, it is essential to reveal how key stakeholders such as teachers, higher education management staff, and researchers perceive the processes occurring in that sphere and how they make sense of these changes. Sense making is an on-going societal and/or organizational process when people strive to explain their life experience and construe a commonly shared framework of interpretation. The article describes a participatory process in which higher education staff members working 'in the trenches' in the field jointly construct a system model for current higher education. The aim of the study is to present the results of the systems mapping and compare them to those published in academic literature on the one hand, and to demonstrate that the technique used may be suitable for analysing sense making processes in organizations on the other hand.

The article presents how members of the research panel utilize their internal knowledge and their experience about the workings of the higher education system during the systems-mapping exercise. Revealing this internal point of view is the most interesting, as well as the most important achievement of the process, as this system map provides insights about interpretative frames key stakeholders use in order to make sense of changes in higher education.

Therefore, we argue that the results can serve as a useful example for demonstrating how participatory systems mapping could be a useful technique of organizational sense making processes as it allows the participating actors' perceptions, interpretations, and narratives to be unravelled and arranged in a single logical system.

Keywords: higher education, future research, participatory methods, systems modelling

KIRÁLY GÁBOR – GÉRING ZSUZSANNA – CSILLAG SÁRA – KOVÁTS GERGELY –
KÖVES ALEXANDRA – SEBESTYÉN GABRIELLA – GÁSPÁR TAMÁS

RENDSZERMODELLEZÉS A FELŐOKTATÁSRÓL

JELENTÉSADÁS EGY RÉSZVÉTELI FOLYAMATBAN

BEVEZETÉS

Napjainkban a hazai felsőoktatás erőteljes átalakuláson megy keresztül. A felsőoktatási szféra változásai mögött egyaránt említhetünk globális és nemzeti szintű folyamatokat. A globális folyamatok között azonosítható egyrészt a tömegesedés, valamint az erősödő nemzetközi verseny nyomán megjelenő és egyre nagyobb teret hódító standardizáció; másrészt a finanszírozási keretek átalakulása, ami az állami források beszűkülésével szintén a verseny és az összehasonlíthatóság miatti egységesítés kényszerét erősíti a felsőoktatási intézményekben.

Ezek a globális folyamatok nemzeti szinten is megjelennek, és az ezzel kapcsolatos átalakulásokat Magyarországon az utóbbi években még a törvényi és finanszírozási feltételek jelentős változásai is erősítették. Ezek a törekvések a centralizált irányítás és a szűkülő költségvetési támogatás irányába hatnak, amelyek – kiegészülve a hazai felsőoktatás érintett szereplői (állam – oktatási intézmények – társadalom) közötti bizalomhiánnyal – egyre kevesebb teret adnak az intézményi autonómiának. Ehhez kapcsolódik, hogy mind a nemzetközi, mind a hazai folyamatok egyik legsúlyosabb következménye az oktatói motiváció erodálódása.

Ha szervezeti szinten vizsgáljuk ezeket a trendeket és intézkedéseket, akkor az egyik fő kérdés az, hogy az oktatás frontvonalában dolgozó oktatók hogyan érzékelik ezeket, illetve milyen jelentéseket adnak nekik. A változásokkal kapcsolatos jelentésadás vizsgálata azért is kiemelten fontos, mert ez határozza meg a hallgatókkal közvetlenül kapcsolatba lépő oktatói gárda viselkedését, döntéseit és jövőbeni terveit. Jelen írás egy ilyen – részvételi környezetben zajló – „laboratóriumi” jelentésadási folyamatot mutat be, ahol oktatók, oktatásszervezők és kutatók szervezett keretek között közösen alkották meg a felsőoktatás rendszermodelljét.

Az empirikus kutatás² tapasztalatait bemutató írásunk két ponton járul hozzá a témával kapcsolatos tudományos diskurzushoz. Egyrészt azt kívánja bemutatni, hogy a felsőoktatás változásai hogyan jelennek meg a felsőoktatási dolgozók szintjén, és az ezzel kapcsolatos akadémiai diskurzusnak milyen elemei hangsúlyosak, vagy esetleg milyen elemek maradnak háttérben. Más szavakkal: mit tudhatunk meg a felsőoktatásban dolgozók gondolkodásáról, mentális modelljeiről.³ A kutatás másik hozzájárulása módszertani: külső megfigyelés, adatgyűjtés helyett a jelentésadást interaktív, visszacsatolós, részvételi módszerekkel tártuk fel. Írásunk rámutat arra, hogy – míg a kollektív jelentésadási folyamatok legtöbb esetben spontán módon zajlanak – az általunk használt részvételi rendszermodellezési technika a szervezeti jelentésadási folyamatok alkalmas és hatékony módszere lehet.

2 A kutatási projekt a 2014. évi Kiválósági Támogatás (Budapesti Gazdasági Főiskola) finanszírozásával jött létre.

3 Érdemes kiemelni, hogy míg a kutatási projekt a gazdasági felsőoktatás területére koncentrált, a rendszermodellezés szakaszban a felsőoktatás egészével kapcsolatban alakították ki a résztvevők az oksági térképüket. A továbbiakban ezért az írás általában a felsőoktatás kérdését tárgyalja és nem csupán a gazdasági felsőoktatás területére koncentrált.

Ezekhez a célokhoz igazodva írásunk felépítése a következő. Az első, elméleti részben bemutatjuk a jelentésadással kapcsolatos elméleti hátteret, és ezen belül is külön kihangsúlyozzuk az úgynevezett „térképkészítési” fázis fontosságát. A második részben röviden reflektálunk a felsőoktatás átalakulásának környezetére és fő trendjeire mind a globális, mind a hazai változásokat tekintve. A harmadik részben ismertetjük a kutatásunkat, amely az empirikus eredményeink alapját alkotja, ezen belül pedig kiemelten a részvételi rendszermodellezés folyamatát. Ezt követi az empirikus eredmények bemutatása és összevetése a szakirodalommal. Végezetül, tanulmányunk lezáró részében az eredmények tárgyalása és a módszer értékelése következik.

A JELENTÉSADÁS FOGALMA ÉS SZEREPE A SZERVEZETI FOLYAMATOKBAN

A jelentésadás⁴ (*sensemaking*) egy folyamatosan zajló társadalmi és/vagy szervezeti folyamat, amely során az emberek megélt tapasztalataikat értelmezni próbálják és közösen osztott értelmezési keretet alakítanak ki. A jelentésadás igénye különösen erősen jelentkezik változások és átalakulások időszakában – ilyen időszaknak tekintjük a felsőoktatás napjainkban is zajló átalakulását –, amikor a társadalmi, szervezeti cselekvők világuk addig megszokott rendjét megzavaró tényezőkkel találkoznak. Ezek a nem várt, szokatlan események – dramaturgiai kifejezést használva – „váratlan fordulatok” megkérdőjelezzik addigi világképüket, és történeteiket a körülöttük zajló folyamatokról (Szóts–Kovács 2013: 44–45).

Ez a bizonytalan, egyensúlytalan és kognitív értelemben „kényelmetlen” állapot arra ösztönzi az érintetteket, hogy közösen értelmet, jelentést adjanak a körülöttük zajló eseményeknek és változásoknak. A jelentésadás során tehát „bekerülünk egy olyan folyamatban lévő, ismeretlen, kiszámíthatatlan eseménysorozatba, ahol arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi is a történet az események mögött” (Weick et al. 2005, idézi Ancona 2012: 5). Az így létrejövő új értelmezési keret vagy narratíva aztán támpontként szolgálhat a mindennapi cselekvések, döntések során. Ebben az értelemben tekinthetjük a jelentésadási folyamatot világalkotásnak, vagy a társadalmi konstruktivista hagyomány szótárával élve a valóság felépítésének (Berger–Luckman 1998), hiszen a létrehozott értelem aztán nagyon is valós következményekkel jár a cselekvők mindennapi életében (Szóts–Kovács 2013: 44–45).

Ancona (2012) szerint a jelentésadás nem csupán spontán történhet meg a cselekvőkkel, hanem a kifejezetten erre a célra létrehozott és menedzselt folyamatok segíthetik a kollektív jelentések és értelmezési keretek létrejöttét. Ezek a stratégiai szemléletű jelentésadási folyamatok kiemelt fontossággal bírnak, hiszen a folyamatos gazdasági, technológiai és politikai változások a valóság újraértelmezésének kényszerét is jelentik a cselekvők számára. Ez nem csupán a környezet változásainak értelmezésére vonatkozik, hanem ezekkel a változásokkal kapcsolatban arra is, hogy válaszokat keressünk arra, hogy szervezeti szinten bizonyos dolgok miért nem működnek és hogyan működhetnének. A felsőoktatás kapcsán például számos különböző szereplő keres használható értelmezési kereteket azzal kapcsolatban, hogy az eddig jól bevált oktatási módszertanok ma miért nem bizonyulnak hatékonyak a fiatalabb generációk körében (Kember–McNaught 2007, Fry et al. 2008).

4 Az alábbiakban a jelentésadás és értelemadás fogalmát szinonimaként használjuk, mint az angol eredeti (*sensemaking*) fordítását. A magyar szakirodalomban azonban a jelentésadás kifejezés terjedt el, ezért mi is elsődlegesen ezt használjuk.

A kifejezést bevezető Weick (1988) szerint a jelentésadás az ismeretlen feldolgozása, illetve egyfajta utólagos értelemadás, szabálykeresés egy ismeretlen környezetben. A folyamat során rendkívül fontos a folyamatos visszacsatolás: ha már van információnk egy rendszer működésével kapcsolatban, akkor a rendszerbe történő beavatkozás révén újabb információkkal gazdagodhatunk, ezáltal még mélyebb megértést nyerve. Emiatt a jelentésadásban nagy szerepe van a víziók kialakításának és a tervezésnek is, mert ezáltal korrigálni tudjuk a „rég” rendszer hibáit (Ancona 2012).

Ancona szerint a jelentésadásnak három fő részeleme van: (1) a rendszer megismerése, (2) térképkészítés a jelenlegi helyzetről, (3) cselekvés a rendszerben, amely további ismereteket szolgáltat a megérteni kívánt rendszerről (Ancona 2012). Ezek közül ebben a tanulmányunkban a jelentésadási folyamat második pontjára, a jelenlegi helyzet feltérképezésére fókuszálunk.⁵ Az eddigiekből következik, hogy a térképezési fázis fontossága nem feltétlenül abban rejlik, hogy a lehető legpontosabb térképet készítsük el. Inkább az a lényeges, hogy ki tudjunk lépni a megszokott, berögzült gondolkodásunkból, hogy újra, más nézőpontokból megvilágítva is láthassuk a megismerni kívánt rendszert. Ez segíthet abban is, hogy megértsük a szervezet vagy rendszer belső működését, felfedezzünk benne különböző mintázatokat. Ezáltal a térképezés megfelelő kiindulópontot nyújt a következő lépés, azaz a cselekvés előkészítésére.

A kollektív jelentésadásnak kiemelkedő szerepe van az oktatás, oktatásszervezés területén is. Ahogy Louis (2010) rámutat, az oktatáskutatókat egy ideje kifejezetten foglalkoztatja az, hogy mi történik az általuk létrehozott tudományos tudással, hogyan hasznosulnak az oktatási gyakorlatban felhalmozott tudományos tapasztalatok. Ugyanis míg az oktatáskutatást alapvetően alkalmazott tudománynak tekinthetjük, az iskolákhoz 'kívülről' érkező tudások és gyakorlatok hasznosulása egyáltalán nem egyértelmű és magától értetődő. Louis saját szavait használva:

„...ha az oktatók és az oktatásszervezők egy sor új gyakorlatot készen kapnak meg (amelyek legtöbbször kutatások eredményeiből erednek), akkor értelmezéseiktől függően vagy az alkalmazás, vagy az ellenállás mellett döntenek, vagy teljesen figyelmen kívül hagyják ezeket” (Louis 2010: 19).

A fenti idézetből is látszik, hogy a szerző szerint az oktatók részvétele, gondolkodásuk bevonása a jelentésadási folyamatokba kiemelten fontos eleme a szervezeti fejlődésnek, hiszen ez segíti azt, hogy az új gyakorlatok bevezetése ne bukjon el, valamint ezáltal valósulhat meg a kollektív szervezeti tanulás.

Kutatásunkban mi is egy jelentésadási folyamat kereteit teremtettük meg, amely során a résztvevők a felsőoktatással, a felsőoktatás működésével kapcsolatos értelmezéseiket oszthatták meg egymással. Ennek során – mint ahogyan azt az írás módszertani részében ismertetjük – egy oksági térképet (rendszermodell) hoztak létre. A 'térképkészítés' fázisa a jelentésadási folyamatban kitüntetett szerepet kap, hiszen ezáltal válnak láthatóvá a rendszer belső mintázatai, összefüggései. Louis érvelése nyomán a 'frontvonalban' dolgozók (oktatók, oktatásszervezők, kutatók) felsőoktatási rendszerben zajló változásokkal kapcsolatos jelentésadási min-

⁵ Az első ponttal kapcsolatban (rendszer megismerése) érdemes kiemelni, hogy kutatásunkban eleve a felsőoktatási rendszerben jelen levő aktorok (oktatók, oktatásszervezők, kutatók) vettek részt, akik így a térképkészítés folyamán egyrésztől felhasználták a már meglévő tudásukat és tapasztalataikat, másrésztől azonban a folyamat során újra is értelmezheték ezeket. A harmadik pont (cselekvés a rendszerben) pedig meghaladja a jelenlegi kutatás időtartamát, bár a kutatás célja, hogy gondolkodási folyamatokat, szakmai vitákat és oktatási innovációkat generáljon.

tázatainak megértése azért is bír kiemelt fontossággal, mert nagymértékben tőlük függ az oktatás minősége és a változások lefolyása. Értelmezéseik, a változásokkal kapcsolatos jelentéseik és történeteik megismerése nem csupán társadalomtudományi érdekesség, hanem ezek megismerésével a dolgozói reakciókról, és ennek révén a rendszer lehetséges jövőbeni változásairól is teljesebb képet kaphatunk. Mielőtt azonban bemutatjuk a résztvevők által kidolgozott rendszermodellt, röviden reflektálunk azokra a globális és nemzeti változásokra és trendekre, amelyek ennek a jelentésadási folyamatnak a kontextusát szolgáltatták.

A JELENTÉSADÁSI FOLYAMAT KONTEXTUSA

Ahhoz, hogy a hazai helyzetet értelmező rendszermodellezési folyamatot kontextusában tudjuk értelmezni, fontos, hogy röviden áttekintsük azt a tágabb környezetet, amelyben a hazai felsőoktatás elhelyezkedik. Ezért az alábbiakban címszavakban áttekintjük a nemzetközi felsőoktatási környezet alakulásának főbb irányait Sahlberg (2004) nyomán, valamint a magyar felsőoktatás helyzetének néhány meghatározó jellegzetességét az elmúlt időszakra vonatkozóan.

A nemzetközi környezet változásai – a globalizáció hatása a felsőoktatásra

Világunkat egyre inkább a folyamatos változás jellemzi, amely a társadalmi élet számos területét, így a felsőoktatást is nagymértékben érinti. Az OECD által 24 ország felsőoktatásának mélyreható vizsgálata alapján készített átfogó elemzése hét, egymással szoros kapcsolatban álló trendet emelt ki az elmúlt évtizedekből (Santiago et al. 2008: 29–38): 1. a felsőoktatás expanziója, azaz a kereslet és a hallgatói létszámok folyamatos növekedése; 2. a kínálat diverzifikálódása, azaz az intézmények és képzési programok számának és heterogenitásának növekedése; 3. a hallgatók társadalmi heterogenitásának növekedése például új társadalmi csoportok, korosztályok megjelenése az oktatásban; 4. a finanszírozás átalakulása, amelynek során az állami források növekedése mellett nőtt a nem-állami források nagysága és aránya is; 5. a minőség és eredményesség előtérbe kerülése, azaz a minőségbiztosítás és az elszámoltathatóság rendszereinek kiépülése; 6. a felsőoktatás irányításának és kormányzásának átalakulása, egyfelől a közvetett állami irányítás megerősödése, másfelől az intézmények belső működésének átalakulása által; és 7. a globális hálózatépítés, mobilitás és együttműködés, amely a felsőoktatás nemzetközivé válását, hálózatosodását tükrözi.

Ezeket a változásokat, pontosabban a felsőoktatásban ezekre adott reakciók időbeli alakulását jól mutatja be Sahlberg (2004) csoportosítása, ahogyan az 1960-as évektől – főként Európában – megfigyelhető oktatási reform-törekvéseket tipizálja.⁶ Négyféle reformot különböztet meg, amelyek bár időben egymást követően jelentek meg, egymással párhuzamosan is működnek bizonyos esetekben.

Az első csoportba az 1960-as, 70-es években megjelenő, az egyenlőséget és méltányosságot célzó reformokat sorolja, amelyek az oktatás politikai szerepének növekedésével párhuzamosan jelentek meg. Ezek a reformok a különböző (például város-vidék, vagy nemek közötti) egyenlőtlenségek csökkentését célozták (Sahlberg 2004: 69–71). A felsőoktatásban e reformok leginkább a hozzáférés kiterjesztését (az expanziót) célozták, amelynek nyomán az 1960-as évek kis létszámú, elit felsőoktatásából tömeges, egyes országokban pedig

⁶ Érdemes megjegyezni, hogy Sahlberg általában az egész oktatási rendszert érintő reformokkal foglalkozik tanulmányában. Jelen esetben mi csupán a felsőoktatásra koncentráltunk.

már univerzálissá váló felsőoktatás egyre nagyobb társadalmi alrendszerévé vált, amely egyre több társadalmi erőforrást igényelt. A megnövekedett igényeket nemcsak új intézmények alapításával elégítették ki, hanem számos országban lehetővé tették a magánintézmények megjelenését is. Mindez megnehezítette az intézmények közvetlen állami felügyeletét. Az 1980-as években megjelenő úgynevezett *átstrukturáló reformok* során ezért új felügyeleti és irányítási eljárásokat vezettek be, amelyek sok országban egybeestek a közszektor működésének újrastrukturálásával is (ún. Új Közzszolgálati Menedzsment irányzat; lásd például Pollitt–Bouckaert 2011).

Az átalakítások fontos részét jelentették a *finanszírozás-fókuszú reformok* is, amelyek során nőtt a felhasználók bevonása a felsőoktatás pénzügyi fenntartásába, tipikusan a hallgatói oldal révén, azaz a tandíj bevezetésével. A 90-es évektől kezdődően ugyanakkor teret nyert a felsőoktatás egyéb szolgáltatásait középpontba helyező szemlélet, például a „harmadik misszió” vagy a „vállalkozó egyetem” (Clark 1998) koncepciója. A negyedik reform-csoport, amit Sahlberg azonosít, a *standardizációt célzó reformok*at tartalmazza (Sahlberg 2004: 72–73), amely a szigorúan megszabott tananyag, a folyamatos mérések és külső vizsgálatok, valamint a teljesítmény-alapú kompenzáció pilléreire nyugszik (Hargreaves 2003, idézi Sahlberg 2004: 72–73). Ez a felsőoktatásban kezdetben szorosan összekapcsolódott az átstrukturálási reformokkal, hiszen az intézmények és képzési programok növekvő száma, valamint a felsőoktatás költségeinek növekedése fokozta az igényt az átláthatóságra, az elszámoltathatóságra. Mindez magával vonta az összehasonlíthatóságot segítő eszközök, mint például a minőségbiztosítás, a rangsorok vagy a kompetenciavizsgálatok (pl. az OECD AHELO programja) rohamos fejlődését. Emellett az utóbbi időben a tanítás és tanulás mélyebb folyamatai is a policy-alkotók figyelmének fókuszába kerültek (Halász 2012).

Ezek a reform-csoportok jól összefoglalják, hogy melyek azok a szempontok és irányok, amelyek a fent jelzett társadalmi változások nyomán a felsőoktatásban megjelentek az elmúlt évtizedekben. Mindezek nyomán Sahlberg (2004) az oktatási rendszerekkel szemben három fő kihívást azonosít: az első a tanulás és tanítás növekvő standardizációja, a második az állami finanszírozás stagnálása (vagy csökkenése), a harmadik pedig az oktatók motivációjának csökkenése. E kihívások a felsőoktatás szempontjából is nagyon fontosak: a felsőoktatási intézmények direkt állami irányítása egy komplex felsőoktatási rendszerben nem lehetséges, ezért a reformok során növelték az intézmények autonómiáját, de ez együtt járt a felelősség és elszámoltathatóság növekedésével is (Jongbloed et al. 2010). Az állam sokkal inkább megrendelő és fogyasztóvédd szerepbe lépett, amelyet olyan eszközökkel érvényesített, mint például a minőségi és működési standardok megfogalmazása és kikényszerítése. A finanszírozás átalakulása (az állami források arányának csökkenése) növeli a felsőoktatás piaci igényektől való függőségét. Mindezek a változások arra kényszerítik az intézményeket, hogy működésüket bürokratizálják (Gornitzka et al. 1998), „McDonaldizálják” (Hayes–Wynyard 2002), és egyre inkább vállaltszerű módon szervezzék meg (Sporn 2006). Ez ugyanakkor erős hajlamot teremt az oktatói munka fokozott standardizációjára és ellenőrzésére, rontja az oktatói pálya társadalmi presztízsét és jövedelmi viszonyait (Hrubos 2007: 359–363), és csökkenti az oktatók akadémiái szabadságát. A változásokat egyesek az oktatói munka deprofesszionalizációjával, proletarizálódásával írják le (Sahlberg 2004: 79–80), mások pedig arról írnak, hogy az oktatók tudósból „tudás-munkássá”, „akadémiai vállalkozóvá” (Slaughter–Leslie 1997) válnak.

Röviden összefoglalva: az irányítási és finanszírozási változások növelték ugyan az intézmények autonó-

miáját, de növekedett az intézmények felelőssége és elszámoltathatósága, és így az intézményen belüli folyamatok szabályozottsága is. Mindez együtt járt az oktatók szerepének és társadalmi pozíciójának változásával, bizonytalanabbá válásával (Locke–Teichler 2007, Altbach 2000), miközben a felsőoktatás minőségének továbbra is kulcseleme marad az oktatók minősége. (Ezt mutatja például, hogy az OECD említett tematikus vizsgálata külön fejezetben foglalkozik az oktatók helyzetével).

A hazai felsőoktatás – középpontban az autonómia kérdése

A hazai felsőoktatás 1990 után – némi késéssel – mindenben követte a nemzetközi trendeket. Lényeges különbséget a trendek torlódása jelentett: ami a legtöbb nyugat-európai országban egy-két évtized alatt ment végbe, az a poszt-szocialista országokban egyidejűleg jelentkezett (megterhelve a társadalmi-gazdasági átmenet bizonytalanságaival). A trendektől való eltérést leginkább 2010 után figyelhetünk meg, amelyet legkönnyebben az intézményi *autonómia* változása kapcsán lehet megragadni (Kováts 2013).

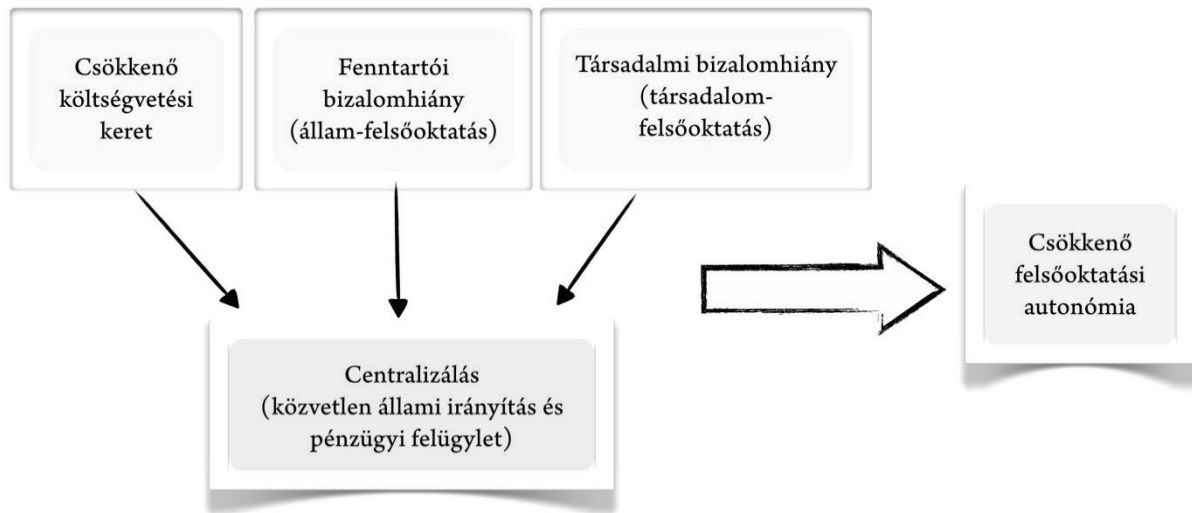
Az autonómia kérdése nem csak a hazai felsőoktatás-kutatók írásaiban (lásd többek között Hrubos 2013, Deák 2013) kap kiemelt figyelmet, hanem a Magyar Rektori Konferencia helyzetértékeléseiben is (pl. Sándor-né Kriszt 2013). Az írások többsége az Európai Egyetemek Szövetsége (EUA) 2010-es felmérésének tipizálását használja fel (Estermann et al. 2011), amely az intézmény autonómiáját a szervezeti autonómia, a pénzügyi autonómia, az emberi-erőforrás autonómia és az akadémiai autonómia összességékként ragadja meg. Noha a nemzetközi felsőoktatási környezetről szóló összefoglalóban az intézményi autonómia növekedését mutattuk be, Magyarországon ennek csökkenésének lehetünk tanúi.

A *szervezeti autonómia* terén 2010-ben Magyarország a középmezőnyben helyezkedett el az EUA által végzett vizsgálatban az európai országok között. Míg a struktúra kialakításában viszonylagos szabadságot élveztek a felsőoktatási intézmények, a vezetők kiválasztása terén már ez nem mondható el. A legutóbbi jelentős változás e téren a kancellárok központi kinevezése a felsőoktatási intézmények gazdasági vezetésére, ami a szakmai és a gazdasági feladatok elválaszthatóságának gondolatára épül (lásd Kováts 2016). Mindez csökkenti az intézmények szervezeti autonómiáját.

A *gazdálkodási és pénzügyi autonómia* terén 2010-ben magas volt az intézmények autonómiája, hiszen Magyarország e tekintetben hatodik volt az európai országok között (Estermann et al. 2011). 2011 után a hazai felsőoktatási intézmények állami finanszírozása folyamatosan csökkent (Berács et al. 2015), egyes vélemények szerint már a működőképessége határára ért (Deák 2013:11). Emellett a finanszírozási rendszer átalakult, csökkent annak átláthatósága, és erősebb lett az állami függés (Berács et al. 2015).

A felsőoktatási intézmények esetében az *emberi erőforrások feletti rendelkezés szabadságát* tekintve Magyarország a középmezőnyben áll európai összehasonlításban, mert bár a képzési és előléptetési szabadság és a kiválasztás (a főiskolai és egyetemi tanár szintet kivéve) megvan az intézményeknél, de az elbocsátásnak törvényileg nagyon szigorú keretei vannak, ami egyfajta rugalmatlanságot kölcsönöz a rendszernek. E tekintetben a felsőoktatásban (az 1700/2012. (XII.29.) Kormányhatározat nyomán) lezajlott kötelező nyugdíjazás mutatja a helyzet romlását. Noha a jelenlegi szabályozás elvben lehetőséget teremt az oktatói bérek emelésére, a felsőoktatás alacsony finanszírozása (különösen tanársegédi és adjunktusi szinten) igen alacsony oktatói

1. ábra: A hazai felsőoktatás fő kihívásai a 2010-es évek közepén
(saját szerkesztés)

béreket eredményez (Berács et al. 2014).

A legrosszabb helyzetben az *akadémiai szabadság* tekintetében van hazánk, itt a sereghajtók közé kerültünk 2010-ben, és a helyzet azóta sem sokat változott. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy a képzési rendszerbe való belépés államilag korlátozott, mivel a hallgatói létszám és az alapszakos felvételi folyamat is nagyrészt független az intézménytől, és a képzések indítása is erősen szabályozott⁷. Ugyanakkor az intézmények a gyakorlatban a képzés tartalmát illetően viszonylag nagy szabadságot élveznek.

Mindezekhez társul azonban még egy fontos probléma: a bizalomhiány, ami mind az állam és a felsőoktatási intézmények között, mind a társadalom és a felsőoktatás között megtalálható. Ez a bizalomhiány az első esetben az egyre nagyobb mértékű központosítás irányába hat, hiszen bizalom híján a központi irányítás és finanszírozás nem a tárgyalásos formára, hanem a közvetlen állami irányításra és rendszeres beavatkozásra ('mikromenedzsmentre') épül (Kováts 2013). A társadalom és a felsőoktatás közötti feszültség esetében⁸ pedig a legitimációs válság előjeleit hordozza.

Mindezek alapján a hazai felsőoktatás fő kihívásainak jelenleg az állami finanszírozás csökkenése, a bizalom hiánya és az ennek nyomán egyre inkább csökkenő autonómia tűnnek (1. ábra).

Röviden összefoglalva ezek azok a nemzetközi és magyarországi folyamatok és intézményi keretek, amelyek között a kutatás eredményei értelmezhetők.

⁷ Fontos megjegyezni, hogy az akadémiai szabadság mérésekor nem csak a tananyag és képzési rend kialakításának szabadságát vették figyelembe a vizsgálatnál, hanem azt is, hogy mennyire autonómak az egyes felsőoktatási intézmények annak meghatározásában, hogy kinek tanítanak, azaz, a hallgatók kiválasztásában. Ahogy ezzel kapcsolatban Kováts fogalmaz: az „*akadémiai autonómia elsősorban azokat a szabadságokat takarja, amelyek az intézmények profilválasztásával, szakstruktúrájával, hallgatók megválasztásával kapcsolatos.*” (Kováts 2013:68)

⁸ Ennek a feszültségnek az alapjai mindig jelen vannak, hiszen a felsőoktatás egyik fontos célja az önmagában vett tudás megteremtése és átadása, ami nem minden esetben fordítható le közvetlenül és azonnal társadalmi haszonra és gyakorlatra (Deák 2013:17).

A JELENTÉSADÁS MÓDSZERTANA: RÉSZVÉTELI RENDSZERMODELLEZÉS

A kutatási projekt ismertetése

A kutatási projekt a felsőoktatás jövőjének kérdését vizsgálta különböző módszerekkel (szakirodalmi áttekintés, interjúk, részvételi kutatás). A projekt legfontosabb kutatási része az érintett csoportok bevonását célzó részvételi *backcasting* (ún. visszafejtési) folyamat volt.

Bár vita van arról, hogy az érintett csoportok véleményét feltáró részvételi módszereket a fejlesztés vagy a kutatás címszó alá kell-e sorolni, kutatócsoportunk határozottan amellett foglal állást, hogy megközelítésünk egyértelműen az akadémiai kutatások közé sorolható (még ha számos fejlesztési elemmel bír is). Ez a kérdés részletesen megjelenik az úgynevezett *Mode 1* és *Mode 2* típusú tudástermelés irodalmában (lásd pl. Gibbons 2000), vagy a normál versus poszt-normál tudományok témakörénél (Funtowicz–Ravetz, 1995). Nem célunk itt bemutatni a vita egyes pontjait, inkább arra világítanánk rá röviden, hogy ezek a fejlesztéshez kapcsolódó sajátosságok (pl. különböző gondolkodási módok, közösség-formálás, tapasztalatcsere) hogyan támogatják a részvételi projektek kutatási oldalát, azaz hogyan növelik azok tudás-termelő kapacitását (Bergold–Thomas 2012).

Egyrészt ezek a kutatások lehetőséget adnak a kutatóknak, hogy közelről megfigyelhessék a résztvevők egyéni jelentésadási folyamatait, és ezek közösen osztott tudássá alakulását. Ezt akár a tudás társadalmi konstrukciójának, "laboratóriumi modellezésének" is tekinthetjük (Király 2008). Éppen ezért ezekben a kutatásokban nem csak az eredmény, hanem maga a folyamat és jelentésadás is az akadémiai kutatás és elemzés tárgyát képezheti – ahogy az alábbiakban ezt be is mutatjuk. Másrészt azáltal, hogy a résztvevők maguk is bevonódnak a kutatási folyamat alakításába, az eredmény jobban tükrözi a prioritásaikat és kérdéseiket a témával kapcsolatban (Cornwall–Jewkes 1995), mint egy kívülről rájuk erőltetett szempontrendszer vagy kérdőív. További fontos jellegzetessége a részvételi folyamatoknak a biztonságos deliberatív tér kialakítására való törekvés, ahol a résztvevők szabadon kifejezhetik magukat (Habermas 1996). Ez szintén sajátos jelleget ad a feltárt értékek, előfeltevések, megfogalmazott félelmek és elvárások elemzésének.

Az általunk kialakított részvételi folyamat egy speciális gondolkodási keretrendszerre épül, az úgynevezett *backcasting* megközelítésre. A *backcasting* (magyarul visszafejtésnek vagy jövőből való visszatervezésnek fordíthatnánk) különböző 'jövő-verziókat' próbál kidolgozni a társadalmi valóság különböző szintjein, legyenek azok vállalatok, városok vagy akár társadalmak (Robinson 2003, Vergragt–Quist 2011). A *backcasting* során a résztvevők egy elfogadható és vonzó jövőképet próbálnak azonosítani a nem túl közeli jövőben (ebben az esetben ez 2050 volt), és ebből a scenárióból kiindulva azonosítják azokat az utakat és lépéseket, amelyek szükségesek a jelenben, a közeljövőben és a távolabbi időpontokban ennek a jövőképeknek az eléréséhez. Ez a megfordított logika lehetőséget ad arra, hogy a résztvevők kiléphessenek többek között a jelen gondolati keretei, az intézmények, és az azokat körülvevő szabályrendszerek vagy szakpolitikai stratégiák adott irányvonalai, valamint a jelenleg ismert technológiai adottságok közül (Robinson 2003).

Esetünkben a kutatás célja az volt, hogy feltárja a gazdasági képzésben aktívan részt vevő oktatók gondolkodását a gazdasági képzés jövőjéről, valamint azt, hogy milyen jövőképet tartanak ezzel kapcsolatban ideálisnak ('normatív vízió') és milyen utakat és lépéseket javasolnak, hogy el tudjunk mozdulni e normatív vízió irányába.

A részvételi *backcasting* műhely két napja során oktatók, kutatók és oktatási szakértők erre a logikára építve dolgozták ki a gazdasági felsőoktatás jövőjének egy lehetséges scenárióját és az ahhoz vezető lépéseket. A folyamat három fő szakaszból állt, amely három különböző részvételi technikára épített. Először a bevont szakértők együtt, közösen keretelték az adott témát, amelyhez a jelen cikkben részletesen is bemutatott rendszermodellezés módszerét használták. Másodszor a világváztató technikáját használva (Gáspár et al. 2014) hozták létre a hazai gazdasági felsőoktatás ideális jövőképét 2050-ben (normatív vízió). Harmadszor pedig a vízió eléréséhez szükséges lépéseket azonosították, és rendezték időbeli és logikai sorrendbe a jövőkerék (Glenn 2009) módszerének segítségével.

A minta kiválasztása

A részvételen alapuló kutatásoknál, így a *backcasting* folyamatnál is a résztvevők kiválasztása nagy jelentőségű kérdés. Maxwell (2013) ajánlásának megfelelően célzott mintavételi eljárást követtünk (purposive sampling), azaz kifejezetten olyan résztvevőket szólítottunk meg és választottunk ki, akik a kutatási kérdéseink szempontjából releváns információk birtokában vannak; akik a kutatási terület, a felsőoktatás szempontjából szakértőnek számítanak; és akik (a magyar nyelvű workshop miatt) tudnak magyarul. Weiss (1994) értelmezése alapján nem is mintavételi folyamatról, hanem a kutatás szempontjából releváns szakértői panel összeállításáról beszélhetünk.

Az első körben – előzetes ismereteink és a szakirodalom alapján – listát készítettünk a magyar felsőoktatás-kutatásban aktív szakértőkről. Második lépésként listát készítettünk azokról a jelenleg is a felsőoktatásban tevékenykedő oktatókról és kutatókról, akikről azt gondoltuk, hogy foglalkoztatja őket a felsőoktatás jövője, akik nyitottak az innovációra és/vagy a részvételi és csoportos módszertanokra. Törekedtünk arra, hogy férfiak és nők vegyesen vegyenek részt, illetve arra, hogy minél több felsőoktatási intézmény képviselői legyenek a listán (azaz ezen két szempont alapján heterogén panel összeállítására törekedtünk). Végül is 12 résztvevő, 6 férfi és 6 nő fogadta el meghívásunkat, akik 4 különböző felsőoktatási intézményből jöttek (Budapesti Corvinus Egyetem, Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Szegedi Tudományegyetem).⁹ A felkérő e-mailben nagy vonalakban ismertettük a workshop menetét és célját, a szükséges időráfordítást és azt a kérésünket, hogy a workshop teljes hosszán legyenek jelen. Mivel a résztvevők a két napos workshopon való részvételért nem kaptak semmilyen anyagi juttatást vagy költségtérítést, így saját tartalmi és módszertan iránti érdeklődésük, motivációik (és esetleg a szervezőkhöz fűződő személyes kapcsolataik) miatt vettek részt.

A *backcasting* projekt és a rendszermodellezés eredményeinek értelmezésekor fontos leszögezni, hogy a kirajzolódó tendenciák a résztvevő 12 szakértő mint individuum közös alkotásai, amely 12 ember semmilyen szempontból sem tekinthető reprezentatív sokaságnak. Mégis, a résztvevők felsőoktatásban való érintettsége és tudása, a *backcasting* folyamat demokráciára és részvételre alapuló, reflektív, közös alkotó folyamata

⁹ Tekintve, hogy Magyarországon viszonylag alacsony számú az a közösség, aki a felsőoktatásban aktívan tevékenykedik, és vagy magát a felsőoktatást kutatja, vagy érdeklődik annak kutatása iránt, valamint nyitott a részvételi folyamatokra, elkerülhetetlen volt, hogy a kutatók ismerjék a résztvevőket. A témához való kapcsolódás és a nyitottság szempontjai azonban nagyobb prioritással bírtak, mint az, hogy a kutatóktól teljesen független résztvevőket találjunk. Arra azonban a kutatók végig kiemelt figyelmet fordítottak, hogy a folyamat során ez ne befolyásolja a részvételi eljárásokban oly fontos moderálás, véleménynyilvánítás és adatfeldolgozás menetét.

egyértelműen támogatja a jelenségek mélyebb megértését és a releváns interpretációk létrejöttét. Maxwell (2005) alapján belső általánosíthatóságról beszélhetünk, ha a következtetések a vizsgált terepre vagy csoportra általánosíthatók – véleményünk szerint jelen kutatásunknál ez a belső, az adott csoportra értelmezhető általánosíthatóság érvényes. Ezen túlmenően, értelmezhető az „analitikus általánosítás” fogalma is, amely a *backcasting* folyamat során kifejlesztett elméleti és módszertani eredmények más esetekre való alkalmazását jelenti (Maxwell, 2005).

A rendszermodellezés helye és indoklása a *backcasting* folyamatban

A gazdasági képzés jövőjéről szóló *backcasting* folyamatban a téma keretezéséhez – a folyamat legelső lépéseként – a szervezők egy rendszerdinamikai eszközt választottak. A részvételi rendszermodellezés a rendszerdinamika területéből fejlődött ki (Forrester 2007, Lane 2007). A rendszerdinamikai megközelítés modellek kidolgozásán keresztül írja le komplex rendszerek működési folyamatait. A rendszerdinamikai megközelítések jól alkalmazhatóak társadalomtudományi problémák értelmezéséhez is (Kesby 2000). Fontos jellemzőjük, hogy a folyamatokat és rendszereket zárt oksági térben értelmezik, és még a szélesebb társadalmi jelenségek esetében is az adott rendszer viselkedését annak belső struktúrájából vezetik le.

A részvételi rendszermodellezésben az egyik leggyakrabban használt diagramtípus a komplex oksági diagram (*causal loop diagram*) (Haraldsson 2000, Schaffernicht 2010). Ez a diagram alkalmas arra, hogy feltárja azt a modellt, amiben a résztvevők közösen tudnak gondolkodni. A csoportos modellépítés során létrejön az egymást kölcsönösen befolyásoló változók hálózata, amely a gazdasági képzés rendszerének mögöttes struktúrájára deríthet fényt. A téma szakértőiből álló panel számára a létrejövő rendszermodell megalapozhatja a rendszerről és annak jövőjéről való gondolkodást, keretezi a témát, és segít a résztvevők számára azonosítani azokat a legfontosabb beavatkozási pontokat, amelyek a következő másfél napban a diskurzusok vezérlő témáiként szolgálhatnak.

Egy komplex oksági diagram kidolgozása összetett, és fegyelmezett gondolkodást követel meg, amely a folyamat elején még inkább elvárható a résztvevőktől. A későbbi, szabadabb és asszociatívabb gondolkodáshoz viszont kijelölheti a rendszer határait és kulcsterületeit. Az előfeltevések szerint a szakértői résztvevőknek megvannak a kellő képességeik és gyakorlottságuk ahhoz, hogy strukturált gondolkodással relatíve rövid idő alatt, kellő részletességgel összeszedjék a rendszerben megjelenő legfontosabb változókat; helyesen meghatározzák az oksági kapcsolatokat és azok irányait; valamint felismerjék a visszacsatolási hurkokat (Király et al. 2014).

Ennél a konkrét feladatnál a végső cél nem egy kvantitatív összefüggéseket megjeleníteni képes szimulációs modell kidolgozása, hanem a résztvevők saját mentális modelljének feltárása, saját megértésük elmélyítése az adott helyzettel kapcsolatban, valamint a lehetséges beavatkozási pontok feltárása. A modell így nem az igazság kinyilvánítása vagy bármilyen tudományos bizonyítékként használandó leírás, hanem sokkal inkább a résztvevők mögöttes feltevéseinek kihangosítása, valamint a témáról szóló közös gondolkodás határainak kijelölése, egyszóval a cikk első részében bemutatott jelentésadás feltárása. (Ez nem jelenti azonban azt, hogy az elkészült modell nem szolgálhat értékes tapasztalatokkal az oktatási rendszerek működési mechanizmusaival kapcsolatban.) A feladat végső kimenete, hogy a résztvevők azonosítják azt a hat területet (változót), amelyek

fő szempontként szolgálhatnak a vízió elkészítésekor. A komplex oksági diagram egyik előnye, hogy könnyen látszik, melyek azok az ígéretes beavatkozási pontok, amelyek a leginkább tudják befolyásolni a körülöttük lévő változókat, és így áttekintően az egész rendszert. Az áttekinthetőség segíti azt, hogy egy ilyen komplex kérdés-kör központi témái azonosíthatók legyenek.

A szakirodalom a részvételi modellezés előnyeként tartja számon, hogy a vizuálisan követhető ábrák viszonylag semleges kommunikációs eszközt biztosítanak, és így a résztvevők relatíve könnyen találják meg azokat a megoldásokat, amelyek a közös vélemény kifejezésére alkalmasak (Sedlacko 2011). Így a folyamat elején erősíthetik a csoportkohéziót, amely előkészítheti a későbbi szabadabb párbeszédet. Szintén előnye a módszernek, hogy vizualitása miatt a résztvevők már folyamatában szembesülnek azzal, hogy mit hoztak létre közösen, és ily módon már a folyamat elején érezhetik azt, hogy nem csupán „alanyai” a kutatási folyamatnak, hanem kézzel fogható végeredményeket is alkotnak. Ez különösen fontos lehet egy olyan összetételű résztvevői kör esetén, mint a jelenlegi *backcasting* kutatásba bevont kutatók és egyetemi oktatók.

A komplex oksági diagram leírása

A komplex oksági diagramok előnye, hogy egyszerű és könnyen átlátható módon ábrázolnak összetett viszonyokat egy adott témában. Az ábra változókból, a változók közötti kapcsolatokról és a kapcsolatokról kirajzolódó visszacsatolási mechanizmusokból épül fel. Ez a három egymásra épülő elem lehetővé teszi, hogy nagy komplexitással rendelkező rendszerek is leírhatók váljanak.

A komplex oksági diagramokban a rendszer elemeit változókként fogalmazzák meg a résztvevők. A változók olyan tényezők, amelyek segítenek megérteni egy adott problémát, és amelyek értéke változhat az idők folyamán. A változók közötti kapcsolatok ok-okozati kapcsolatok. A pozitív okozati kapcsolat azt jelenti, hogy a változók ugyanabba az irányban mozognak.¹⁰ Ha X növekszik, akkor Y is növekszik (feltételezve a többi változó állandóságát). Hasonlóképpen, ha X csökken, akkor Y is csökken. Negatív okozati kapcsolat akkor áll fenn, ha a kapcsolat inverz, azaz X és Y ellentétes irányban mozognak. Ha X növekszik, akkor ez Y csökkenéséhez vezet (feltételezve a többi változó állandóságát). Hasonlóképpen, ha X csökken, akkor ez Y növekedéséhez vezet. A kapcsolatokat nyilak ábrázolják a diagramban, és a nyilak '+' és '-' jelekkel vannak megjelölve attól függően, hogy a két változó azonos vagy ellentétes irányba mozog-e (ld. az alábbi ábrákon). A komplex oksági diagram alkalmas ún. visszacsatolási hurkok azonosítására. Pozitív visszacsatolási hurkoknak nevezzük az önerősítő folyamatokat leíró köröket. Ezekben a visszacsatolási hurkokban a rendszer fenntartja a kezdeti lépést, ezért állnak gyakran az exponenciális növekedés vagy csökkenés hátterében ilyen önerősítő folyamatok. Negatív visszacsatolási hurkoknak nevezzük az önmagát gyengítő folyamatokat leíró köröket, ahol a rendszer működése a kezdeti lépés ellenében hat. Ilyenek az önszabályozó és kiegyenlítő rendszerek. A cikk 1. számú mellékletében található példák a komplex oksági diagram visszacsatolási hurkaira, valamint ott ismertetjük részletesen a diagram elkészítésének folyamatát.

¹⁰ Itt érdemes kiemelni, hogy az oksági diagramokban a nyilak ténylegesen oksági kapcsolatokat jelölnek, nem csupán együttjárást két változó között. Ez a feltételezett oksági kapcsolat az ábra felhasználási módjától függően lehet „igazi” okság vagy egy csoport által érzékelt oksági kapcsolat. Ha például egy szisztematikus empirikus szakirodalomfeldolgozás eredményeit foglaljuk össze egy oksági ábrában, akkor az oksági kapcsolatok empirikus eredményeken alapulnak. Egy részvételi ábrakészítési folyamat esetén az oksági nyilak a résztvevők által tapasztalt vagy feltételezett oksági kapcsolatokat mutatják.

A RÉSZVÉTELI RENDSZERMODELLEZÉS EREDMÉNYEI

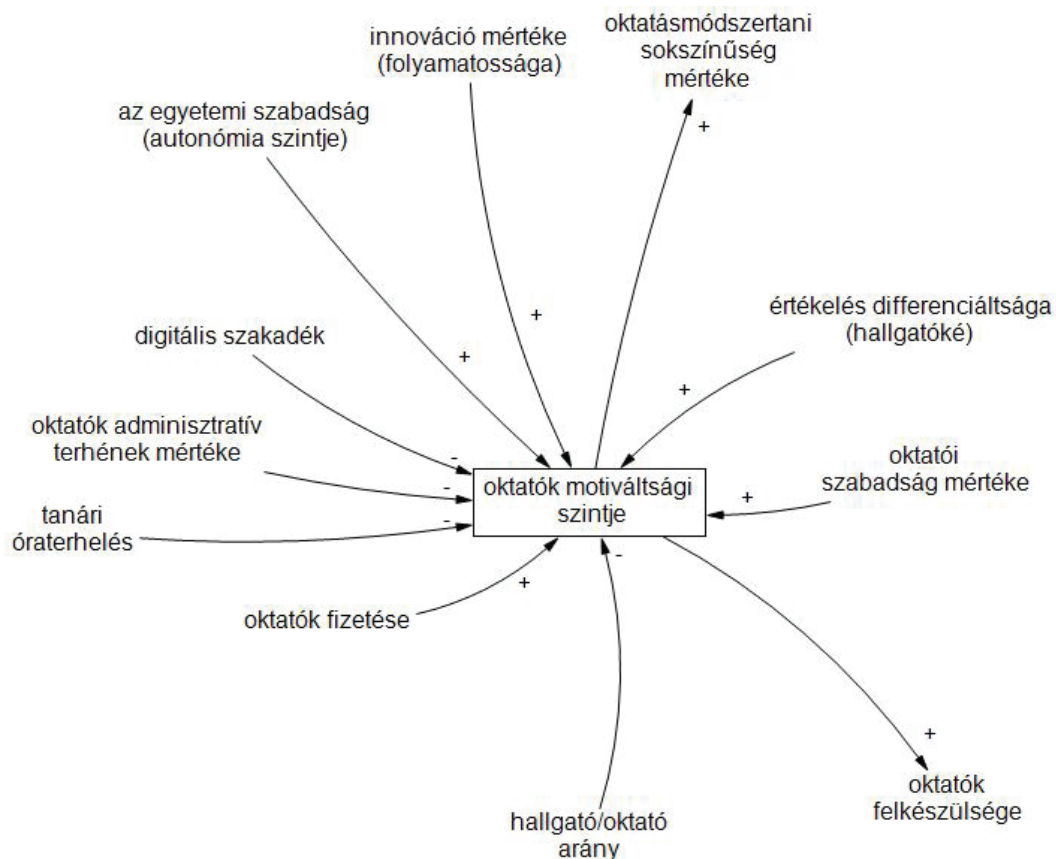
A rendszer csomópontjainak bemutatása

A rendszermodell egésze (amelyet mérete miatt teljességében a 2. számú melléklet tartalmaz) még a csoport által kézzel, papíron felvázolt ábra letisztázása és számítógépes ábrázolása ellenére is meglehetősen komplex maradt. Ez a komplexitás megnehezítheti az értelmezést, és csupán a rendszer áttekintése is jelentős időt kíván. Ezért az elemzés során a rendszermodell terét a fő csomópontok mentén kisebb egységekre bontottuk. A rendszer fő csomópontjait a *finanszírozás szintje*, az *oktatók motiváltságának szintje*, valamint a *potenciális hallgatók száma* elnevezésű tényezők alkotják. Terjedelmi okok miatt részletesen nem mind a három, hanem csupán az oktatók motiváltságával kapcsolatos csomópontot mutatjuk be. Véleményünk szerint ez az oksági térkép egyik legérdekesebb része, és jól mutatja, hogy a rendszermodellezés milyen típusú és mélységű adatokhoz vezethet. Ebben a részben arra is reflektálunk, hogy a bemutatott mentális modellelemek hogyan kapcsolódnak a fent tárgyalt nemzetközi és hazai oktatási kihívásokhoz. Ezután tárgyaljuk a változók kapcsolataiból kirajzolódó visszacsatolási hurkokat, amelyek jól kifejezik a rendszer működését és alapvető ellentmondásait. Ezekben a visszacsatolási hurkokban megjelennek a részletesen nem tárgyalt csomópontok (*finanszírozás*, *hallgatók száma*) is.

Az oktatói motiváció tényezői

A rendszermodell egyik legfontosabb csomópontját az *oktatók motiváltságának szintje* elnevezésű változó jeleníti meg (2. ábra).

2. ábra: Az oktatók motiváltságát meghatározó tényezők (saját szerkesztés)

Ezen változó körül több olyan elem bukkan fel a rendszermodellben, amely összefüggésbe hozható a fent ismertetett kontextus-tényezők, például a sahlberg-i reformtipológia bizonyos elemeivel. A résztvevők által azonosított hatásmechanizmusokon az látszik, hogy több olyan tényező is van, amely az oktatásban tapasztalható standardizációs reformtörekvésekkel kapcsolható össze. Ahogyan azt az ábra mutatja, a panel tagjai a szabadság kérdését (mind intézményi, mind oktatói szinten), az értékelés sokszínűségének lehetőségét (vagyis hogy a hallgatók teljesítményét többféle és ne csak egyetlen standard módon lehessen megítélni) és ezekkel kapcsolatban az innováció mértékét és folyamatosságát (vagyis mennyire van tere az oktatói kreatitásnak és kezdeményezőképeségnek) emelték ki. Ezek a – standardizációs folyamatok ellenében ható – tényezők mind növelik az oktatói motiváltságot. Növelik a motiváltságot továbbá az anyagi ösztönzők is, ami a modellben az oktatók fizetéseként jelenik meg. Ezek a tényezők szorosan összekapcsolódnak az autonómia, és azon belül is leginkább az akadémiai szabadság kérdéskörével, ami – ahogy azt fentebb láthattuk – a hazai felsőoktatás egyik legkevésbé működő területe (legalábbis európai összehasonlításban).

A másik oldalon leginkább a munkateherrel kapcsolatos tényezők állnak. Ezek a változók csökkentik a motiváltságot. Megjelenik az óraterhelés mértéke, de külön megjelenik a hallgató/oktató arány változója is. A munkateher ilyen típusú különválasztása mutatja, hogy az oktatók motivációját nem csupán a magas óraszámok „szívhatják el”, hanem a személytelen, nagy létszámú csoportok is, ahol nincs lehetőség a személyes kapcsolatok kialakítására és fenntartására oktatók és hallgatók között. További érdekesség, hogy megjelenik az adminisztráció (*oktatók adminisztratív terhének mértéke* változó) is, mint az oktatói munka egyik eleme, amely szintén demotiváló tényező. Ha az oktatói munka három fő elemét vesszük sorra – oktatás, kutatás, adminisztráció – akkor az is érdekes, hogy a fent bemutatott modellben a kutatás és az oktatói motiváció között nincsen közvetlen oksági kapcsolat a résztvevők szerint.

A résztvevők megemlésték továbbá a hallgatók és az oktatók között meghúzódó digitális szakadékot is. Eszerint ha az oktatók kevésbé érzik magukat kompetensnek a hallgatókkal szemben az új technológiák, kifejezetten az info-kommunikációs technológiák használatában, akkor ez rontja az önképüket és ezen keresztül a motiváltságukat is.

Az oktatók motivációs szintje két tényezőre van közvetlenül hatással. Egyrészt meghatározza az oktatók felkészültségét, azaz minél motiváltabbak az oktatók, annál több időt és energiát szánnak az oktatási/kutatási feladataikra való felkészülésre. Ezzel szoros összefüggésben az oktatói motiváció pozitívan hat az oktatás-módszertani sokszínűség mértékére, hiszen minél motiváltabbak a tanárok, annál nagyobb a hajlandóságuk új oktatás-módszertani irányok kipróbálására, esetleg ezek továbbfejlesztésére vagy kidolgozására. Érdemes kiemelni, hogy ez utóbbi szintén összefüggésbe hozható a standardizációs reformtörekvésekkel, hiszen az oktatás-módszertani sokszínűség megléte szintén ezeknek a folyamatoknak az ellenében hat.

A fentiek alapján tehát egyértelmű, hogy a résztvevők által felvázolt összefüggésrendszer az oktatási motiváltság körül egyfelől a standardizációs reformtörekvésekkel hozható kapcsolatba, mégpedig „negatív” előjellel. A fentiek alapján kijelenthető, hogy ebben a modellben, minél standardizáltabb az oktatás, annál kevésbé motiváltak a tanárok. Ez összhangban van a Sahlberg (2004) által felvázolt egyik fő kihívással, amely az oktatást érinti – mégpedig az oktatói demotiváltság lehetőségével. Ahogyan azt a fentiekben jeleztük, a tanári szakma erőteljes

leértékelődése és deprofesszionalizációja megy végbe számos országban. Ez együtt jár az oktatói szerep átalakulásával, a standardizált értékelés nagyüzemi voltával, a kreativitás túlszabályozás általi ellehetetlenítésével, ennek eredményeképpen az oktatói szabadság beszűkülésével, valamint az adminisztratív teher növekedésével.

Ez a változó-csoport és a közöttük felvázolt kapcsolatok másfelől alátámasztják azt a hazai helyzetet, hogy az akadémiai szabadság (oktatási tartalom és forma megválasztása) terén változásokra van szükség hazánkban, azért is, mert ez közvetlenül befolyásolja az oktatói motivációt, ami pedig közvetlen hatással bír az oktatás minőségére, ami a magyarországi intézmények versenyképességének elengedhetetlen feltétele.

A rendszermodell visszacsatolási körei

Az oktatói motivációval kapcsolatos csomópont rövid ismertetése után a rendszer visszacsatolási hurkait mutatjuk be. Ezek tárgyalása nem csupán azért fontos, mert ezek kötik össze egymással a már bemutatott központi változókat, hanem azért is, mert – a rendszerdinamikai szemlélet szerint – a visszacsatolások és a köztük érvényesülő 'erőviszonyok' alapvetően meghatározzák egy rendszer működését. Az alábbiakban a visszacsatolási hurkokat nem fontosságuk, hanem összetettségük sorrendjében mutatjuk be. Azaz először ismertetjük a kevés változóból álló köröket, majd rátérünk a sokváltozós, sok kapcsolatból álló hurkokra.¹¹ A hurkokat ebben a sorrendben számoztuk be.

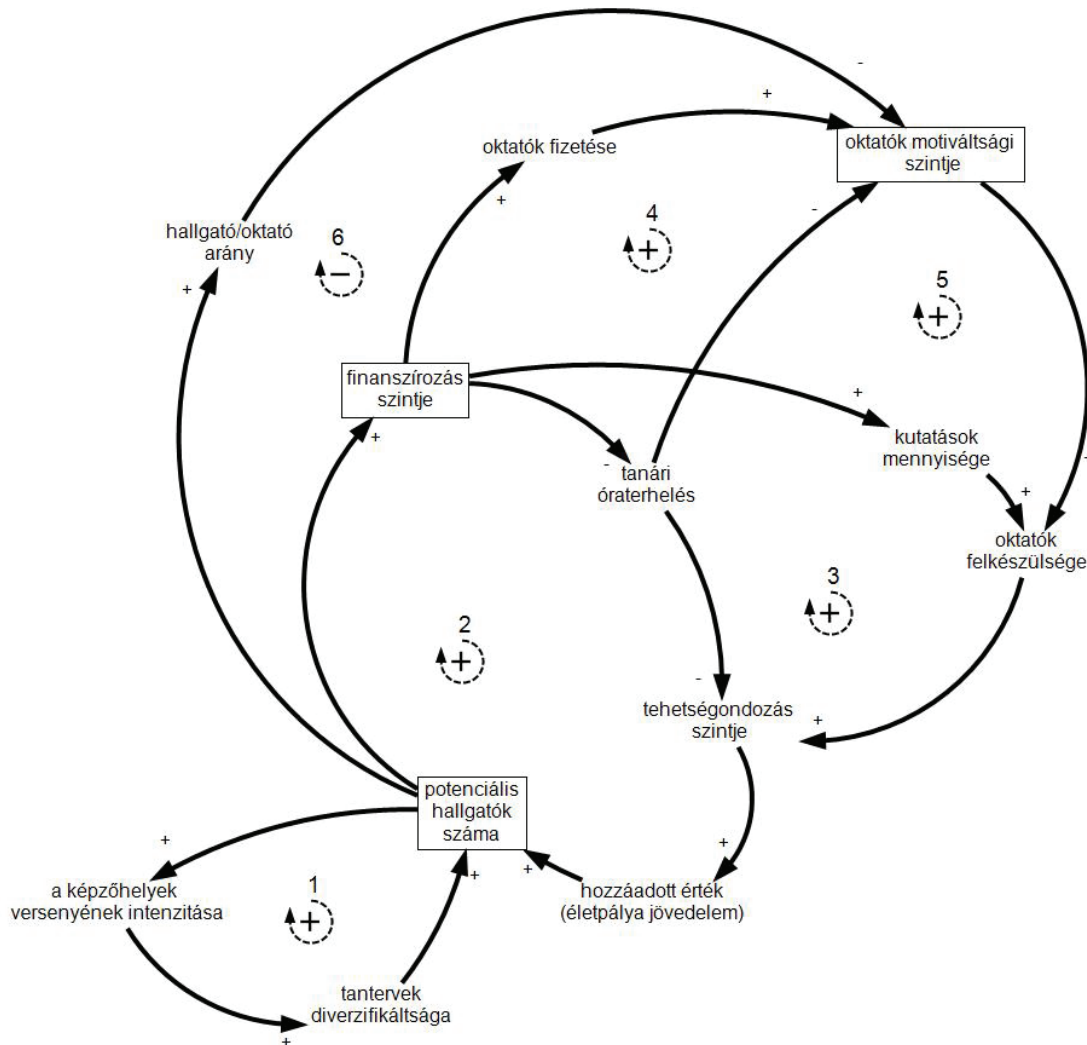
Ahogy az 3. ábra mutatja, a rendszermodell hat visszacsatolási hurokkal bír, amelyek majdnem mind pozitív polaritásúak. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy ezek az oksági körök megerősítik, megnövelik a változások hatását az oksági láncban – ezért ezeket a típusú oksági láncolatokat önerősítő hurkoknak nevezzük. Kivételt csupán a 6. visszacsatolási hurok képez, amely egy önszabályozó hurok – vagyis a rendszerben bekövetkező változások hatását csökkenti.

Ha az 1. hurkot vizsgáljuk meg, akkor azonnal látható, hogy ez egy egyszerű önerősítő visszacsatolás. A résztvevők modellje alapján, ha magasabb a potenciális hallgatók száma, akkor több felsőoktatási képzőhely lesz a piacon, amely növeli a közöttük folyó versenyt. A verseny intenzitása pedig meghatározza a tantervek sokszínűségét, tehát azt, hogy sokféle formában és sokféle módon lehet elsajátítani a szükséges tudástartalmakat és készségeket. Ez a sokszínűség viszont lehetővé teszi, hogy a hallgatói populáció is diverzebb legyen, tehát többféle ember veheti igénybe a felsőoktatás szolgáltatásait. Emiatt ki is tágul a potenciális hallgatói bázis.

A 2. hurok egy érdekes visszacsatolási kör, mert két negatív kapcsolat is van benne (finanszírozás szintje » tanári óraterhelés; valamint tanári óraterhelés » tehetséggondozás szintje). Mindazonáltal a 2. hurok önerősítő jelleggel bír, mert – ahogyan az 1. mellékletben is olvasható – ha páros számú negatív kapcsolat van egy hurokban, akkor önerősítő folyamatról beszélhetünk. Ha itt is a potenciális hallgatók számát tekintjük kiindulópontnak, akkor azt láthatjuk, hogy a kiinduló változó pozitívan hat a finanszírozás szintjére. Tehát minél magasabb a potenciális hallgatók száma, annál magasabb a finanszírozás. A finanszírozás viszont meghatározza a tanári óraterhelést, de ez a kapcsolat ellenkező, negatív előjelű. Más szavakkal egy magasabb finanszírozási szint alacsonyabb óraterheléssel jár a paneltagok gondolkodása szerint. Hasonlóképpen az óraterhelés és a tehetség-

¹¹ Mivel egyes hurkok részben egymás részeit is alkotják, ezért így reményeink szerint az olvasó számára áttekinthetőbb lesz az írás gondolatmenete is.

3. ábra: A visszacsatolási hurkok felépítése (többi tényező nélkül)
(saját szerkesztés)

gondozás között is negatív kapcsolat van, tehát magasabb óraterhelés mellett az oktatóknak kevesebb ideje jut a hallgatókkal személyesen foglalkozni, szakmai fejlődésüket segíteni. A tehetségondozás szintje hat továbbá a felsőoktatás által hozzáadott értékre, vagyis arra, hogy életpálya-jövedelem szempontjából mennyi hozadékot jelentenek a felsőoktatásban elsajátított tudástartalmak és készségek. A kör végén pedig a hozzáadott érték és a hallgatók száma közötti pozitív kapcsolat van, hiszen magasabb hozzáadott érték a társadalom nagyobb része számára jelent vonzerőt a felsőoktatásba való belépésre. Ez utóbbi két kapcsolat a fent jelzett, társadalom és felsőoktatás közötti feszültség jelenségére is utal, hiszen ennek a feszültségnek és az ebből fakadó bizalomhiánynak az egyik fő forrása az a feltételezés, hogy a felsőoktatás nem hasznos – a munkaerő-piaci elhelyezkedést segítő – tudást ad. Ahogy Sándorné Kriszt (2013) is hivatkozott rá, ez a hazai diskurzusban sajnálatosan elterjedt nézet, aminek az adatok ellentmondanak (a diplomások között lényegesen kisebb a munkanélküliek aránya, mint az alacsonyabb végzettségűeknél).

A 3. visszacsatolási kör nagyon hasonló az előzőhöz, csupán bizonyos értelemben kibővíti az előbb ismertetett hatásmechanizmust. A hurok eleje (potenciális hallgatók száma » finanszírozás szintje) és vége (tehetségondozás szintje » hozzáadott érték » potenciális hallgatók száma) ugyanaz, mint a 2. kör esetén, viszont a

hurok kibővül a kutatások mennyisége és az oktatók felkészültsége elnevezésű változókkal. Ahogy a fenti ábrán is látszik, magasabb finanszírozási szint mellett több kutatás zajlik a felsőoktatásban a csoporttagok szerint. A magasabb kutatói aktivitás pedig hozzájárul az oktatók felkészültségéhez, tudásuk naprakészen tartásához. Ezzel összefüggésben az is látható az ábrán, hogy egy felkészültebb tanár hatékonyabb a tehetséggondozás területén is. A visszacsatolási hurok vége pedig megegyezik a 2. visszacsatolási hurok végével, szintén önerősítő jelleggel.

A 4. és az 5. visszacsatolási hurok is a 2. hurokból indul ki (potenciális hallgatók száma » finanszírozás szintje; valamint » tanári óraterhelés az 5. hurok esetén) és a 3.-ban végződik (oktatók felkészültsége » tehetséggondozás szintje » hozzáadott érték » potenciális hallgatók száma). Különlegesnek tekinthető ez a két kör abban a tekintetben, hogy a rendszer mind a három központi változóját (potenciális hallgatók száma, finanszírozás szintje, oktatók motiváltsága) összeköti egy-egy oksági körön belül.

A 4. oksági kör szintén egy önerősítő hurok, amely a finanszírozás szintjét hozzákapcsolja az oktatók fizetéséhez, amely azonban együtt mozog (pozitív kapcsolatban áll) az oktatók motiváltságával. Tehát minél magasabb a felsőoktatás finanszírozása, annál magasabb az oktatók fizetése, ami motiváltabbá teszi az oktatókat. A motivált oktatók több időt és energiát szánnak a felkészülésre (oktatók felkészültsége változó). A felkészültebb oktatók pedig a fent már tárgyaltak alapján jobban tudják segíteni a hallgatók személyes szakmai fejlődését (tehetséggondozás szintje).

Az 5. visszacsatolási hurok majdnem azonos ezzel a hatásmechanizmussal. A különbség az, hogy nem a finanszírozás szintjénél, hanem a tanári óraterhelés változónál 'tér le' az eddigi oksági útról. Eszerint a magas tanári óraterhelés rontja az oktatók motivációját (vagyis a két változó ellenkező irányba mozog; negatív kapcsolat áll fent közöttük), amely így végiggyűrűzi a visszacsatolási folyamatot. Mindazonáltal ez a visszacsatolási hurok mégsem önszabályozó (öngyengítő), ugyanis két negatív kapcsolat van benne: egyfelől a finanszírozás szintje és a tanári óraterhelés ellentétes irányba mozog, másfelől, a tanárok óraterhelése és motivációs szintje is ellentétes irányba mozdul el. Ennek köszönhetően, ha nő a finanszírozás mértéke, akkor csökken a tanári óraterhelés, ami növeli az oktatók motivációs szintjét, ami az oktatók felkészültségének növelését hozza maga után, és innen a visszacsatolási hurok visszakapcsolódik a 3. hurok végébe (oktatók felkészültsége » tehetséggondozás szintje » hozzáadott érték » potenciális hallgatók száma), egyben fel is erősítve annak hatását.

Összességében talán a 6. visszacsatolási kör a legérdekesebb, amely egy önszabályozó hurok – vagyis az eddigi önerősítő visszacsatolások ellenében hat. Ez a visszacsatolási kör fejezi ki legjobban a hallgatói létszámhoz kötött finanszírozási rendszer ellentmondásosságát, valamint a fent ismertetett tömegesedés nem szándékolt következményeit. A nagyobb hallgatói létszám ugyanis növeli az oktatók arányát az oktatókhoz képest, amely „nagyüzemi” működés rontja az oktatók motiváltságát és ezen keresztül a felkészültségüket és a hallgatói kiválóságot is. Ez az oksági kör tehát ellenében hat az eddigieknek, hiszen nem biztos, hogy a nagyobb hallgatói létszámból fakadó egyéni és intézményi többletbevételek ellensúlyozni tudják a „tudásgyár” (Polónyi–Tímár 2001) lehangoló légkörét.

Érdeemes megjegyezni, hogy a közös gondolkodási folyamatban a résztvevők nem törekedtek az itt ismertetett visszacsatolási hurkok kialakítására, sőt a műhelyen nem is vették észre ezeket az általuk kidolgozott ábrán. Ezek az oksági körök csupán az ábra letisztázása és utólagos elemzése után rajzolódtak ki a kutatócso-

port tagjai számára. Ezért is figyelemre méltó, hogy a rendszer működését meghatározó visszacsatolási hurkok milyen összetett és informatív módon jelentek meg szinte 'önmaguktól'. Ez is mutatja, hogy a rendszermodellezés jól használható szervezeti szinten, a dolgozók, érintettek mentális modelljeinek feltárására, és annak a szakirodalomban tárgyalattal való összevetésére. A módszer ezzel kapcsolatos tanulságait írásunk befejező részében ismertetjük.

AZ EMPIRIKUS EREDMÉNYEK ÉS ELMÉLETI ÖSSZEFÜGGÉSEK TÁRGYALÁSA

Tanulmányunk ismertette a felsőoktatás működésével kapcsolatos rendszermodellezési folyamat eredményeit. A bemutatott rendszermodell három csomópont köré épül, amely csomópontok közvetlenül vagy közvetetten kapcsolódnak a nemzetközi és hazai kontextus kiemelt területeihez. Például a finanszírozás esetén (finanszírozás szintje változóként jelenik meg a rendszermodellben) említhetjük a sahlbergi reformtipológiát csakúgy, mint az oktatói motiváció és a standardizációs folyamatok negatív kapcsolatát. A finanszírozáson túl, a hazai akadémiai diskurzus kiemelt elemei közé tartozik az autonómia kérdése, ezen belül is az akadémiai szabadság, amely a központi irányítás erősödésének viszonylatában értelmezhető. Mindazonáltal – ahogy erre Hrubos (2007) is felhívja a figyelmet – a szakirodalomban kevésbé van jelen az oktató mint fontos aktor. Ezzel szemben a résztvevők által kialakított oksági térképen az oktatói motiváció az egyik legfontosabb csomópont, amely meghatározza a felsőoktatás minőségét és az általa létrehozott hozzáadott értéket (a hallgatók jövedelmében kifejezve); valamint ezáltal közvetetten a felsőoktatásba belépők számát is.

Ez az érzékenység az egyéni szintű jellemzők (például motiváció) iránt – valamint azzal kapcsolatban, hogy ezek a jellemzők hogyan határoznak meg intézményi szintű változásokat (hallgatók száma, finanszírozás szintje) – jól mutatja, hogy a panel tagjai hogyan mozgósították saját, belső tudásukat és a felsőoktatási működéssel kapcsolatos tapasztalataikat a rendszermodellezés folyamán. Ennek a belső nézőpontnak a feltárása a folyamat legérdekesebb és egyben legfontosabb eredménye, hiszen ez az összefüggésrendszer alkotja a felsőoktatás változásainak értelmezési keretét.

Azzal kapcsolatban, hogy miért érvényesült ez a belső nézőpont és ezen belül is az oktatói motiváció ilyen erősen, kutatócsoportunknak több tentatív magyarázata is van, amelyeket érdemes lenne a jövőben kutatásokkal is vizsgálni. Egyrészt, ahogy a fenti ábrákon is látszik, az oktatói motivációt erősen befolyásolják az akadémiai szabadság szűkülésével kapcsolatos változások. Az első lehetséges magyarázat szerint pont emiatt jelent meg ennyire ez a szempont, ugyanis az egyetemek, mint intézmények nem képesek ellenállni a feljük érkező növekvő kontrolligényeknek és környezeti (verseny)kényszereknek, amelyet aztán áthárítanak a dolgozóikra. Tehát a belső nézőpont szerepe abból származhat, hogy a panel tagjai a „saját bőrükön” érzik az akadémiai szabadság szűkülésének és a mikro-menedzsment szemléletnek a negatív hatásait. Itt érdemes megjegyezni, hogy a rendszermodellben oktatói motivációt befolyásoló változóként egyaránt jelen van az intézményi és egyéni szint is, azaz az egyetemi és az oktatói szabadság.

Magyarázhatja a rendszermodellben a motiváció központi szerepét a magyar oktatói bérek alacsony volta, amely kritikus kérdéssé teszi a motiváció és motiválhatóság kérdéseit. Ehhez kapcsolódik továbbá, hogy a felsőoktatás egyes területein (ilyen például a gazdasági és műszaki felsőoktatási terület) erős a piac elszívó

ereje. Az oktatók viszonylag könnyen mennek át az iparba, hiszen tudásuk jól konvertálható a különböző szférák között. Ez viszont mind intézményvezetői, mind szakpolitikai nézőpontból tovább növeli a motivációval kapcsolatos kérdések aktualitását.

A harmadik lehetséges magyarázat szerint azért került előtérbe az oktatói motiváció szerepe a rendszermodellben, mert ez az, amivel kapcsolatban a felsőoktatási dolgozóknak még van valamifajta kontrollérzete. Míg az intézményi és szakpolitikai változásokra kevésbé lehet befolyásuk, azt, hogy pontosan mi történik a tanítás során, még mindig nagymértékben ők határozzák meg. Ennek megfelelően az a fajta szociálpszichológiai torzítás, amely szerint hajlamosak vagyunk túlértékelni a saját szerepünket az egyes történések kapcsán (Aronson 2008), itt is érvényesülhetett. Tehát az oktatók azt a tényezőt emelték ki, amely még leginkább az ő „fennhatóságuk” alá tartozik. Ezt az egyéni megközelítést erősítheti meg az a Kováts (2013) által is kiemelt bizalomhiány, amely a szféra egészét jellemzi.

Végül a negyedik lehetséges magyarázat szerint a résztvevők felismerték a belső nézőpont létjogosultságát, hiszen minden oktatási rendszerben az oktató az egyik legfontosabb és leglényegesebb szereplő. Ahogy a 2007-es McKinsey jelentés is fogalmaz *„egy oktatási rendszer minősége nem tudja meghaladni a tanárai minőségét”* (Barber–Mourshed 2007:15). Mivel az oktatás minőségét és a kilépő hallgatók felkészültségét ténylegesen az határozza meg, hogy mi történik a szemináriumi és előadóterekben, az oktató mint hiányzó aktor (Hrubos 2007), szempontjainak érvényesítése kifejezetten fontos az akadémiai és szakpolitikai diskurzusban. Ahogy a már említett jelentés (Barber–Mourshed 2007) is kiemeli, egy oktatási rendszer teljesítményének a javítása végeredményben attól függ, hogy milyen tanulási élményeket szereznek a diákok a tanterekben. Ebben az értelemben az oktató ténylegesen kulcsszereplő, akit vissza kell helyezni a „porondra”.

Végezetül kutatásunk módszertani tapasztalatait foglaljuk össze. Véleményünk szerint az itt bemutatott eredmények jól szemléltetik, hogy a részvételi rendszermodellezés hasznos technikája lehet a szervezeti jelentésadási folyamatoknak, hiszen képes kibontani és egységes logikai rendszerbe szervezni a résztvevő aktorok percepcióit, értelmezéseit, narratíváit. Ahogy a jelentésadási folyamatoknál általában, itt sem elsődlegesen az volt a cél, hogy egy tökéletes, a valóságot legjobban leképező oksági térkép jöjjön létre. Inkább azt próbáltuk feltárni, hogy mi az az értelmezési keret, amelyet a felsőoktatási gyakorlatban közvetlenül érintett dolgozók felhasználnak arra, hogy a körülöttük zajló változásokat értelmezzék. Ez az értelmezési keret sok esetben pre-reflektív abban az értelemben, hogy elemeivel és összefüggéseivel még maguk a térképkészítők sincsenek feltétlenül tisztában.

Ezt jól példázzák az egymásba ágyazódó visszacsatolási hurkok, amelyek a rendszer belső működését írják le. Ezek az oksági körök elsősorban nem a műhelymunka, hanem az utómunkálatok során rajzolódtak ki. Az így kapott eredmény pedig egy koherens, belső mintázatai és ellentmondásai mentén is vizsgálható és elemezhető rendszer. Ez az eredmény jól mutatja, hogy a közös értelemkeresési és jelentésadási folyamatok magasabb szintű tanuláshoz és összetettebb modellekhez vezetnek, mint az egyéni gondolkodás. Emiatt a rendszermodellezés jól használható cselekvési, stratégiai tervek kidolgozásához szervezeti szinten, de a szakpolitikai szint számára is értékes eredményekhez vezethet. Ilyen típusú részvételi folyamatok mentén például jobban megbecsülhetőek az egyes intézkedések, intézményi változások esélyei, hiszen ezek hatása nagymértékben függ attól, hogy dolgozói szinten hogyan értelmezik ezeket, és milyen jelentéseket társítanak hozzájuk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

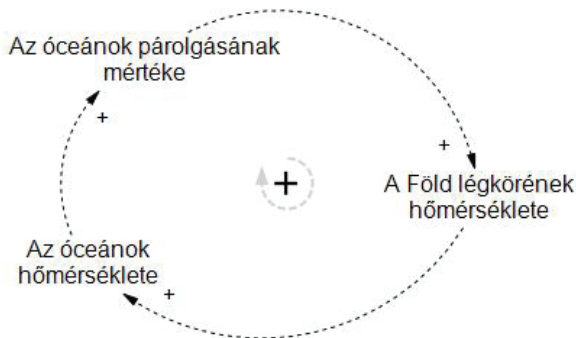
- Altbach, Ph. G. (2000) The Deterioration of the Academic Estate: International Patterns of Academic Work. In Altbach, Ph. G. (ed.) *The changing academic workplace: Comparative perspectives*. Chestnut Hill: Boston College Center for International Higher Education, 11-33. Elérhető: https://www.bc.edu/content/dam/files/research_sites/cihe/pubs/Altbach_2000_academicworkplace.pdf [Letöltve: 2015-07-20]
- Ancona, D. (2012) Sensemaking. Framing and acting in unknown. In Snook, S. – Nohria, N. – Kuharana, R. (eds.) *The handbook for teaching leadership. Knowing, doing, and being*. Thousand Oaks, California: Sage, 3–19.
- Aronson, E. (2008) *A társas lény*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Barber, M. – Mourshed, M. (2007) *How the world's best-performing schools systems come out on top*. McKinsey & Company. Elérhető: <http://mckinseysociety.com/how-the-worlds-best-performing-schools-come-out-on-top/> [Letöltve: 2015-07-20]
- Berács J. – Derényi A. – Kovács G. – Polónyi I. – Temesi J. (2015) *Magyar Felsőoktatás 2014. Stratégiai helyzetértékelés*. Budapest: Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja.
- Berács J. – Hrubos I. – Kovács G. – Temesi J. (2014) *Magyar Felsőoktatás 2013. Stratégiai helyzetértékelés*. Budapest: Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1998) *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest: József Eötvös Műhely Kiadó.
- Bergold, J. – Thomas, S. (2012) Participatory Research Methods: A Methodological Approach in Motion. *Historical Social Research*, 37(4), 191–222.
- Clark, B. R. (1998) *Creating Entrepreneurial Universities. Organizational Pathways of Transformation*. London: IAU Press & Pergamon.
- Cornwall, A. – Jewkes, R. (1995) What is participatory research? *Social Science & Medicine*, 41(12), 1667–1676.
- Deák D. (2013) Autonómia és egyetem. *NFKK Füzetek 11. Műhelytanulmányok. Autonómiák a felsőoktatásban*, 7–47.
- Estermann, T. – Nokkala, T. – Steinel, M. (2011) *University Autonomy in Europe II. The Scorecard*. Brussels: European University Association.
- European University Association (EUA) Publications (2010) *Trends 2010: A decade of change in European Higher Education*. Elérhető: http://www.eua.be/Libraries/Publications_homepage_list/Trends2010.sflb.ashx [Letöltve: 2015-07-20].
- Forrester, J. W. (2007) System Dynamics – the Next Fifty Years. *System Dynamics Review*, 23(2–3), 359–370. <http://dx.doi.org/10.1002/sdr.381>
- Fry, H. – Ketteridge, S. – Marshall, S. (2008) *A handbook for teaching and learning in higher education: Enhancing academic practice*. New York and London: Routledge.
- Funtowicz, S. O. – Ravetz, J. R. (1995) *Science for the Post Normal Age*. Dordrecht: Springer Science & Business Media, 146–161.
- Gáspár T. – Király G. – Csillag S. (2014) Fehér asztal mellett. A világvilágzó részvételi technika szemlélete és módszertana. *Kövász*, 2014(1–4), 11–41.
- Gibbons, M. (2000) Mode 2 society and the emergence of context-sensitive science. *Science and Public Policy*, 27(3), 159–163. <http://dx.doi.org/10.3152/147154300781782011>
- Glenn, J. C. (2009) *Futures Wheel, Futures Research Methodology Version 3.0*. Washington, D.C.: The Millennium Project.
- Gornitzka, Å. – Kyvik, S. – Larsen, I. M. (1998) The Bureaucratisation of Universities. *Minerva*, 36, 21–47.
- Habermas, J. (1996) *Between facts and Norms*. Cambridge: Polity Press.
- Halász G. (2012) *A tanulás minősége a felsőoktatásban*. Szakmai háttéranyag az ELTE PPK 2012. május 24-ei konferenciáján. Elérhető: http://www.fmik.elte.hu/wp-content/uploads/2012/03/TMF-konferencia-_issues-paper_.pdf (Letöltve 2016. május 13.)
- Haraldsson, H. V. (2000) *Introduction to System and Causal Loop Diagrams. System Dynamics Course*. Lumes, Lund University, Sweden.
- Hargreaves, A. (2003) *Teaching in the knowledge society: Education in the age of insecurity*. New York: Teachers College.
- Hayes, D. – Wynyard, R. (eds.) (2002) *The McDonaldization of higher education*. Westport (Connecticut) and London: Bergin & Garvey.
- Hrubos I. (2007) Az akadémiai professzió- változó pozícióban. *Educatio*, 16(3), 353–365.
- Hrubos I. (2013) A fenntartható egyetemek koncepciója. *NFKK Füzetek*, 10, 53–59.
- Jongbloed, B. – de Boer, H. – Enders, J. – File, J. (2010) *Progress in higher education reform across Europe. Vol. 1. Governance Reform*. Brussels: European Commission.
- Kember, D. – McNaught, C. (2007) *Enhancing university teaching*. London and New York: Routledge.
- Kesby, M. (2000) Participatory Diagramming: Deploying Qualitative Methods Through an Action Research Epistemology. *Area*, 32(4),

423–435. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4762.2000.tb00158.x>.

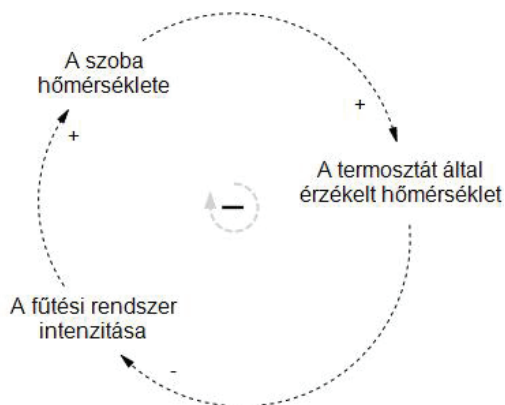
- Király G. (2008) *Democratisation of Science and Technology in Europe*. Budapest: ELTE. PhD. Dissertation.
- Király G. – Köves A. – Pataki Gy. – Kis G. (2014) Rendszermodellezés és részvétel: egy magyar kísérlet tanulságai. *Szociológiai Szemle*, 24(2), 90–115.
- Kováts G. (2013) A felsőoktatás autonómiája a 2010 és 2013 közötti felsőoktatás-politika tükrében. *NFKK Füzetek 11. Műhelytanulmányok. Autonómiák a felsőoktatásban*, 47–81.
- Kováts G. (szerk.) (2016) *A kancellári rendszer bevezetése a magyar felsőoktatásban. Tapasztalatok és várakozások*. Budapest: Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja.
- Lane, D. C. (2007) The Power of the Bond between Cause and Effect: Jay Wright Forrester and the Field of System Dynamics. *System Dynamics Review*, 23(2–3), 95–118. <http://dx.doi.org/10.1002/sdr.370>.
- Locke, W. – Teichler, U. (2007) *The Changing Conditions for Academic Work and Careers in Select Countries*. Kassel: International Centre for Higher Education Research Kassel.
- Louis, K. S. (2010) Better schools through better knowledge? New understanding, new uncertainty. In Hargreaves, A. – Lieberman, A. – Fullan, M. – Hopkins, D. (eds.) *Second international handbook of educational change (Vol. 23)*. Dordrecht: Springer Science & Business Media.
- Maxwell, J. (2005) *Qualitative research design*. London: Sage.
- Maxwell, J. (2013) *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. Los Angeles: Sage.
- Pollitt, C. – Bouckaert, G. (2011) *Public Management Reform: A comparative analysis – new public management, governance, and the Neo-Weberian state*. Oxford: Oxford University Press
- Polónyi I. – Timár J. (2001) *Tudásgyár vagy papírgyár?* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Robinson, J. (2003) Future subjunctive: backcasting as social learning. *Futures*, 35(8), 839–856. [http://dx.doi.org/10.1016/S0016-3287\(03\)00039-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0016-3287(03)00039-9)
- Sahlberg, P. (2004) Teaching and globalization. *International Research Journal of Managing Global Transitions*, 2(1), 65–83.
- Sándorné Kriszt É. (2013) A kibontakozás lehetőségei. *NFKK Füzetek 10*, 24–34.
- Santiago, P. – Tremblay, K. – Basri, E. – Arnal, E. (2008) *Tertiary Education for the Knowledge Society. OECD Thematic Review of Tertiary Education: Synthesis Report*. Paris: OECD.
- Schaffernicht, M. (2010) Causal Loop Diagrams between Structure and Behaviour: A Critical Analysis of the Relationship between Polarity, Behaviour and Events. *Systems Research and Behavioral Science*, 27(6), 653–666. <http://dx.doi.org/10.1002/sres.1018>.
- Sedlacko, M. (2011) *Why does RESPONDER use Systems Mapping for Knowledge Brokerage?* RESPONDER projekt. Tájékoztatóanyag. Elérhető: <http://www.scp-responder.eu/> [Letöltve: 2013-02-11].
- Slaughter, S. – Leslie, L. L. (1997) *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Sporn, B. (2006). Governance and administration: Organizational and structural trends. In Forest, J. J. F. – Altbach, P. G. (eds.) (2006) *International handbook of higher education*. Dordrecht: Springer Science & Business Media, 141–157.
- Szöts-Kováts K. (2013) *A munka jelentése, egyéni jelentésadás a HR vezetők szemszögéből*. PhD disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/811/1/Szots_Kovats_Klaudia_dhu.pdf [Letöltve: 2015-07-20]
- Vergragt, P.J. – Quist, J. (2011) Backcasting for sustainability: Introduction to the special issue. *Technological Forecasting and Social Change*, 78(5), 747–755. <http://dx.doi.org/10.1016/j.techfore.2011.03.010>.
- Weick, K. E. (1988) Enacted sensemaking in crisis situations. *Journal of Management Studies*, 25, 305–317.
- Weick, K. E. – Sutcliffe, K. M. – Obstfeld, D. (2005) Organizing and the process of sensemaking. *Organization Science*, 16, 409–21.
- Weiss, (1994) *Learning from Strangers: The Art and Method of Qualitative Interview Studies*. New York: Free Press.

1. MELLÉKLET. A KOMPLEX OKSÁGI DIAGRAM VISSZACSATOLÁSI HURKAI ÉS ELKÉSZÍTÉSÉNEK FOLYAMATA

A komplex oksági diagram alkalmas ún. visszacsatolási hurkok azonosítására. Pozitív visszacsatolási hurkoknak nevezzük az önerősítő folyamatokat leíró köröket. Ezekben a visszacsatolási hurkokban a rendszer fenntartja a kezdeti lépést, ezért állnak gyakran az exponenciális növekedés vagy csökkenés háttérében ilyen önerősítő folyamatok. Ilyen például a globális felmelegedés:

Negatív visszacsatolási hurkoknak nevezzük az önmagát gyengítő folyamatokat leíró köröket, ahol a rendszer működése a kezdeti lépés ellenében hat. Ilyenek az önszabályozó és kiegyenlítő rendszerek. Egy jó példa rá az otthoni termosztát működésének rendszere:

A komplex oksági diagram elkészítésének folyamata

1. Változók pontos megfogalmazása

A résztvevők azonosítják a rendszer legfontosabb változóit. A változókat úgy fogalmazzák meg, hogy azok tudjanak felfelé, és lefelé mozogni. Emiatt az ábrán gyakoriak az olyan kifejezések, mint a '... mértéke', '... szintje', '... száma', '... ára' vagy a '... sebessége'.

2. Oksági kapcsolatok irányának meghatározása

A résztvevők oksági kapcsolatokat keresnek a már megfogalmazott változók között. Ezeknek a kölcsönös kapcsolatoknak az azonosítása az egyik legfontosabb az ábrakészítés során, mivel ezek teszik lehetővé a visszacsatolási hurkok azonosítását. Fontos azonban, hogy a kapcsolatok ne csupán együttjárást takarjanak, hanem valódi oksági kapcsolatot jelöljenek. Ezért érdemes figyelni a mögöttes és a közbülső változókra is. (Így ebben a fázisban még elképzelhető, hogy újabb változók lépnek be a rendszerbe.)

3. Visszacatolási hurkok azonosítása

A résztvevők az oksági kapcsolatok felrajzolása után megvizsgálják a kialakult önszabályozó vagy önerősítő mechanizmusokat. Ahogy a fentiekben már bemutatásra került, a visszacsatolási hurkok esetében a nyilak egy önmagukba záródó kört alkotnak. A visszacsatolási hurkok azonosítása azért is bír kiemelt fontossággal, mert ezek jelentősen meghatározzák a rendszer egészének viselkedését. Ha egy visszacsatolási hurokban a negatív kapcsolatok száma páros (0, 2, 4 stb.), akkor pozitív (önerősítő) visszacsatolásról beszélhetünk. Ha egy visszacsatolási hurokban a negatív kapcsolatok száma páratlan (1, 3, 5 stb.), akkor negatív (önszabályozó) visszacsatolásról beszélhetünk.

4. Beavatkozási pontok azonosítása

A komplex oksági diagram kidolgozása után a következő lépésben a résztvevők átnézik a különböző kapcsolatokat és elemzik, hogy melyek azok a változók, amelyek esetében a beavatkozások a legnagyobb változásokat indíthatják el a rendszeren belül.

TAKÁCS-SÁNTA ANDRÁS – BÓDI BALÁZS¹

TIKOPIA TÁRSADALMA, AMELY ELKERÜLTE A KÖZLEGEŐK TRAGÉDIÁJÁT²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2016.3.91

ABSZTRAKT

A történelem során sokszor bebizonyosodott már a közlegetők tragédiája modell érvényessége. A tragédia megismétlődött különböző korokban és földrajzi térségekben – ökológiai és társadalmi összeomlást okozva. Ugyanakkor a tragikus végkifejlet elvileg elkerülhető, aminek alapvetően négyféle módja ismert. De vajon ezek a lehetőségek eredményeztek-e valaha tényleges megoldást? Tikopián, egy kis csendes-óceáni szigeten igen. Szakirodalmi kutatást végeztünk, és elsőként alkalmaztuk a közlegetők tragédiája modellt Tikopia környezettörténetére. A tragédia akkor kerülhető el a legnagyobb eséllyel, amikor a négy stratégiát együtt alkalmazzuk. Azt találtuk, hogy a tikopiaiak alighanem pontosan ezt tették. A kérdés számunkra azért releváns, mert manapság világszerte nagyrészt csak két feloldási lehetőséget alkalmazunk: a kormányzati folyamatokat és az ismeretterjesztést. Ez lehet az egyik fontos oka annak, hogy egyelőre nemigen sikerült úrrá lennünk az ökológiai válságon.

Kulcsszavak: közlegetők tragédiája, Tikopia, ökológiai fenntarthatóság, környezettörténet

TIKOPIA, THE SOCIETY THAT AVOIDED THE TRAGEDY OF THE COMMONS

ABSTRACT

History has provided many examples that prove the viability of the 'Tragedy of the Commons' model. The tragedy was repeated in various historical periods and geographical locations causing ecological and social collapse. However, the catastrophic outcome can in theory be averted and there are four mechanisms that can be used to achieve this. But have these ever yielded actual results? Tikopia, a small island in the Pacific, is the proof that they have. We carried out literature research and applied the Tragedy of the Commons model to the environmental history of Tikopia for the first time. The chances to avert tragedy are highest when the four mechanisms are used simultaneously and we have found that Tikopians probably did that. The question is relevant for us because only two mechanisms are mostly used today worldwide: government measures and information dissemination. This may be one of the main reasons why we have been quite unable to mitigate the ecological crisis so far.

Key words: tragedy of the commons, Tikopia, environmental sustainability, environmental history

1 Takács-Sánta András PhD, habilitált egyetemi docens, ELTE TÁTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék, ELTE TTK Környezettudományi Centrum. Bódi Balázs doktorjelölt, ELTE TTK Környezettudományi Centrum

2 A cikk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

TIKOPIA TÁRSADALMA, AMELY ELKERÜLTE A KÖZLEGELŐK TRAGÉDIÁJÁT

BEVEZETÉS

Ebben az írásban a közlegelők tragédiája modellt alkalmazzuk egy aprócska óceániai sziget, Tikopia történetére. A tikopiai társadalom kezdetben egyre inkább fölélte saját ökológiai létalapjait, ám végül sikerült megállítaniuk a környezeti romlást. Emiatt Tikopiát gyakran emlegetik számunkra tanulságos példaként az ökológiai válság korában. Ebben a tanulmányban megnézzük, hogy a sziget lakói a közlegelők tragédiája elkerülésének mely lehetőségeit alkalmazták, majd pedig megvizsgáljuk, hogy mit tanulhatunk mi mindebből.

Az első fejezetben vázoljuk a közlegelők tragédiája modellt, illetve a tragédia elkerülési lehetőségeit. A második fejezetben megnézzük, hogy miként játszódott le a tragédia a csendes-óceáni szigeteken. A harmadik fejezetben konkrétan Tikopia környezettörténetét részletezzük, majd pedig a negyedik fejezetben azt elemezzük, hogy miképpen sikerült elkerülni a tragédiát Tikopia lakóinak. A diszkusszió (5. fejezet) után végezetül, a 6. fejezetben vizsgáljuk meg azt, hogy az apró óceániai sziget története milyen tanulságokat rejt a mi társadalmaink számára.

1. A KÖZLEGELŐK TRAGÉDIÁJA MODELL ÉS A TRAGÉDIA ELKERÜLÉSI LEHETŐSÉGEI

A híres közlegelők tragédiája modellben (Hardin 1968) tíz tehenészgazda legelteti jószágait egy olyan legelőn, amelyet bárki szabadon használhat. A tíz gazda először egy-egy tehenet legeltet a legelőn, ám egyikük egyszer csak bevétele növelése céljából vesz magának még egy állatot. A többiek mind követik példáját, majd pedig minden gazda újabb és újabb tehenet vásárol. Egy idő után már érezni kezdik, hogy a legelő leromlott a túllegeltetés hatására, ám tehetetlennek érzik magukat: mindegyikük úgy gondolkodik, hogy ha csak ő maga csökkenti az állatai számát, az nagyon kevés volna a megoldáshoz, és végső soron hátrányba kerülne a többiekkel szemben. Így aztán hamarosan bekövetkezik a tragédia: a legelő végképp kimerül, a tehenek mind egy szálíg elpusztulnak, a gazdák pedig tönkremennek. Ebből következik, hogy ha egyszerre érvényes az a két alapfeltevés, miszerint (1) a gazdákat a rövidtávú önérdék mozgatja, és (2) a legelő szabad hozzáféréssé, akkor a történet elkerülhetetlenül tragédiával végződik.

A közlegelők tragédiája modell a jelenségek széles körére alkalmazható. Így például az összes olyan környezeti problémára is, amikor egy természeti forrás vagy szennyezéseink, hulladékaink valamely nyelője szabad hozzáféréssé, azaz nincs senkinek a tulajdonában (vagy pedig a tulajdonjogok nem, vagy csak nehezen érvényesíthetők); illetve versengő használat áll fenn, ahol az egyik szereplő tevékenysége rontja a többiek esélyeit (Ostrom et. al. 1999). Tipikus példát jelentenek erre a nemzetközi vizek vagy a légkör.

Fontos azonban tudni, hogy ez a modell csupán egy nullmodell, és a tragédia elkerülhető, komédiába fordítható (Dietz 2005). Ennek kivitelezése elméletben egyszerű: legalább az egyik alapfeltevést föl kell oldanunk, ami által a környezetkímélő viselkedés felé mozdítjuk a szereplőket. Ezt alapvetően négyféle módon lehet elérni (Gardner–Stern 2002,³ Takács-Sánta 2009 – ld. a négy lehetőség részletezéséért is):

³ A szakirodalomban különböző szerzők többféle eltérő megközelítésből tárgyalják a közlegelők tragédiájának elkerülési lehetőségeit. Mi ezek közül Gardner és Stern (2002) pszichológiai megközelítését követjük, amely arra összpontosít, hogy milyen utakon-módokon lehet a cselekvők viselkedését megváltoztatni, környezetkímélőbbé tenni. Léteznek más pszichológiai indíttatású megközelítések is a témakörben (pl. van Vugt 2009), sok szerző pedig más, nem viselkedési, hanem tulajdonjogi aspektusokra

- a kormányzati rendszer által alkotott törvények, szabályozások, ösztönzők;
- kisközösségi, nem kormányzati társadalmi folyamatok;
- ismeretterjesztés;
- az értékrend és a világnézet megváltoztatása.

Az első két esetben a társadalmi intézmények, míg a második kettőben a gondolkodásmód megváltoztatása vezet a viselkedés módosulásához.

2. CSENDES-ÓCEÁNI SZIGETEK MINT KÖZLEGELŐK

A modellek egyik fő ismérve, hogy mindig egyszerűsítésekkel dolgoznak, ezért gyakran merül föl a kérdés, hogy a modellben leírt alapfeltevések mennyire tükrözik helyesen a valós folyamatokat. A közlegelők tragédiája modell tesztelésének egyik lehetősége, hogy történelmi példákat vizsgálunk, hiszen a múltban számos társadalom omlott össze, és ezek közül néhány esetben az volt a fő kiváltó ok, hogy a társadalom föléltte saját ökológiai léalapjait. Talán a legjobb lehetőséget a csendes-óceáni szigetvilágot meghódító polinézek példái nyújtják (Diamond 2005, Flenley–Bahn 2003, Kirch 1997). E történetek fő vonzereje alighanem az, hogy azonos kulturális és genetikai eredettel rendelkező csoportok egymástól elszigetelve mennyire különböző irányba fejlődtek, és milyen különbözően próbálták megoldani a kialakuló környezeti problémákat.

Polinézia elfoglalása a Bismarck-szigetektől indult i. e. 1200 körül. Ekkor a lapiták (egy kiválóan hajózó nép, akik a mai polinézek közvetlen elődeinek tekinthetők) útra keltek keleti irányba, és több hullámban birtokba vettek minden lakható szigetet a Csendes-óceánon. Hajóikon vitték magukkal mezőgazdasági növényeiket és háziállataikat. A közös kulturális eredet ellenére az egyes szigeteken nagyon különböző társadalmak jöttek létre. Azokon a helyeken, ahol a népességszám és/vagy a népsűrűség alacsony maradt, egyszerű gazdaság- és társadalomszerkezet volt jellemző. Ezeken a szigeteken gyengén centralizált hatalmak jöttek létre. A nagy, sűrűn lakott szigeteken (pl. Hawaii-on vagy Tongán) ezzel szemben komplexebb társadalmak alakultak ki, erős központi hatalommal (Diamond 1997).

A népességszám (és a népsűrűség) a sziget méretén túl több egyéb környezeti tényezőtől is függött. A sziget éghajlata befolyásolta, hogy mely növényeket lehetett termesztetni, illetve hogy ezektől mekkora hozamokat lehetett várni. A szigetkörnyéki vizek gazdagsága az állati fehérjeforrás mennyiségét befolyásolta. A legtöbb sziget korallzátonyokkal és lagúnákkal övezett, így ezek gazdagok partközeli hal- és puhatestű-állományokban, amelyek könnyen megszerezhető táplálék forrásául szolgáltak. Ahol a zátonyok és a lagúnák hiányoznak (pl. a Húsvét-sziget körül), ott lényegesen kevesebb állati fehérje volt elérhető az emberek számára. Fontos még a sziget geológiai típusa, mivel ez befolyásolja a talaj minőségét, illetve azt, hogy mennyire jó minőségű kőszerszámokat lehet készíteni (a polinéz szigetvilágban Új-Zélandon kívül nem használtak fémeket). Végül pedig a kereskedelem lehetőségét főként a szigetek egymás közötti távolsága határozta meg (Diamond 1997).

összpontosít, vagyis a második alapfeltevés feloldási lehetőségeit vizsgálja (pl. Feeny et al. 1990). Léteznek továbbá komplexebb megközelítések is, amelyek több diszciplína eredményeit szintetizálva igyekeznek jobb rálátást nyújtani a tragédia elkerülési lehetőségeire (pl. Ostrom 2009). Mivel mi a viselkedés megváltoztatásának lehetőségeivel akartunk foglalkozni, pszichológiai megközelítést kerestünk, amelyek közül Gardner és Stern munkája volt a leginkább meggyőző számunkra.

Az ember megjelenésével mindegyik szigeten megkezdődött a természeti környezet romlása és a biológiai sokféleség csökkenése. Néhány polinéz sziget példája tipikus közlegelők tragédiája történet: a gyors népességnövekedés és/vagy az embercsoportok versengése a természeti források túlhasználatához vezetett. A hagyományos polinéz mezőgazdasági eljárás az erdős területek égetéssel történő birtokba vételére épült, emellett pedig az állati táplálékforrás túlvadászata is jellemző volt. A szigetek többségén például kipusztították a szárazföldi madarakat (Steadman 1989).

Mindennek következménye az emberek életminőségének romlása, illetve a népességszám nagymértékű csökkenése lett (Diamond 2005, Kirch 1997), sőt, mintegy tucatnyi sziget teljesen el is néptelenedett (Diamond 1985). A legismertebb példa az összeomlásra a Húsvét-sziget (Rapa Nui) tragédiája, amelyet gyakran szokás úgy is emlegetni, mint egy figyelmeztető mikrokozmoszos történetet saját globális civilizációnk számára (Flenley–Bahn 2003, Diamond 2005).

Akadtt ugyanakkor olyan polinéz sziget is, ahol a kezdeti vészjósló folyamatok után sikerült elkerülni a közlegelők tragédiáját: az aprócska Tikopián. Rapa Nuival ellentétben Tikopia példájára gyakran mint számunkra reményt adó történetre hivatkoznak, amely azt bizonyítja, hogy a pusztító folyamatok visszafordíthatók, és kialakítható egy ökológiailag fenntartható társadalom (Kirch 1997, Diamond 2005).

Hardin (1968: 1243–1244) így fogalmaz:

A népesség Malthus szerint 'geometriai haladvány szerint', mai fogalommal élve exponenciálisan növekszik. Ez egy véges világban annyit jelent, hogy a világ javainak egy főre jutó hányada folyamatosan csökken. [...] Létezik-e olyan kulturális csoport, amely manapság akár csak intuitív szinten is, de megoldotta ezt a gyakorlati problémát? Egy egyszerű tény bizonyítja, hogy nem létezik: nincs ma a világon olyan virágzó populáció, amelynek növekedési rátája zéró volna, méghez a már egy bizonyos ideje zéró.

Itt Hardin tévedett, mert Tikopián ez megvalósult.

3. TIKOPIA KÖRNYEZETTÖRTÉNETE

Tikopia egy aprócska vulkáni sziget mindössze 4,6 km²-es területtel. Ugyanakkor mintegy 300 fő/km²-es népsűrűsége a legmagasabb egész Polinéziában (Diamond 2005). Tikopia a Salamon-szigetek egyik tagja. Noha ezek a szigetek Melanéziához tartoznak, néhányuk polinéz kulturális gyökerekkel rendelkezik – Tikopia ez utóbbiak egyike. A Salamon-szigetek brit gyarmat volt 1893 és 1975 között – az ország jelenleg független alkotmányos monarchia. Az első misszionárius 1907-ben telepedett le Tikopián (Firth 1936). Ugyanakkor kis mérete és izoláltsága miatt a gyarmatosítás csak csekély mértékben érintette a szigetet, így a hagyományos társadalom mindmáig viszonylag keveset változott (Macdonald 2003).

Tikopia korai történelme nagyon hasonlított számos más csendes-óceáni szigetére: a közlegelők tragédiája forgatókönyvét követte. Miért kerülték el akkor végül a katasztrófát a tikopiaiak ellentétben több másik polinéz társadalommal? Azért, mert a szigetlakók képesek voltak változtatni a kultúrájukban rögzült szokásaikon, és nagyon szigorú intézkedések bevezetésével környezetkímélő életmódra tértek át (Kirch–Yen 1982, Diamond 2005).

Ökológiailag fenntartható társadalmuk kialakulásának kutatása nem egyszerű, mivel csak kevés tanulmány foglalkozik Tikopiával. A nyugati kultúra befolyása viszonylag későn, csak a XIX. század végétől kezdte megváltoztatni a hagyományos társadalmat. Így azt Raymond Firth, új-zélandi antropológus még részletesen tanulmányozhatta, amikor 1929-ben egy évet a szigeten töltött. Első Tikopiaról szóló könyve (Firth 1936) a legtöbb, a szigettel foglalkozó munka alapja. Firth követői már csak a nyugati befolyás következtében valamelyest átalakult társadalmat kutathatták (Borrie–Firth–Spillius 1957, Kirch 1986). A szigeten folytatott régészeti feltárások Patrick Kirch és Douglas Yen nevéhez fűződnek. Ezekből a kutatásokból többek között arra is következtetni lehet, hogy miként változott a szigetlakók környezethasználata a történelem során (Kirch–Yen 1982). Mi magunk mind az antropológiai, mind pedig a régészeti kutatások eredményeit tüzetesen tanulmányoztuk.

A legközelebbi nagyobb sziget, Vanikoro 225 km távolságra található, de a régészeti adatokból úgy tűnik, hogy jelentéktelen kapcsolat volt közte és Tikopia között (Kirch 1986). A tikopiaiak által használt kis kenukon bárhova eljutni igen veszélyes vállalkozásnak számított, így a tikopiai társadalmat meglehetősen elszigeteltnek tekinthetjük.

A szigetet i. e. 900 körül népesítették be a lapiták (Kirch–Yen, 1982). A környezethasználat kezdeti módszerei a többi polinéz szigethez hasonlóan az égetéses-irtásos földművelésen, illetve a tengeri és szárazföldi vadon élő populációk kizsákmányolásán alapultak. Az emberek étrendjének nagyobb részét az állati fehérjeforrások tették ki, aminek következtében i. e. 500 környékére már kiirtották a szigeten fészkelő madárfajok többségét, a növényevő denevéreket, illetve i. e. 200 környékén már eltűntek a teknősök is. A korallzátonyok hal- és puhatestű-állományait megtizedelték. A mezőgazdálkodásba vont területeket égetéssel foglalták el, és a hagyományos trópusi eredetű kultúrnövényeikkel ültették be. A sziget emberi történelmének ezt az első szakaszát nevezzük *Kiki* fázisnak (Kirch–Yen 1982). Ebben a fázisban tehát a társadalom elindult a tragédia felé vezető úton.

I. e. 100 környékén a gazdálkodás változni kezdett, valószínűleg annak hatására, hogy a források kimerülése érezhetővé vált. Innen kezdődik a *Sinapupu* fázis (Kirch–Yen 1982). Az égetéses-irtásos művelés jelentősége folyamatosan csökkent, és a szigetlakók áttértek egy Polinéziában is különlegesnek számító művelési formára. A művelésbe vont területek nagy része úgynevezett erdőkert volt, amelynek felépítése a hagyományos trópusi esőerdő szerkezetét utánozza, ám az ott ültetett fajok mindegyike ehető. Ebben a fázisban kezdődött el az intenzív sertéstartás is, amivel alighanem az egyéb állati eredetű fehérjeforrásokat igyekeztek pótolni, hiszen ekkorra ezek elérhetősége már jelentősen csökkent (Kirch–Yen 1982). A sziget történetének ebben a fázisában, a fázis vége felé i. sz. 1000 körül kezdték bevezetni a népességszabályozó módszereket (bővebben l. alább). Ezekkel a módszerekkel a szigetlakók évszázadokig biztosítani tudták, hogy az emberi népesség ne növekedjen a sziget környezeti eltartóképessége fölé (Diamond 2005).

A harmadik, úgynevezett *Tuakamali* fázis kezdetén, az i. sz. 1200-as években keletről újabb hullámban polinézek érkeztek, és magukkal hoztak néhány újítást, így például a kenyérfagyümölcs gödrökben történő erjesztésének és tárolásának a technikáját. 1600 környékén tudatos döntéssel kiirtották az összes sertést a szigeten. Ennek a szájhagyomány szerint több oka volt: táplálékkonkurenciát jelentettek az embereknek, feltúrták a kerteket, és egyre inkább a főnökök privilégiumai lettek. Ekkorra már a szigetkörnyéki halak, puhatestűek

és teknősök állományai részben regenerálódtak, és ezek védelmére kialakultak óvintézkedések (más néven *tapuk*), amelyek a túlhasznosítást voltak hivatottak meggátolni (Kirch–Yen 1982).

Ez a rendszer körülbelül 300 évig, az európai, illetve keresztény befolyás erősödéséig állt fenn. A keresztény missziók térítő munkájának eredményeként a szigeten alkalmazott népességszabályozó módszerek nagy részét betiltották, aminek – mint később látni fogjuk – majdnem tragikus következményei lettek (Spillius 1957).

4. A KÖZLEGEŐK TRAGÉDIÁJÁNAK ELKERÜLÉSE TIKOPIÁN

Hogyan képzelhetjük el Tikopiát mint közlegelőt? Hardin (1968) a közlegelő tragédiáját a népességszám nagymértékű növekedésével kötötte össze. Tikopiát is hasonló összefüggésben vizsgálhatjuk. A modell ebben az értelemben kicsit leegyszerűsödik, hiszen itt nem lesznek gazdák, hanem önjáró, döntéshozó „tehenek” vannak. Ezek a „tehenek” eldönthetik, hogy hány utódot vállaljanak, és így hány új „tehen” legeljen a legelőn. Kétféleképpen tudják a legelőt tartósan használni, elkerülve az összeomlást: egyrészt ha utódaik számát korlátozzák, másrészt ha a legelő eltartóképességét növelik.

A népességszám korlátozásának hat módja volt ismert Tikopián (Borrie–Firth–Spillius 1957, Firth 1936, Diamond 2005):

1. *Fogamzógátlás*. A megszakításos közösülés módszerét használták.
2. *Cölibátus (gyermektelenség)*. A családfő parancsba adhatta a fiatal férfiaknak, hogy ne házasodjanak meg. Így azok idősebb testvéreinek gyerekeire szálltak a család tulajdonát képező élelemforrások (pl. termőföldek). Ezt a módszert főleg a szegényebb családok választották, akik csak kisebb földekkel rendelkeztek. Emellett pedig olyan nők is, akik nem akartak belemenni egy poligám házasságba. A cölibátus csupán gyermektelenséget jelentett, gyakorlóit a szexuális élettől nem tartózkodtak.
3. *Abortusz*. Csak házasságon kívüli terhességek esetében alkalmazták.
4. *Újszülöttek meggyilkolása*. Az apa joga volt döntenie erről. Széles körben elfogadott normájuk értelmében egy családban legfeljebb négy gyermek lehetett – ettől a normától csak ritkán tértek el.
5. *Öngyilkosság*. A leggyakoribb módszer az volt, hogy olyan messzire úsznak ki a tengerre, ahonnan már nem tudnak visszatérni; de ismert volt az akasztás is.
6. *Száműzetés*. A főnök gyakran tengeri útra száműzött embereket – például lopás miatt. Ugyanakkor sokan önként vállalták a száműzetést (ez volt az ún. *forau*). Amikor például éhínség tört ki a szigeten egy tájfun követően, egyesek a tengeri utazást választották a lassú éhhalál helyett. A főnök általi száműzetés megelőzése, illetve a megszégyenülés szintúgy gyakori okai voltak a *forau*-nak (Spillius 1957). A száműzetés gyakorlatilag halálos ítélettel ért föl, mivel nem volt lakható sziget a közelben. Bár nem mindig a népességszám csökkentése volt a célja, eredményét tekintve a száműzetés népességszabályozási eszköznek tekinthető.

A népességszabályozó intézkedések lényege az volt, hogy a népességszámot 1200 fő körül stabilizálják. Tehát meghatározták, hogy hány „tehenet” tud a legelőjük eltartani, és ezt a számot minden eszközzel igyekeztek megőrizni. A szám helyességét bizonyította, hogy komoly problémát okozott, amikor ezeknek a módszereknek a többségét a XX. században betiltották (l. alább).

Az összeomlás elkerülésének másik módja, hogy a legelő eltartóképességét próbálják növelni. A modellbe illesztve ezt a módszert úgy tudjuk elképzelni, hogy a tehenek felismerve a legelő korlátos eltartóképességét elkezdik művelni azt (pl. locsolják vagy trágyázzák), hogy a termékenységét, illetve megújulásának ütemét fokozzák. Tikopián ezt a természetes növényzetet teljesen felváltó, annál nagyobb produktivitású trópusi kertekkel, továbbá édesvízi haltenyésztéssel érték el (Firth 1936). Ugyanakkor az eltartóképességet bizonyos időközönként szárazságok, illetve tájfunok csökkentették, amelyek nem egyszer súlyos éhínséget okoztak (Firth 1936, Spillius 1957). Ez pedig a népességszabályozó módszerek gyakoribb alkalmazását eredményezte. Noha sok más régióban a háborúk és a járványok alapvető szerepet játszottak a népességszám szabályozásában, Tikopián ez nem volt érvényes (Firth 1936).⁴

Korábban láthattuk, hogy a közlegelők tragédiája modellben a cselekvőket négy módon lehet rávenni a környezetkímélő viselkedésre (vagyis a forráshasználat visszafogására, illetve a legelő eltartóképességének növelésére), és így a források túlhasználatának elkerülésére. Úgy tűnik, Tikopián mind a négy megoldásra volt példa.

4.1. A kormányzati rendszer által alkotott törvények, szabályozások, illetve ösztönzők

A XX. századi antropológiai vizsgálatok alapján Tikopia lakói négy különböző társadalmi rang valamelyikét birtokolták. Az elsőbe tartoztak a klánfőnökök, a másodikba az ő családtagjaik, a harmadikba idősebb férfiak, míg a negyedikbe a közemberek. Kormányzati intézkedések alatt ebben az esetben a klánfőnökök tiltási és engedélyezési intézkedéseire gondolhatunk. A viszonylag alacsony népességszám és az állandó szárazságok, illetve tájfunok miatt Tikopián nem alakulhatott ki olyan mértékű élelemfelhalmozás, ami erős főnöki hatalom létrejöttéhez vezetett volna. A társadalom összes rétege magának termelte meg az ételmezt, és nem volt katonaság, amely betartatta volna a főnökök esetleges népszerűtlen intézkedéseit. Ennek ellenére a főnöki szabályozásnak fontos szerepe volt a társadalom működésében. Névlegesen a főnökök tulajdonában volt minden földterület, ám valójában „tartós bérletbe” adták őket a közembereknek, akik használhatták, sőt, fiú ágon örökölhették is a földeket. A négy főnök volt a klán vallási és politikai életének a feje. A főnöki tisztség öröklődött. Mindegyik főnököt szolgálták közeli férfi rokonai, akiket *maruknak* hívtak (Firth 1936, Spillius 1957).

Papság hiányában a főnökök egyik legfontosabb feladata az volt, hogy megőrizték a transzcendens tudást, és gyakorolják azt a közösség jóléte érdekében. Az emberek a főnököket kapocsnak tekintették a természetfeletti és a természeti világ között, így ők járhattak közben az elegendő termésért vagy a jó halfogásért. Spirituális vezetőként tabukat határozhattak meg, és akik megszegtek ezeket, betegségtől vagy valamilyen más sorscsapástól tarthattak (Firth 1949). Valószínűsíthető, hogy egy súlyos és hosszan tartó környezeti romlás, illetve az eltartóképesség ebből fakadó csökkenése nyomán a főnökök elvesztették volna a nép bizalmát, és ezáltal a hatalmukat is.

Számos olyan példát találhatunk a főnöki szabályozásra, amelyek kapcsolódnak az ökológiai fenntarthatósághoz (Firth 1936, 1939, 1949):

⁴ A háborús bevett módszernek számított a népességszabályozásban a térség sok más társadalma, így például a hús-vét-szigeti vagy a mangaiai polinézek, illetve az új-guineai tsembagák (Flenley–Bahn 2003, Kirch 1997, Rappaport 1967) esetében. Habár akadt példa háborúra Tikopia történelmében, az mégis kivételes esetnek tekinthető (Firth 1936).

- Halat fogni és enni csak a főnökök engedélyével lehetett.
- A főnököknek hatalmukban állt elűzni azokat a szigetről, akik loptak a kertekből.
- A szigeten található édesvízű források szintén a főnökök tulajdonában voltak, így szabályozni tudták az ivást és a fürdést a szárazságok idején.
- A főnökök meghatározhattak telepítési és aratási utasításokat különböző terményekre.
- A főnökök rendelkeztek a klán földjével és kenuival, továbbá a megtermelt javakat ők osztották el.
- A főnökök jelentették a végső hatóságot. Ha valaki megsértette őket, büntetést kellett fizetnie (élelem formájában), de akár száműzetésre is juthatott.

Fölmerülhet a kérdés, hogy miként tudott a négy klán, illetve a négy klánfőnök olyan intézkedéseket hozni, amelyek a sziget minden lakójára érvényesek voltak. Úgy, hogy a klánok nem voltak teljesen izoláltak, és egy egységes rendszer is létezett a sziget egészét érintő ügyek esetében. Például egy vitás kérdés esetén a négy főnök összegyűlt, és igyekeztek békésen rendezni az ügyet (Firth 1949).

4.2 Kisközösségi, nem kormányzati társadalmi folyamatok

A sziget alacsony népességszáma azt eredményezte, hogy mindenki ismert mindenki mást, ami az együttműködés egyik alapfeltétele. A másik fontos tényező az volt, hogy a sziget mérete igen kicsi, így mindenki ismerhette az egész szigetet. Az alulról irányított szabályozás alapfeltétele, hogy a közösség tagjai egymás között beszéljék meg a problémákat, és közösen találjanak azokra megoldást.

Tikopián egy jól működő rendszert alakítottak ki annak érdekében, hogy érvényre juttassák a közösségi döntéseket a főnöki rendszer mellett. A nép az élet több területén is hozhatott döntéseket, amennyiben képesek voltak egyezsége jutni. E döntések meghozatalára az egyik fő intézménynek az ún. *fono* számított (l. alább).

A kisközösségi döntéshozatal egyik figyelemre méltó példájával találkozott Raymond Firth és munkatársa, James Spillius, amikor 1952-ben a szigetre látogattak. A szigetet ért igen erős tájfun nyomán komoly élelemhiány lépett fel nem kis részben amiatt, hogy a népességszabályozó módszerek elhagyása következtében a népességszám kb. 1200 főről kb. 1700 főre nőtt. Ekkor beindult egy alulról jövő társadalmi szabályozás, amelynek fóruma a *fono* nevű gyűlés volt. Ennek az összejevetelnek az volt az érdekessége, hogy a főnökök nem vettek rajta részt, hanem a közemberek és a *maruk* döntöttek arról, hogy miként oldják meg a fölmerülő problémákat. A döntésekre befolyással voltak a nagy tiszteletnek örvendő, a harmadik társadalmi rangot birtokló idős férfiak is. Évente rendszerint csak egy ilyen összejevetelt tartottak, de krízishelyzetben többre is sor került. Jelen esetben leginkább az éhezés következtében nagyon gyakorivá váló lopások okoztak problémát, és döntő többségben ez volt a *fonok* témája. Az itt hozott döntéseket általános érvényűnek tekintették, betartásuk legfontosabb mozgatórugói a közösséghez tartozás érzése, illetve a megszegyenülés elkerülése voltak (Spillius 1957).

A közösségnek is álltak rendelkezésre lehetőségei arra, hogy szankciókat alkalmazzon. Ezek a büntetések a közösséghez tartozásra épültek, például élelemlopáskor a tolvajt nevetségessé tették vagy megszegyenítették a tettéről írt énekekkel. Ezek a büntetések nagyon hatásosak voltak, hiszen rendkívül erősen munkált az emberekben a közösséghez tartozás igénye (Firth 1949).

Mivel a sziget lakói négy klánhoz tartoztak, aligha lett volna eredményes a közösségi döntéshozatal, ha nem léteztek volna klánok között kapcsolatok is. Ezek megerősítésére több lehetőség is nyílt, így például a közösen tartott táncmulatságok (Firth 1949).

Tikopián további példák is szemléltetik a közösségi döntéshozatalt:

- A sertések XVII. századi kiirtása, hiszen ennek egyik oka az volt, hogy egyre inkább a főnökök luxuscikkeivé váltak (Diamond 2005).⁵
- A főnök szava nem volt megmásíthatatlan. Adódott lehetőség arra, hogy egy főnöki intézkedés a köznépakarata szerint módosuljon a *maruk* segítségével.

4.3. Egy közbülső szint: a *maruk*

Tikopián a *maruk* egyensúlyozták ki az alulról és a felülről jövő folyamatokat. A *maruk* a főnökök családjához tartoztak, általában a főnök férfi testvérei és közeli unokatestvérei közül kerültek ki. Kettős funkcióval bírtak: egyrészt ők voltak a főnökök végrehajtó hivatalnokai, másrészt pedig a közemberek érdekeit képviselték a főnökök felé. Fontos szerepet játszottak az esetleges erőszak megszüntetésében, ezért béketeremtőknek is tekintették őket. A posztjára alkalmas *maru* erős egyéniség volt, aki jó viszonyt ápolt a köznéppel (Firth 1936).

Ha egy főnöki intézkedést a köznép túl szigorúnak tartott (vagy szigorúbbat tartott volna igazságosnak), akkor megkérhették az egyik *marut*, hogy járjon el az ügyben. Ebben az esetben a *maru* ajándékot vitt a főnöknek, és kérhette, hogy vizsgálja felül a döntést, amit nagy valószínűséggel meg is tett. Így a főnök tekintélyvesztés nélkül tudott változtatni a döntésén (Firth 1949).

A polinéz kultúrában általános volt, hogy a főnöki tisztség joga születéshez kötött. Ez más szigeteken könnyen vezetett elnyomáshoz, ám Tikopián a *maruk* rendszere zseniálisan egyensúlyozta ki ezt a helyzetet.

4.4. Ismeretterjesztés (attitűdök megváltoztatása és informálás a cselekvési lehetőségekről)

Az ismeretterjesztésre a közelmúltból kevés példát látunk Tikopián, korábbi korokból pedig az írásbeliség hiánya miatt nincsenek bizonyítékaink. Ennek ellenére minden valószínűség szerint fontos szerepe lehetett az ökológiailag fenntartható gazdálkodás kialakulásában. Ez a folyamat a *Sinapupu* fázisban kezdődött, és az évszázadok során valószínűleg egy olyan átalakulás történt, amelyben a tikopiaiak folyamatosan felismerték, hogy milyen intézkedések szükségesek a sziget termékenységének megtartásához. Az olyan ismereteket, mint például hogy miként lehet kialakítani és művelni az összetett trópusi kerteket az általánosan ismert égetéssirtásos gazdálkodás helyett, vagy a későbbiekben a népegyesítésben használt módszereket, át kellett adni a társadalom egészének. Miután ezek bekerültek a köztudatba, egyre inkább a társadalom értékrendjének és világnézetének megváltozását idézték elő.⁶

5 A disznók számának szabályozása más óceániai népcsoportoknál is megjelenik, mint például az új-guineai tsembagáknál – akik viszont soha nem irtják ki teljesen a sertéseket (Rappaport 1967).

6 Ez a gondolatmenet természetesen teljesen spekulatív, ám ennek ellenére hihető. Sajnos mivel a tikopiai társadalom nem rendelkezett írásbeliséggel, soha nem fogjuk tudni rekonstruálni, hogy valójában mi történhetett náluk több száz éve az ismeretterjesztés terén. A legtöbb, amit tehetünk, hogy minél inkább a realitás talaján álló spekulációkra próbálunk támaszkodni.

4.5. Az értékrend és a világnézet megváltoztatása

Az egyik legfontosabb tényező, amely biztosította a tikopiai társadalom hosszú távú túlélését, az volt, hogy a népességszámot tartósan az eltartóképesség szintje körül rögzítették. Az ennek érdekében bevezetett szigorú szabályozó módszerek hosszabb távú alkalmazása nem lett volna lehetséges, ha azok szembementek volna a társadalom értékrendjével, illetve világnézetével. Az ökológiai fenntarthatóság jelenléte az emberek értékrendjében például azt jelenti, hogy a társadalom tagjai képesek rövid távú önérdekeiket háttérbe szorítani a csoport hosszabb távú jólléte érdekében. Ezt Tikopián leginkább a népességszabályozó módszerek esetében figyelték meg. A népesség állandó számának fenntartása kiemelt fontosságú érték volt, ami abból is látható, hogy a főnökök évenkénti rituális szónoklataikon mindig figyelmeztettek a nulla népességnövekedés ideáljára (Firth 1936).

A hosszú távú gondolkodás szembeötlő példájával találkozott Spillius a már korábban említett tájfun sújtotta időszakban a szigeten. A sziget lakói a hosszú távú megoldásokra összpontosítottak azért, hogy később ne kerüljenek hasonló helyzetbe. Fölsímték például, hogy a népességszabályozó módszerek hiányában a sziget túlnépesedett, és ennek megoldására az elvándorlást tartották a megfelelő megoldásnak, ami akkoriban már használható módszer volt. Mindeközben az aktuális helyzet megoldásánál szinte csak az élelemlopások visszaszorítására fókuszáltak (Spillius 1957).

5. DISZKUSSZIÓ

Tikopián nem alakulhatott ki erősebb főnöki rendszer, így a társadalmat irányító folyamatok jelentős részben alulról szerveződtek (Diamond 2005). A főnökök nem támaszkodhattak semmiféle katonaságra, csak a hitvilágra. A sziget lakói összefüggést láttak a főnökök jóléte és a föld jóléte között, s emiatt a főnököknek még élelemhiány idején sem kellett éhezniük, ami viszont a többi csoporttal gyakran előfordult (Spillius 1957). Ezekben a helyzetekben a főnökök úgy tudtak megszorító intézkedéseket hozni – főleg az élelem- és vízfelhasználás területén –, hogy azok őket nem sújtották, és így az adott helyzet objektív megítélését nem befolyásolták. Krízishelyzetben, amikor gyors döntéseket kell hozni, egyébként is előnyös, ha nem egy csoport, hanem egyetlen ember a döntéshozó. Ilyen döntéseknél a *maruk* visszacsatolásként működhettek: közbenjárhattak a nép érdekében, ha a főnök túl szigorú döntést hozott, hiszen őket már sújtották az intézkedések következményei, ugyanakkor a főnökökhöz erős családi kötelék fűzte őket (Firth 1949). A főnöki hatalom másik fő funkciója a közemberek közötti vitás kérdések eldöntése volt. Az ilyen viták viszonylag gyakran számítottak Tikopia nagy népsűrűsége miatt (Firth 1936).

Tikopián a közösségi társadalmi folyamatok és a „kormányzati rendszer” intézkedései egymást kiegészítve működtek. Ugyanakkor ez nem valósulhatott volna meg, ha a főnökök egyes kiváltságainak jogossága, illetve az ökológiai rendszer fenntarthatóságát biztosító szabályok nem lettek volna fontos részei az értékrendnek, illetve a világnézetnek. Ezt leginkább a népességszabályozó intézkedések vonatkozásában figyelhetjük meg, hiszen ezek Tikopián nagyon szigorúak voltak. Ha például egy főnök száműz valakit a szigetről úgy, hogy az a társadalom értékrendjével, illetve világnézetével ellentétes, akkor ez könnyen lázadáshoz, a szabályok kijátszásához, végső soron pedig az intézkedések hatástalanságához vezethet. Ugyanakkor az értékrendnek és világnézetnek fontos szerep juthatott a közösségi döntéshozatalban is, mivel ha ennek során nem lett volna elég erős

az altruizmus és a hosszú távú szemléletmód, akkor könnyen a rövid távú önérdék kerülhetett volna előtérbe, ami a szigetet a katasztrófa felé sodorta volna.

Láttuk tehát, hogy a kormányzati rendszer intézkedései, a közösségi társadalmi folyamatok és az értékrend, illetve a világnézet megváltoztatása együttesen nélkülözhetetlen elemei voltak a tragédia elkerülésének. Úgy tűnik, hogy a negyedik folyamatnak, az ismeretterjesztésnek a távolabbi múltban lehetett nagyobb jelentősége. Mivel a sziget kicsi, lakói ismerték egymást, és nem voltak nagyobb mértékű társadalmi egyenlőtlenségek, az új információk átadása könnyen végbemehetett. Miután a társadalmi-ökológiai rendszer fenntarthatóságát biztosító tudás elterjedt a társadalomban, az ismeretterjesztés valószínűleg az ismeretek nemzedékek közötti átadására korlátozódott.

6. TANULSÁGOK A MAI TÁRSADALMAK SZÁMÁRA

Miért lehet fontos számunkra Tikopia példája? Azért, mert egy hasonló problémákkal küzdő világban mintát mutathat nekünk. Természetesen nem szükséges a tikopiaiak olykor nem éppen humánus népesség-szabályozó módszereit követnünk, sőt, ezeket az emberi jogok súlyos megsértése miatt egyáltalán nem javasoljuk követendő példaként. (Ugyanakkor nem kizárt, hogy az ökológiai válság mélyülésével egy idő után mi is hasonlóan drasztikus intézkedések bevezetésére kényszerülünk majd.) A népességnövekedés visszafogására több emberi jogi szempontból nem kifogásolható lehetőségünk is létezik (Cohen 1995, Takács-Sánta 2008: 88). Ráadásul amíg az egyszerű, helyi és kis teljesítményű gazdasággal rendelkező tikopiai társadalom számára a népességszám korlátozása volt szinte az egyetlen valódi lehetőség környezetterhelésük csökkentésére, nekünk több további opció is a rendelkezésünkre áll: az egy főre eső gazdasági teljesítmény visszafogása, környezetkímélő technológiák választása, alacsony környezetterhelésű gazdasági ágazatok előnyben részesítése, valamint a gazdaság lokalizációja (Takács-Sánta 2008: 89–93).

Tikopia példájából láttuk, hogy a szigetlakók a közlegelők tragédiája négy elkerülési lehetőségét valószínűleg egyszerre alkalmazták az ökológiai fenntarthatóság érdekében. Ezzel szemben mai társadalmainkban leginkább csak kettőt, a kormányzati rendszer intézkedéseit és az ismeretterjesztést használjuk (ráadásul ezeket is csak úgy-ahogy). Miért nem elegendő ez a kettő? Egy tikopiai főnök nem tudta volna betartatni a szabályokat, például nem lett volna képes halászati megszorításokat bevezetni éhínség idején, ha a főnöki hatalom elfogadása nem élt volna az értékrendben. Sokszor látjuk, hogy ha egy kormányzati döntés nem népszerű, akkor az emberek az utcára vonulnak kifejezni nemtetszésüket. A népszerűtlen kormányt a nép legkésőbb a következő választásokon jó eséllyel leváltja. Nagy valószínűséggel ez következne be akkor is, ha valamelyik kormány ökológiai megfontolásból például kötelező fogyasztáscsökkentést írna elő. Amíg egy ökológiai értékrend és világnézet nem terjed el széles körben, addig a kormányzati rendszer csak olyan megszorításokat tud fogantatosítani, amelyek nem veszélyeztetik az adott hatalmi csoport politikai jövőjét. Legalábbis demokratikus országokban nagy valószínűséggel ez a helyzet. Márpedig az ökológiai fenntarthatósághoz ha nem is elengedhetetlen, de rendszerint fontos a demokrácia – különösen akkor, ha a fenntarthatóságot az alapvető emberi jogok csorbíthatatlansága mellett akarjuk elérni. Emiatt meg kellene őriznünk a demokráciát, sőt, ki kellene terjesztenünk, részvételibbé kellene tennünk (pl. Dryzek 2000, Takács-Sánta 2012).

Ezek szerint a központi intézkedéseket mindenképpen ki kell egészíteni valamivel, ami megváltoztatja az emberek hozzáállását. De miért nem tudja az ismeretterjesztés helyettesíteni az értékrend és a világnézet megváltozását? Hiába győzzük meg észérvekkel az embereket, hogy a tevékenységük katasztrófához vezethet, ha viselkedésük megváltoztatása a berögzült meggyőződésekkel és az uralkodó értékrenddel ellentétes, akkor még mindig folytathatják a környezetrombolást. Tikopia példáján azt látjuk, hogy az oktatás kulcsfontosságú az új környezettudatos értékrend és világnézet kialakításában. Mivel mindez alighanem legalább egy-két nemzedéknyi időt vesz igénybe, ezért jelenleg nagyon fontos lenne a környezeti nevelést minél szélesebb körben alkalmazni. Ám ennek a nevelésnek nem szabad megállnia a pusztá ismeretterjesztés szintjén, hanem gondolkodásmodunk legmélyebb rétegeibe kell lenyúlnia: az értékek és a világnézet szintjére.

Azt is láthattuk, hogy a közösségi döntéshozatal szerepe mennyire fontos volt Tikopián. Ha mi is aktív részesei vagyunk a változásnak, akkor sokkal inkább tudjuk magunkénak érezni azt, mintha a döntés kizárólag felülről jönne. Ráadásul az ismeretek átadása, az új szemléletek megismertetése, valamint az új viselkedési normák terjedése szintén hatékonyabb kisebb közösségekben, ahol egy vagy néhány ember tudja mindezeket átadni kevés számú másik embernek, esetleg mindenki számára látható pozitív példával megerősítve. A világ környezeti problémáinak egyik okozója a nyugati kultúrát jellemző nagymértékű fogyasztás. Ha egy kisközösségben valaki úgy él, hogy visszafogja a fogyasztását, és ennek ellenére boldogságot sugároz, azt jobban elfogadja a csoport többi tagja, mintha például a televízióban látja ugyanezt. Ahhoz azonban, hogy a kisközösségek valódi hatalommal bírjanak, a demokráciát nemcsak részvételibbé, hanem helyibbé is kellene tennünk a szubszidiaritás elvének értelmében (Takács-Sánta 2012). Ez kimondja, hogy egy döntés érintettjeinek mindig érdemi beleszólásuk kell legyen a döntésbe, ami Tikopián igen jól megvalósult. Ha a leendő ökológiailag fenntartható globális társadalmunkat úgy képzeljük el, hogy annak alapegységei olyan pár száz, legfeljebb egy-két ezer fős helyi közösségek, amelyek tagjai erősen kötődnek lakóhelyükhöz, érdemben bele tudnak szólni az őket érintő döntésekbe, valamint a közösségen belüli kapcsolatok számosabbak és erősebbek a közösségek közöttiekénél, rögtön világossá válik, hogy a tikopiai társadalom valóban adhat mintát számunkra a több nagyságrenddel magasabb népességszámunk dacára is – noha természetesen a helyi közösségeknél magasabb társadalmi szinteket tekintve már csak igen korlátozott érvényességű párhuzamok húzhatók. A *maruk* példája pedig kiválóan világít rá arra, hogy a felülről és az alulról jövő intézkedések összhangjának megteremtéséhez alighanem külön intézményekre volna szükség a mi társadalmainkban is.

A fentiekből nemcsak az látszik, hogy a négy feloldási lehetőség kiegészíti egymást, hanem az is, hogy azok szorosan egymásra épülnek. Vagyis a kormányzati rendszer intézkedései és a környezeti ismeretterjesztés bármennyire is fontosak, önmagukban nem elegendőek. Tikopia történetének legfőbb tanulsága számunkra, hogy ezeken túl egyrészt gondolkodásmodunk legalapvetőbb elemeinek némelyikét újjal kellene helyettesítenünk (pl. Orr 1994), másrészt pedig föl kellene számolnunk a nyugati társadalmak jelenlegi atomizáltságát, és újra föl kellene fedoznünk a (kis)közösségeket (pl. Barton 2000).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönjük Boda Zsolt, Kelemen Eszter és két névtelen bíráló hasznos észrevételeit.

HIVATKOZÁSOK

- Barton, H. (ed.) (2000) *Sustainable Communities: The Potential for Eco-Neighbourhoods*. London: Earthscan.
- Borrie, W.D. – Firth, R. – Spillius, J. (1957) The Population of Tikopia, 1929 and 1952. *Population Studies*, 10(3), 229–252.
- Cohen, J. E. (1995) *How Many People can the Earth Support?* New York: W. W. Norton and Company.
- Diamond, J. (1985) Human Settlements: Why did the Polynesians abandon their mystery islands. *Nature*, 317, 764. <http://dx.doi.org/10.1038/317764a0>
- Diamond, J. (1997) *Guns, Germs, and Steel*. New York: W. W. Norton and Company. (Magyarul: Háborúk, járványok, technikák. Budapest: Typotex. 2000.)
- Diamond, J. (2005) *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York: Viking Press. (Magyarul: Összeomlás – Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez. Budapest: Typotex, 2007.)
- Dietz, T. (2005) The Darwinian trope in the drama of the commons: Variations on some themes by the Ostroms. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 57(2), 205–225. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jebo.2004.06.018>
- Dryzek, J. S. (2000) *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Feeny, D. – Berkes, F. – McCay, B. J. – Acheson, J. M. (1990) The tragedy of the commons: twenty-two years later. *Human Ecology*, 18, 1–19. <http://dx.doi.org/10.1007/BF00889070> (magyarul: A közlegelők tragédiája: huszonkét évvel később. In Pataki Gy. – Takács-Sánta A. (szerk.) *Természet és gazdaság – Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex. 2004: 142–163.)
- Firth, R. (1936) *We the Tikopia: A Sociological Study of Kinship in Primitive Polynesia*. New York: The American Book Co.
- Firth, R. (1939) *Primitive Polynesian Economy*. London: Routledge.
- Firth, R. (1949) Authority and Public Opinion in Tikopia. In Fortes, M. (szerk.) *Social Structure: Studies Presented to A. R. Radcliffe-Brown*. Oxford: Clarendon Press, 168–188.
- Flenley, J. – Bahn, P. (2003) *The Enigmas of Easter Island*. Oxford: Oxford University Press. (magyarul: A Húsvét-sziget rejtélye. Budapest: General Press. 2006.)
- Gardner, G. – Stern, P. C. (2002) *Environmental problems and human behavior (2.ed.)*. New York: Pearson Custom Publishing.
- Hardin, G. (1968) The tragedy of the commons. *Science*, 162, 1243–1248. (magyarul: A közlegelők tragédiája. In Lányi A. (szerk.) *Természet és szabadság – Humánökológiai olvasókönyv*. Budapest: Osiris. 2000: 219–223.)
- Kirch, P. V. – Yen, D. E. (1982) *Tikopia: The Prehistory and Ecology of a Polynesian Outlier*. Honolulu: Bernice P. Bishop Museum Bulletin.
- Kirch, P. V. (1986) Exchange system and inter-island contact in the transformation of an island society: The Tikopia case. In Kirch, P. (szerk.) *Island societies: Archaeological approaches to evolution and transformation*. Cambridge: Cambridge University Press. 33–41.
- Kirch, P. V. (1997) Microcosmic histories: Island Perspectives on “Global” changes. *American Anthropologist*, 99(1), 30–42. <http://dx.doi.org/10.1525/aa.1997.99.1.30>
- Macdonald, J. (2003) Tikopia. In Ember, C. R. – Ember, R. (szerk.) *Encyclopedia of Sex and Gender: Men and Women in the World's Cultures*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 885–892.
- Orr, D. W. (1994) What is education for. In *Earth in Mind: On Education, Environment, and the Human Prospect*, 7–15. Island Press (magyarul: Mi az oktatás célja? In Takács-Sánta A. (szerk.) *Paradigmaváltás?! – Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása*. Budapest: L’Harmattan, 2007, 63–72.)
- Ostrom, E. – Burger, J. – Field, C. – Norgaard, R. – Policansky, D. (1999) Revisiting the commons: local lessons, global challenges. *Science*, 284, 278–282. <http://dx.doi.org/10.1126/science.284.5412.278>
- Ostrom, E. (2009) A general framework for analyzing sustainability of social-ecological systems. *Science*, 325, 419–422. <http://dx.doi.org/10.1126/science.1172133>
- Rappaport, R. (1967) *Pigs for the Ancestors: Ritual in the Ecology of a New Guinea People*. New Haven – London: Yale University Press.
- Spillius, J. (1957) Natural Disaster and Political Crisis in a Polynesian Society. *Human Relations*, 10, 3–27.
- Steadman, D. (1989) Extinctions of birds in Eastern Polynesia: A review of the record, and comparisons with other Pacific island groups. *Journal of Archaeological Science*, 16, 177–205. [http://dx.doi.org/10.1016/0305-4403\(89\)90065-4](http://dx.doi.org/10.1016/0305-4403(89)90065-4)
- Takács-Sánta A. (2008) *Bioszféra-átalakításunk nagy ugrásai*. Budapest: L’Harmattan.
- Takács-Sánta A. (2009) Kiútlehetőségek a környezeti válságból – Vázlat a közlegelők tragédiájának elkerülési lehetőségeiről. *Kövász*, XIII(1-4), 3–12.

Takács-Sánta A. (2012) Kevesebb idiotát! Hogyan törhetne át az ökológiai politika? In Pánovics A. – Glied V. (szerk.) ...*Cselekedj lokálisan!* – *Társadalmi részvétel környezeti ügyekben*. 33–39. Pécs: PTE ÁJK – IDResearch Kft./Publikon.

van Vugt, M. (2009) Averting the tragedy of the commons: Using social psychological science to protect the environment. *Current Directions in Psychological Science*, 18, 169–173. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8721.2009.01630.x>

„...MAGYAR MENYECSKÉT SZERETNÉK ÉN OTTHON LÁTNI”

CSALÁD, HÁZASSÁG ÉS POLITIKA A DUALIZMUS KORÁBAN MAGYARORSZÁGON

Szécsi Noémi – Géra Eleonóra (2015)
A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)
Budapest: Európa.

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.105

A recenzens nincsen könnyű helyzetben, hiszen a szerzőpáros – Géra Eleonóra történész és Szécsi Noémi író – közös munkája nem szigorúan vett szakmunka, hanem egy szélesebb olvasóközönséget céloz meg témájával, olvashatóságával és nem utolsósorban kiváló leírásaival, amelyekben helyet kapnak a laikus olvasó figyelmét is felkeltő „kis színesek”, mint például a jobb körökben is dívó házasságszerzés gyakorlata, a szerelmi levelezés művészete, a polgári háztartásvezetés megannyi csínja-bínja (mint például a teknősbékaleves receptje vagy a vidéki élelmiszerbeszerzés, esetenként a távollevő gyermekeknek, rokonoknak küldött magyar élelmiszer-csomag, mint például a paprikás csirke kalandos útja külföldre), a nyaralás, szórakozás különböző, az úrinők számára megengedett válfajai, illetve egyáltalán a korabeli polgári, úri lét, viselkedés, kultúra mibenléte. A kötet azonban nem pusztán komoly tudományos ismeretterjesztő irodalom (amely műfajban szintén nem könnyű maradandót alkotni), hanem egy igen alapos levéltári kutatómunkára, kitűnő történeti háttértudásra és eredeti forrásfeltárással épülő, a dualizmus nőpolitikájához hasznos adalékokat nyújtó történeti munka is, amely mindenképpen megérdemli a tudományos figyelmet.

Ez a figyelem annál inkább indokolt, minthogy a kötet olyan területet céloz meg, amely a hazai történetírásban ma is mostohagyermeknek, vagy a legjobb esetben is perifériás helyzetűnek számít, amelynek történeti okai részint a könyvből is kiderülnek. A nőtörténet, nőpolitika, vagy a társadalmi nemek (gender) kutatása nemcsak szakmai vitákat váltott ki, hanem társadalompolitikai kérdéssé is vált, és éppen ezért napjainkban is meghatározzák megítélését a politikai-ideológiai szempontok, törésvonalak. A gender hazai fogadtatása külön cikk témája lehetne; itt csak annyit jegyzek meg, hogy Magyarországon a széles közvélemény ma is hajlamos a gendert a radikális feminizmussal azonosítani, holott a tudományban a gender mint kategória behozatala ön-

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

magában még nem jelent semmiféle politikai vagy mozgalmi elköteleződést. A kötet szerzői szigorúan szakmai keretek között tartják a diskurzust, és mindenkor ragaszkodnak a történeti módszer alkalmazásához. A könyv egyik nagy érdeme, hogy olvasmányos stílusa mellett képes behelyezni az olvasót a 19. század második felének világába, és azon belül is az asszonyok, nők világába, úgy, hogy közben egy pillanatra sem veszíti el a kapcsolatot az adott társadalomtörténeti kontextussal. Szórakoztatva tanít, de ugyanakkor minden „színes” kis történetet gondosan beágyaz abba a feltételrendszerbe, történeti-társadalmi struktúrába, amelyben ezek a nők mozogtak, és amely sok tekintetben és nagyon sokak számára eleve kijelölte a követendő életpályát, életutat.

Először is, kik voltak azok az úrinők, a könyv főszereplői? A kötet szerint nagyjából mindenki, aki belefért a polgári középosztályba, amely történeti okok miatt Budapesten koncentrálódott. „*A pesti, majd fővárosi úri, de leginkább a polgári középosztályra egyaránt jellemző, hogy számukra valamiféle külön identitást ad lakóhelyük, az ország szíve. Identitásukhoz tartozik, hogy kulturáltabbnak, modernebbnek tartják magukat a vidéki, hagyományos életmódjához ragaszkodó, gazdálkodó nemesnél, s úgy érzik, hogy a kiváltságosoké volt a múlt, övék a jövő*” (15; a külön megjelölés nélküli oldalszámok az ismertetett kötetre vonatkoznak). A budapesti polgár és a vidéki dzsentri közötti kulturális különbségekre számos nagy író bőségesen reflektált, és a műveltség kétségtelenül beépült a polgárok identitásába. A vagyoni határt – *A magyar család aranykönyve* c. háromkötetes tanácsadó mű alapján – a szerzők 3000 és 10 000 korona közötti éves bevételre teszik, legalábbis ekkora jövedelem kellett ahhoz, hogy a kulturált polgári életvitelt (ahol a nő természetesen nem dolgozott) fenn lehessen tartani. A könyv szerzői úgy látják, hogy a befogadásnál elsősorban a vagyon, a hivatal és a műveltség, kultúráltság számított: aki megfelelt a fenti ismérveknek, azt etnikai és felekezeti hovatarozásra való tekintet nélkül befogadták (bár magyarul természetesen meg kellett tanulni). Igaz, a szerzők is reflektálnak arra, hogy voltak antiszemita előítéletek, de ők ezt azzal magyarázzák, hogy ezek a polgárok automatikusan a nagypolgársággal azonosították a zsidóságot, és ezért előítéletes megjegyzéseiket inkább az irigység motiválta.

Az úrinővé válásnak számos lépcsőfoka volt, de az első és legfontosabb a házasság, méghozzá házasság egy jó családból való ifjúval, aki képes választottját polgári szinten eltartani. Itt kiemelem a kötet forrásai közül egyes úri családok fennmaradt levelezését, amely bepillantást enged nemcsak a nyelvváltás folyamatába (a német nyelvet felváltja a magyar, noha a család természetesen továbbra is többnyelvű marad), hanem az úrinők hétköznapi életének számos mozzanatába, így többek között a házasság kérdésébe is. Hogy hogyan biztatta „magyar szóra” német anyanyelvű jegyesét, a temesvári születésű Kovács Ilkát Schön Nándor dohánybevéltőtiszt, arra nézve álljon itt a címet is magyarázó hosszabb idézet: „*azt hiszem, hogy rossz néven nem veszed tőlem, mert én csak jót akarok Neked; tehát azt akarom mondani, hogy miután az én Feleségem leszel, ne felejtsd szemeid előtt jövődöbelidnek legfőbb egyik óhaját, azaz magyar menyecskét szeretnék én otthon látni...*” (52). Szerencsére, már ugyanebben a levélben írhatja, hogy „*írásodból látom, hogy szépen haladsz... soraidból csak jókat olvasok, és azokban máris magyar szívet hallok dobogni...*” (52–53).

A levelezésről még annyit érdemes megjegyezni, hogy az önmagában része volt az úrinő mindennapi életének, olyannyira, hogy tanácsadó könyvek is segítették a kulturált levelezés elsajátítását (többek között arra is adtak mintát, hogyan kell eltanácsolni egy „nemkívánatos” kérőt). A levelezés a társasági élet részévé is válhatott: a világutazó Biberauer Hermine diakonissza úti beszámolókat tartalmazó leveleit fel is olvasták

a gyülekezetnek. A leányt egyébként lelkes bátyja is okította a kulturált levelezés művészetére. Természetesen, ahogy már jeleztem, itt is „kötve” voltak az úrinők szárnyai: a levelezésnek általában szigorú szabályai voltak (különösen annak, hogy mit vallhatott meg egy tisztességes úrilány még a választottjának is a házasság előtt), és aki vétett a „jó ízlés” ellen, azt bizony szigorúan megtorolta a közösség. Voltak persze esetek, amikor a „jó cél”, vagyis a házasság létrehozása érdekében mégiscsak a leány kezdeményezett (pontosabban az apa háta mögött bátorította a család által elutasított kérést), de itt a leány is „kötve” volt: noha jó családból származott, az apa elszegényedése miatt nem számíthatott jobb partira. Az úri körökben a házassági piac és a „házasságszerzés” is működött: a leányt egy doktorné segítette, aki a frigy összehozásától remélte saját társadalmi előrelépését is, de a könyv más példákat is hoz arra, hogyan közvetítettek házasságot rokonok, ismerősök olyan helyzetben, amikor az úrilány „helyben” nem talált megfelelő partit (akár a család elszegényedése, akár pl. a családban előforduló elmebetegség okán).

Nem véletlenül hangsúlyoztam a házasság fontosságát, hiszen lényegében az jelentette a nő számára az egyetlen belépőt a polgári társaságba és abba az életbe, amelynek különféle mozzanatait – gyereknevelés, háztartás vezetése, cselédmizéria, nagytakarítás, nyaralás, társasági élet és még sorolhatnánk – a könyv olyan érzékletesen, színesen és olvasmányosan megjeleníti. Vénlánynak maradni lehetetlen állapot volt, és szinte automatikus kizárást jelentett az úri társaságból – és akkor még nem is szóltam az elvált nőkről, akik sokszor azért költöztek a fővárosba, hogy eltitkolják valódi családi állapotukat. Sokszor a nő nyilvánvaló megalázása (hűtlenség, verés, stb.) ellenére is a rokonok intették maradásra a „renitens” asszonykát. Társadalmi életét a nő szinte csak házasságban vagy egy „mecénás” oltalma alatt tudta kiteljesíteni (a tudományos és művészi pályákkal is kísérletező nőkről később lesz szó). Példaként említem Vajda János Gina-verseinek múzsáját, Kratochvila Klementinát, aki a tisztesség helyett a „bünt” választja: tisztességes polgárlány létére a szeretője lesz Esterházy Mihály grófnak, és a tisztességért „letétbe” kap önálló vagyont. A történet nemcsak azt mutatja meg, hogy a különböző társadalmi rétegek egymás között *nem* házasodtak, hanem azt is, hogy a nő is lemondott arról a biztonságról, amelyet egy tisztességes polgári házasság jelent, ahova viszont minden további nélkül bevezethetett volna, hiszen származása erre feljogosította.

Az a nézet, hogy a házasság a nő számára az egyetlen üdvözítő létforma, nemcsak az állam, hanem a kortárs szellemi elit nagy részének felfogását is hűen tükrözte. A házasság témájának egyik szakértője, Sikor József 1876-ban *Házasodjunk!* címmel megjelent kiskatéját 1927-ig más címen, de lényegében változatlan tartalommal többször is kiadták. Sikor doktor felfogása szerint a nő csak házasságban élhet teljes életet, any-

nyira rászorul a férfi segítségére: „Szóval a nő a férfitől van utalva és azzal mint istenével áll szemközt. Istenétől fosztja meg a nőt, a ki megtagadja tőle férfit” (idézi: 72). Ezt a felfogást a kortárs levelezésben is tetten érhetjük: Vajda János *A szerelem szótárában* a következőt fejtegeti: „Magas műveltségű, finom modorhoz szokott férfi egy elhanyagolt nevelésű, műveletlen szép lányt még kinevelhet, magához emelhet, de csak úgy, ha ez tanulóképes, szellemes, könnyű, sebes felfogású, és maga is olyan erkölcsöket örököl a természettől, melyek őt e magasb műveltség és finomság előnyei iránt fogékonyá teszik” (idézi: 42). Vajda felesége, Bartos Róza ugyan tanulatlan volt, de származására nézve polgárlány; mégis, amikor kiderült „szégyene” (volt egy „törvénytelen”, azaz házasságon kívül született gyermeke), művelt és kulturált férje habozás nélkül elzavarta a háztól. Tegyük ehhez hozzá: a „törvénytelen” származás olyan stigmának számított, amely a két világháború között is meghatározta a gyermekek sorsát (irodalmi példaként említem Nagy Lajos *A menekülő ember* c. önéletrajzi kötetét, amelybe csak utólag kerül bele az a rész, ahol leírja, hogy „törvénytelen” gyermekként – tanult ember létére – milyen társadalmi megaláztatásokat kellett elszenvednie). De említhetem a később evangélikus püspöknek megválasztott Székács József esetét, ki időskorában írt visszaemlékezéseiben az észérveken alapuló párkeresés gyakorlatába avatja be az olvasót. Ő maga például óvakodott attól, hogy pesti lányt vegyen feleségül: „Házias természetű révén magam csak oly házias nőt kívántam magamnak, ki boldogságát férje és gyermekei körében úgy feltalálja, hogy távolabb körökbe nem kívánczik. Ezek, és egyéb okok arra határoztak, hogy én valamely vidéki város jól, azaz erkölcsileg nevelt, nem tudományfitogtató, munkás, szelíd, házias leányát keresem fel. Ily szándékkal jelentem meg 1839 őszén Győrött, s egyenesen a paplaknak vettem utamat” (idézi: 85). A döntés helyesnek bizonyul: a választott, „leinformálható” leány egészen beletanul a papné szerepébe, megteremti férje házi boldogságát, és szép kézírása folytán még szakmailag is segítheti: neki diktálja ura a beszédeit (85).

Íme, a boldog házasság titka Magyarországon – mondhatnánk, és a könyvből valóban kibontakozik egy mai szemmel nézve nagyon konzervatív család- és nőideál (amivel persze Magyarország nem állt egyedül a korszakban). Ami különösen elgondolkoztató, az az, hogy a kortárs szellemi elit is osztotta ezt a felfogást: noha Jókai Mór magát feministának nevezte, felesége, a rossz nőnek tartott Laborfalvi Róza csak úgy tudja magát elfogadtatni a családdal, hogy kiderül róla: önfeláldozó feleség és jó háziasszony, aki képes gondoskodni férje gyomráról és háztartásáról. Jókai pedig megözvegyülvén – a család szemrehányó ítélete szerint – azért veszi el a nála 54 évvel fiatalabb színinövendéket, Nagy Bellát, mert nevelt lánya, III. Róza elhanyagolta az írófejedelem megfelelő ellátását, aki „megunta a vendéglői kosztot”, és több gondoskodásra vágyott, mint amit az emancipálódott leány nevelőapjának megadott (192). „Az előbbiekből is kitűnik: a főzés a család összetartásának, a férfi meghódításának vagy megtartásának eszköze, az otthon szimbóluma, ám kissé vidékies erény, amelyet az önmagát székely asszonynak tartó Laborfalvi Róza még igen, unokája, az urbanizálódó úrinő, vagy akár művész-nő már nem feltétlenül birtokol.” (193) Az urbanizálódó nő gyakran el is veszíti esélyét a megfelelő házasságra, ahogyan azt láttuk a fenti példákából, amelyekből kiderül, hogy a normaszegést a társadalom sokkal szigorúbben torolta meg a nő, mint a férfi esetében. (Egyes gondolkodók a kártyás, részeges életmódot is azzal hozták összefüggésbe, hogy a férfi nem találta meg otthon a házi boldogságát, és ezért menekülésre kényszerült). De Mikszáth felesége, Mauks Ilona is diétás konyhával gyógyította ki az író gyomorhurutját, amelyet a „nőtlen” években szerzett.

Az úrinő tehát társa volt a férjének, de elmondhatjuk, hogy alárendelt társa, akinek egész jóléte és polgári életvitele a férfi elfogadásán (és persze anyagi helyzetén) múlott. A női emancipációt nemcsak a társadalom és az úri közönség konzervativizmusa, hanem a nők gazdasági helyzete is jelentősen gátolta: nem véletlenül lesz tanítónő, vagy legrosszabb esetben lecsúszott társalkodónő még a regényekben is az a polgárlány, aki nem tud partiképes férjet találni. A könyv bemutat ugyan női művész- és tudospályákat, de a nehézségek alapján elmondható, hogy a szellemi elit jelentős része itt is mindent megtett azért, hogy a nők esetleges „konkurenciájától” megszabaduljon (példa erre a Svájcban orvosi diplomát szerző Hugonnai Vilma esete, aki sokáig csak bábaként működhetett Magyarországon). *„Mint Hugonnai Vilma önéletrajzából kiderül, »veszélyt«, az államrendet fenyegető veszélyt láttak a precedens megteremtésében, hiszen a nők felforgatnák az államot, ha tudományos téren egyenjogúságot nyernének...”* (337). De idézhetnénk Madách akadémiai székfoglalójából is, amelynek hatására Veres Pálné elkezdte szorgalmazni a lánynevelést: *„A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut; könnyebben felfog és tanul, de teremtő génusz híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik. Ő mindig a szenvedő, soha nem a beható elemet képviseli, s innen, míg a dilettantizmus legkedvesebb kontingensét szolgáltatja, soha a művészetet és a tudományt nem vitte előre”* (idézi: 324).

Ebben a szellemi légkörben nem csodálkozhatunk azon, hogy az úrilányokat elsősorban a házasságra, a háztartásvezetésre, gyereknevelésre és a társadalmi reprezentációra készítették fel, nem pedig az önálló életre, ami csak igen keveseknek és igen nagy áron adatott meg – még ezekben a körökben is. A „sikeres” női karrierek között lehet említeni a kortárs bestseller-írókat, akikről szintén kapunk a kötetben arcképvázlatot. De még ehhez is kellett egy jó házasság... Beniczky Lenke, a korszak legolvasottabb nőírója akár a modern kor gyermeke is lehetne, legalábbis az egyik rosszmájú visszaemlékezés szerint: *„Egy ilyen délutánon mondta nekem Bajza Lenke, az író, a költő leánya, Vachott és Petőfi Etelkéjének közeli rokona, hogy ő azért megy férjhez Heckenasthoz, a gazdag nyomdatulajdonoshoz, mert ő nem tudna szegény lenni és nélkülözni. Ezek a szavak, a próza az én egészen másféle gondolkozású lényemet szinte megborzasztotta”* (idézi: 409). De említhetjük a Cilike-történeteiről ismert Tutsek Annát, akinek egész életét végigkísérte a megélhetés kényszere (szemben Cilikeivel, aki úgy áll előttünk, mint bohó kislány, majd bohó asszonyka, aki mintegy megtettesíti a korszak idealizált család- és asszonyképét, ahol nincsenek anyagi gondok, és legfeljebb a hétköznapi élet apró kis bosszúságai zavarják meg néha az idillt, amely azonnal helyreáll, ahogy Cilike beletanul az úri életvitelbe).

Még úrilánynak lenni sem jelentett tehát mindenkinek teljes boldogságot, miközben nem tagadhatjuk, hogy aki elfogadta a korszak által propagált konzervatív családmodellt és az abban kijelölt női szerepeket, az boldog házasságban is élhetett és érezhette magát „koronának”, ahogyan az egyik úrinő fogalmazott: *„így is kell, hogy legyen a sorrend, előbb a nép, aztán a középosztály és mindennek tetejébe jön a korona”* (idézi: 18), igaz, ez az asszony a zsidókat a középosztályhoz, míg saját magukat a „koronához” sorolta. Persze, a társadalmi elkülönülés mindkét irányban működött: az igazi „korona”, vagyis az arisztokrácia legalább annyira nem keveredett a polgári középosztállyal, mint amennyire elképzelhetetlen volt az úrinő és a munkás közötti házasság. Az arisztokratákra egészen más kulturális, viselkedésszabályok voltak érvényesek – pl. nekik elnézték a pazarlást, míg a középosztályban az úrinő erényének tekintették a takarékoskosságot: *„Te is Mitzem, látom követed Anyád példáját – felhasználsz minden rongyot – be így is kell, mert mi szegény, de intelligens úri emberek csakis a ruha és szórakozásnál takarékoskodhatunk, lévén sok egyéb igényünk, mint szép lakás, berendezés, rendes*

élelmezés és cselédség, ki ezekre nem reflektál, űzhet puccot – de az igazi reális gazdálkodás a miénk, befelé, nem kifelé mutat. Van is erkölcsi súlyunk és rendben van a szénánk, bár szegénynek születünk, majd megsegít az Isten” (idézi: 30).

Az a felfogás, hogy a középosztály őrzi az erkölcsi értékeket, nemcsak magyar jelenség; nem véletlenül ügyeltek annyira a tisztaságra (higiéniai és erkölcsi értelemben is), miközben piszkosnak és romlott erkölcsűnek tartották a rangban és vagyonban alattuk állókat, mint például a cselédeket. A levelekben egyes úrinők egyenesen tehénnek, vagy állatnak titulálják a velük egy háztartásban élő cselédlányt (akit nem mellékesen ők tanítanak be a háztartási munkába), mint ahogyan a cselédek romlott erkölcsére is gyakori a panasz. A „cselédmizéria” hozzátartozott az úrinők mindennapjaihoz; ennek egy deviáns formáját nagyszerűen ábrázolja az *Édes Anna*, bár a könyv – egy későbbi korszakban – már az egész úri világ hanyatlására és szellemi-erkölcsi kiüresedésére is reflektál (nem utolsó szempont az anyagi lecsúszás sem – Patikárius Jancsi, az úrifíú, miután elcsábítja, majd elhagyja a cselédlányt, Amerikába készül kivándorolni, hogy ott színész legyen).

Az első világháború és következményei természetesen nagyon súlyosan érintik a polgári középosztályt (mint ahogyan más osztályokat is). Csak találgathatjuk, milyen lett volna egy töretlen ívű polgári fejlődés, mennyiben sikerült volna „előrehozni” a női és társadalmi emancipációt egy olyan struktúrában, ahol a vezető szellemi elit sem éppen a feminizmus oldalán állt – még azok sem, akik magukat feministának nevezték. Inkább azt mondhatjuk, hogy sokan be voltak oltva a feminizmus ellen, akár azért, mert féltették a férfi házi boldogságát, akár azért, mert nem akartak a nyilvános szférában női konkurenciát... Miközben kétségtelenül kellemesebb állapot volt úrinőnek lenni, mint cselédlánynak, a magánszférára is igen szigorú szabályok vonatkoztak, és a polgári életvitelhez, társadalmi álláshoz tartozó háttérrel a társadalmi reprezentációval együtt az úrinőknek kellett biztosítania. A kötet kitűnő leírást ad arról, melyek voltak azok a viselkedés- és ízlésbeli szabályok, amelyeknek meg kellett felelni, mint ahogyan arról is, kik és hogyan próbálták meg feszegetni ezeket a határokat.

Elszakadván a 19. század világától, amelyet olyan megragadóan és láttató erővel ábrázolnak a szerzők, érdemes talán elmerengeni azon, milyen is volt – egy teljesen más történeti kontextusban – az a női szerepmódel, amelyet a mai jobboldalon sokan ma is követendő példaként állítanának a nők elé. Ez ugyanis még a kevésbé emancipált kortársakat sem elégítette ki – nemhogy a mai hölgyeket, akik már egy olyan világban élnek, ahol több a diplomás fiatal nő, mint férfi. A *budapesti úrinő magánélete* korántsem egy szép tündérmese, hanem maga történeti valóságában ábrázolja a korabeli középosztály (házi)asszonyainak küzdelmes életét – és közben ne feledkezzünk meg arról, hogy ezek a hölgyek a társadalom kiváltságos osztályához tartoztak! Azt se felejtjük el, hogy az úrinőket a férjük tartotta el – vagyis nemcsak társadalmi állásukat, hanem egzisztenciájukat is a jó házasságnak köszönhették (más kérdés, hogy a középosztályban is egymás között házasodtak). A régi világ visszahozatalának tehát vannak bizonyos gazdasági korlátai. Noha legalábbis a retorikában vannak erre utaló jelek, azért ne csüggedjünk: a határokat száz évvel ezelőtt is feszegették...

A RÉTEGZETT MODERNITÁS INTEGRÁCIÓELMÉLETE

Sik Domonkos (2015) *A modernitás rétegei*
Budapest: ELTE Eötvös

DOI: [10.18030/SOCIO.HU.2016.3.111](https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2016.3.111)

Sik Domonkos nagyszabású vállalkozása, mely egy a magyarországi viszonyokat szem előtt tartó, a legszigorúbb elméleti igényeknek is megfelelően megformált átfogó kritikai társadalomelmélet kialakítására irányul, a legutóbbi tanulmányainak¹ eredményeit összegző, *A modernitás rétegei* című kötettel új állomáshoz érkezett. Miután legutóbbi, *Demokratikus kultúra és modernizáció* (Sik 2014a) című, második könyvében az állampolgári szocializáció magyarországi körülményeinek empirikus vizsgálatával próbált fényt deríteni a modernizáció stabilitásának feltételeire, ezúttal az első könyvben felvázolt elméleti keret továbbépítésére, perspektívájának tágítására tett kísérletet.

Sik a társadalmi integráció általános elméletének normatív megalapozását célul kitűző, *A modernizáció ingája* (2012) című könyvében azt próbálta meg elméleti eszközökkel megragadni, hogy miként alakul ki az autonómia a demokratikus állampolgári kultúra elsajátítása során egy ezt nem valószínűsítő közegben. A szerzőt foglalkoztató kérdés – miként biztosíthatóak azok a demokratikus értékek, amelyek egy modern társadalom kiegyensúlyozott működésének alapjául szolgálhatnak – változatlan, *A modernitás rétegei*-ben azonban a probléma más perspektívából kerül áttekintésre. A különbségek röviden három pontban foglalhatók össze: először, „míg az első könyv az állampolgári kultúra és az autonómia kialakulásának mechanizmusát rekonstruálta, és ebből lépett tovább a társadalmi integráció és a modernitás problémái felé, addig jelen írás közvetlenül az integráció és a modernitás kérdéseivel foglalkozik, és innen lép vissza a cselekvőperspektíva és az interakciók fenomenológiai jellemzéséhez.”² A második eltérés az, hogy míg az első könyvben a cselekvéskoordinációs me-

1 Anthony Giddens és Scott Lash munkásságát bemutató írásai mellett lásd elsősorban Sik 2014b, 2015.

2 *A modernitás rétegei*, 213. A továbbiakban a külön megjelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

chanizmusok egy hálózatelméleti keretben kerültek bemutatásra, addig *A modernitás rétegeiben* közvetlenül az integrációs mechanizmusok egymáshoz való viszonya a vizsgálat tárgya. Végül a harmadik, bizonyos értelemben a könyv legfőbb újítását jelentő különbség, hogy a kiindulópontok közé a szerző ezúttal beemelte a késő modernitás elméleteit, hogy a modernizáció tendenciájában jelentkező olyan újabb fejleményekre, mint például a globalizációra, az információtechnológiai robbanásra vagy az új kockázatok és kontingenciák megjelenésére irányuló reflexiók bevonásával árnyalja kordiagnosztikai képét.

A könyvben felvázolt átfogó elmélet ezúttal is ismert teoretikusok megközelítéseinek gondos szintetizálásával került kialakításra, akiknek névsora a megváltozott perspektívának megfelelően csak részben van fedésben az előző elméleti munkában találhatóval. *A modernizáció ingájában* fontos szerepet betöltő Jürgen Habermas és Pierre Bourdieu ezúttal mint a klasszikus modernitás elméletalkotói jutnak szóhoz; hozzájuk újonnan érkezőként Anthony Giddens és Scott Lash, mint a modernitás újabb hullámának teoretikusai csatlakoznak.

Az első könyv központi motívumát, a modernizáció – emancipatorikus és patológikus tendenciák közti – ingamozgását a rétegek metaforája váltja fel, a modernizáció különböző szakaszainak megfelelő integrációs mechanizmusok egymásra halmozódására utalva. Egy modern társadalom integrációs mechanizmusainak adott rendszere a modernizáció különböző szakaszaiban jelentkező integrációs logikák egymás mellé rendelődéséként értelmezhető; az újabb integrációs formák térnyerésével a régebbiek hatóköre módosul ugyan, de érvényességüket nem veszítik el. Egy adott társadalom integrációs viszonyaiban rejlő emancipatorikus potenciálok és patológikus tendenciák pillanatnyi konstellációja a különböző korszakokból származó, egymást részben átfedő integrációs logikák egymásra rétegződéséből rajzolódik ki.

Sik Domonkos a négy elméletalkotó, a modernizáció különböző szakaszaira és dimenzióira vonatkozó meglátásait összegezve jut el a rétegzett modernitás átfogó integrációelméletéhez, mely végül alkalmas elméleti keretnek bizonyul ahhoz, hogy a rendszerváltás utáni Magyarország társadalmi berendezkedésének viszszasságait és esélyeit megvilágító, empirikus kutatások eredményeinek széles körére támaszkodó kordiagnózis alapjául szolgáljon. A társadalmi integráció strukturális sajátosságait a szocializmusnak a klasszikus modernitás horizontján mozgó integrációs logikája és a második vagy reflexív modernitás integrációs logikája ütközéseként megragadó nézőpont árnyaltabb képet fest a jelenkori Magyarország viszonyairól, mint azok a megközelítések, amelyek a „megkésett” vagy „felemás” modernizáció téziséből kiindulva, a modernizáció egydimenziós elképzelésére támaszkodva képtelennek mutatkoztak a késő modernitás sajátos tendenciáinak a rendszerváltást követően Magyarországra is begyűrűző hatásait regisztrálni.

A rendkívül lényegre törően megírt bevezetőt a könyv első nagyobb – a könyv közel felét kitevő – tartalmi egységként Giddens és Lash munkásságának ismertetése követi. Elméleteik igen részletes bemutatását az eddigi magyar nyelvű recepció hiányossága indokolja; a Sik által már az eddigiekben is nagy haszonnal tanulmányozott Habermas és Bourdieu elméleteinek taglalására – Magyarországon jól ismert szerzők révén – nem kerül sor. Giddens és Lash elméleteinek bemutatásánál Sik jócskán meghaladja az ismertetésnek azt a mértékét, amelyet önálló argumentációja önmagában feltétlenül megkívánna, így e két fejezetet haszonnal forgathatja az az olvasó is, aki kizárólag Giddens vagy Lash elmélete iránt érdeklődik; e fejezetekben Sik pusztán mint tolmács nyilvánul meg.

Bár Anthony Giddens korunk egyik legismertebb szociológiai teoretikusa, Magyarországon mindmáig elsősorban tankönyvszerzőként ismert. Az önálló társadalomelméletére vonatkozó recepció³ hiányosságát pótolandó, Sik Domonkos igen részletesen tárgyalja az angol szerző életművét, felhívva ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a tágabb elmélettörténeti kontextus taglalásának hiányában elemzése nem tekinthető teljesnek. Giddens személyében olyan szerzőről van szó, aki remekül illeszkedik a Sik által kialakított sémába: tematikusan rendkívül kiterjedt elmélete, melyben egymást feltételező, egymásra épülő egységekként kapcsolódnak össze a társadalomtudományos episztemológiai, kordiagnosztikai és a politikai praxisra vonatkozó megfontolások, a klasszikus modernitás értékei mellett kiállva próbál magyarázatot adni a késő modernitás jelenségére, miközben aktív dialógust folytat a klasszikus szociológiai elméleti hagyományokkal is.

Giddens társadalomelméletének központi fogalma a strukturáció, vagyis a cselekvések kereteként szolgáló intézményi struktúrák cselekvések révén történő újratermelődése. Szakítva a megszokott struktúra-fogalom által sugallt determinisztikus emberképpel, Giddens olyan cselekvőkkel számol, akik nincsenek teljes mértékben alávetve a strukturális kényszereknek; a struktúrák újratermelődése részben éppen az autonóm lényekként eljáró, önmagukat folyamatosan monitorozó cselekvők döntései nyomán valósul meg. A környezete folyamatosan reflektáló, annak befolyásolására képes cselekvő és a cselekvők felől jövő impulzusok iránt nagymértékben nyitott intézményi struktúrák dinamikus viszonya nem a determináció, hanem a reflexivitás fogalmaiban ragadható meg.

Köszönhetően annak, hogy sem a struktúra, sem a cselekvő analitikus szintjét nem tünteti ki elsőbbséggel, a strukturációelmélet számára egy különösen széles látószög tárul fel. Csak egy ilyen, a cselekvések tudatosuló, nem tudatosuló és tudatalatti formáinak, valamint az intézményi struktúra szemantikai, hatalmi és normatív dimenzióinak együttes áttekintésére alkalmas elmélet lehet képes a modernitást a maga teljes komplexitásában tematizálni – állapítja meg Sik. Ebben az elméleti keretben a modernitás dinamikáit érintő változások a strukturációs dimenziók (politikai, gazdasági, jogi intézmények, diszkurzív rendek) közti viszonyok átrendeződéseként ragadhatók meg.

Giddens modernizációelméletének kiindulópontjául az a belátás szolgál, hogy a modernitást együttesen hordozó intézményrendszerek – a kapitalista áruterelés, a természet technikai-ipari igénybevétele, az információ és a gyakorlatok feletti állami kontroll, valamint az államon belüli és államközi erőszak kontrollja – stabilitására való tekintettel téves posztmodern korról, a modernitás kontinuitásának megtöréséről beszélni, szerveződésüknek a nemzetállami kereteken való túlnyúlása és az ezzel összefüggő szociokulturális változások ugyanakkor indokolttá teszik, hogy a késő modernitás időszakát megkülönböztessük a klasszikus modernitásától.

Az új szakaszába lépő modernitás megkülönböztető jegye az élet legkülönbözőbb területein jelentkező, a tradicionális tehermentesítő mechanizmusok által nem semlegesített kontingenciák felszaporodása, mely a figyelmet a potenciális kockázatokra irányítva mind cselekvői, mind intézményi szinten kikényszeríti a reflexivitás fokozódását. A megkérdőjelezhetetlen tekintélyek és a stabil hierarchikus viszonyok által képviselt egydimenziós világegyetemzési sémák és a rájuk épülő intézményi struktúrák iránti bizalom megrendül; a monolit világ-

³ Mindenképpen említést érdemel ugyanakkor a *Replika* 82., Berger Viktor és Sik Domonkos által szerkesztett Giddens-szel foglalkozó száma.

értelmezés bizonyossága átadja helyét a lokalitástól eloldódott virtuális rendszerek és az eltérő szempontokat képviselő szakértői testületek által közvetített plurális világértelmezés bizonytalanságának. A klasszikus modern kor értelmi viszonyai mintegy automatikusan biztosítottak az egyes személy számára egy többé-kevésbé stabil identitást, és szavatolták a világban való otthonosság minimumát, vagyis – Giddens szavaival – megteremtették ontológiai biztonságát. A tradicionális értelmezési sémák érvényvesztésével megrendülnek az ontológiai biztonság alapjai is; ekkor az egyes individuumra hárul annak feladata, hogy az életkörülményeit övező bizonytalanságokban a szabadság és az autonómia lehetőségeit meglátva életútjának tudatos vezetésével önállóan biztosítsa egzisztenciális állásait. Ahhoz, hogy úrrá legyen saját kiszolgáltatottságán, fel kell készülnie arra, hogy az élet minden területén önálló döntéseket kell hoznia; ahhoz, hogy felelős döntéseket hozhasson, a kockázatok folyamatos mérlegelésében megnyilvánuló önreflexióra van szüksége. A késő modernitásra voltaképpen nem a kontingenciák tényleges mértékének megszorodása jellemző, hanem az, hogy leépült azok intézményi koordinációja, így a cselekvők kénytelenek reflexív viszonyt kialakítani a kontingenciákkal.

A késő modernitás változásai azonban nem csak veszélyeket, hanem sajátos új esélyeket is tartogatnak. Az autonóm identitás-formálás lehetősége és az új típusú intim viszonyok mellett sajátos új emancipatorikus potenciált hordoznak a politikai aktivitás terén megnyíló új horizontok is. A fejezetet a késő modernitás kibontakozásának politikai következményeivel kapcsolatos giddens-i várakozások ismertetése zárja.

A hazánkban mindeddig kevésbé ismert (bár lásd Sik 2013) Scott Lash pályája egy szokványosnak mondható szociológiai megközelítéstől egy a szűken értelmezett szociológia érdeklődési területeinek határain túlnyúló átfogó modernitáselmélet kidolgozásáig ível. Eleinte gyakori szerzőtársával, John Urry-vel írt könyveiben marxi kiindulópontokról vizsgálta a hatást, amelyet a kapitalizmus megszokott szervezeteinek lebomlása gyakorol a munkásosztály politikai aktivizmusára; majd a szervezett kapitalizmus hanyatlásával párhuzamos, ám annál nagyobb hatókörű modernizációs tendenciák megragadását kísérelte meg egy, a társadalmi meghatározottságok viszonyai felől az individuális szubjektumot érintő átalakulások felé forduló, egyre inkább posztmodern elméletek által inspirált megközelítésben; munkásságát végül egy, a „másik modernitásra” szabott kritikai elméletben tetőzte be.

Lash szerint a másik modernitás kibontakozásával a klasszikus modernitást fenntartó intézményi struktúrák jelentősége csökken, és helyüket globális „áramlások” veszik át; a tőke, a termelés, a fogyasztás és az információterjedés viszonyainak átalakulása egyaránt az áramlás fogalmával ragadható meg. Ezzel párhuzamosan az egyenlőtlenségi viszonyokat meghatározó tényezők terén is hangsúlyeltolódás történik: az információhoz való hozzáférés válik a leginkább meghatározó réteggé váló elvvé. Giddens-hez – és Ulrich Beckhez – hasonlóan Lash is úgy véli, hogy a globális átalakulásokat az egyes individuum szintjén a reflexió fokozódása kíséri, ám véleménye szerint az új keletű reflexivitás eredendően nem kognitív, hanem esztétikai természetű. Sik Domonkos tolmácsolásában: *„Az esztétikai jelző mindenekelőtt úgy értendő, hogy a szabadidő növekedésével, a szolgáltatói középosztály megjelenésével, a posztadoleszcencia életúton belüli elkülönülésével létrejött egy olyan cselekvési tér, ahol a tetszés tudományos-morális szempontoktól független, szubjektív szempontjai alapján születnek döntések.”* (68)

A rendszerint a kollektivitások viszonyai és az „azonosság racionalitása” iránt érdeklődő klasszikus szociológiai szemléletmód felől a kultúraelmélet felé fordulva Lash perspektívája a társadalmiság kötelmei alól mindinkább mentesülő individuum szubjektív világtapasztalása felé nyílt meg. Elméleti fogódzóra a klasszikus modernitás osztályozási logikáját visszautasító szemléletmódokban talált rá: a partikularitást rehabilitáló posztmodern építészeti, Simmel Nietzsche által inspirált impresszionisztikus szociológiája, és mindenekelőtt a differencia derridai fogalma mutatják az utat a másik modernitás kordiagnózisához.

Lash szerint a másik modernitás társadalma elsősorban az információs társadalom fogalmával ragadható meg – ennek megfelelően a globális információs korban a releváns kritikai társadalomelméletnek is információkritikaként, médiakritikaként kell fellépnie. Az információs társadalomban a világban való tájékozódás bevett formáit elmossa a média által ontott, tömörített és dekontextualizált, koherens egységekké sosem összeálló értelem-fragmentumokból álló áradat, amely pusztán differenciává bontja a bevett értelmezési sémákat, és mely önmagát is felemészti az indifferencia tengerébe torkollik. Az értelemképződés mediatizálttá válásával eltűnnek a cselekvőket eligazító kognitív fogódzók; a narratív világértelmezési séma felbomlásával az emberi egzisztencia nem kevésbé alapvető meghatározottságai szenvednek el gyökeres változást, mint a tér- vagy az időérezékelés. A szubjektum-objektum dichotómia felolvad; a koherens kulturális milióben nevelkedett individuumokat – véli Lash Bruno Latourral – emberek és tárgyak hibrid hálózatai váltják fel, az elidegenedés egészen új dimenzióit megnyitva. A narratív értelemképződés ellehetetlenülésével keletkező űrt nem képes betölteni a pontszerű információk halmaza, amelyen sem az identitását kiformálni vágyó individuum, sem az ideológiakritika bevett eszköztárával felfegyverzett kordiagnosztika nem talál fogást. A klasszikus modernitás letűnével, az eddigi eligazodási pontok elervénytelenedése után sem az egyes egyén, sem a késő modernitás viszonyai iránt érdeklődő kutató nem bízhat másban, mint az értelemképződés újonnan megnyíló szabadságában, a világtapasztalás metaforikus formáiban és a mindent átható esztétikai reflexivitásban.

Giddens és Lash elméleteinek taglalása után Sik rátér önálló integrációelmélete felvázolására. Miután az utóbbi szerzők elméleteinek bemutatása során az olvasót is felvértezte a késő modernitás horizontján felbukkanó újabb tendenciákra vonatkozó ismeretekkel, a reflexív modernitás elméleteit a klasszikus modernitás Habermas és Bourdieu által képviselt leírásával összekapcsolva immár minden elméleti eszköz adott a rétegzett modernitás integrációs sajátosságaiból fakadó patológikus tendenciák és emancipatorikus potenciálok mérlegének megvonásához, vagyis a modernitás „kritikai átvilágításához”. Ezen a ponton a könyvben fordulat történik: a kiinduló elméletek rendkívül módszeres elemzésére, majd elmélettechnikailag roppant átgondolt szintetizálására váltva a szöveg olyan mértékben tömörre válik, amely szociológiaelméleti írásban még a metaelméleti fejtegetések mércéjével mérve is ritkának számít, és melynek lépéseit közelebbről követni egy recenzió keretei közt nem nyílik lehetőség. Ennek megfelelően a továbbiakban csak a főbb eredményekre utalok.⁴

Sik kiváló metaelméleti éleslátásról tanúbizonyságot téve közelíti egymáshoz a négy elméletet: elsőként úgy játssza ki őket egymás ellen, hogy kölcsönösen felfedjék egymás vakfoltjait és gyengeségeit, majd a felhasználható elemeket egy, a négy koncepció erősségeit egybeforrasztó átfogó keretben rendezi el. A szintézist megelőzően a szerző az alapján értékeli az elméleteket, hogy azok milyen választ adnak három, az elmé-

4 A felvázolt metaelméleti szempontrendszer gazdagságát jól szemlélteti az ötödik, *A késő modernitás kritikai elméletei* című ábra, mely a könyv 137. oldalán található.

letépités szempontjából alapvető kérdésre: milyen értékekre támaszkodva alapozható meg az elmélet? Milyen fogalmi keretekkel ragadhatók meg a társas cselekvéseket koordináló mechanizmusok? És végül: hogyan írhatók le empirikusan a modernitás emancipatorikus és patológikus tendenciái? Az elméletek gondos átvilágítása után a szintézis hasonló lépéseket követve bontakozik ki: Sik először az értékvonatkoztatás szintjén vázol fel egy olyan normatív bázist, amely egységes alapul szolgál az eredményeknek. Ezt követően a társadalmi integráció különböző modelljei közti kölcsönhatást vizsgálja, végül az így nyert átfogó keretben mutat rá a modernitás emancipatorikus és patológikus tendenciáira.

A lépcsőről lépcsőre haladó elemzésből végül kibontakozik az az igen komplex modell, amely a feldolgozott elméletek olyan elemeit, mint például a nyelvileg újratermelt életvilág, az információ és az információs hálózatok, az esztétikai, kognitív és intézményi reflexivitás vagy a habitus és a mező, egyfelől az integráció Giddens által javasolt tudatosuló, nem tudatosuló és objektív (vagyis szubjektivitástól független) szintjeihez, másfelől az integráció három analitikusan elkülöníthető, a társadalmi integráció körforgásának három határállapotára utaló eltérő integrációs logikához rendeli, és amely *a klasszikus és késő modernitás egyesített kritikai elméletének szemléleti kerete* című ábrában nyer áttekinthető alakot. (156) A három integrációs logika megjelölése a könyv egyik központi eredménye; a konzerváló integrációs logika fogalma a modernitás tradicionalizálódására, valamint a meglévő rutinok és struktúrák fenntartására, a reflexív integrációs logika fogalma a „modernitás szüntelen éberségére”, vagyis a tradicionalizálódást ellensúlyozó kritikai öntudatra, a kibernetikai integrációs logika fogalma pedig az intézményi szinten jelentkező rendszerszerű szabályozó mechanizmusok funkcionális teljesítményére, egyszersmind az általa hordozott, a modernitás önfelszámolásával fenyegető gyarmatosító potenciálra utal. Funkcionális értelemben egyik integrációs logikát sem illeti meg elsőbbség; a társas cselekvéskoordináció feladatának ellátásához mindhárom együttes működésére van szükség. A Sik által felvázolt kritikai elmélet normatív alapja a három integrációs logika egyensúlyában keresendő.

Az integrációs logikák azonosítása után lehetőség nyílik arra, hogy a késő modernitásra vonatkozó kritikai kordiagnózis kialakításának kezdőlépéseként megjelöljük az egyes integrációs logikákon belüli, és az azok közötti metaintegrációs viszonyban jelentkező pozitív és patológikus tendenciákat. Vázlatosan: a konzerváló integrációs szféra pozitív integratív hozadéka az ontológiai biztonság biztosítása, jellemző patológikus teljesítménye pedig a strukturális egyenlőtlenségek fenntartása. A reflexív integrációs logika emancipatorikus potenciálja a szüntelen kritikai monitorozás lehetőségében rejlik, a túlzott mértékben elharapózó reflexivitás azonban dezintegrációhoz vezethet. A kibernetikai integrációs logika kiegyensúlyozott integrációs konstelláció esetén fokozott integrációs és adaptív képesség biztosításával járul hozzá az össztársadalmi működéshez, medréből kilépve azonban eldologiasodáshoz vezet. A metaintegráció szintjén a potenciálisan jelentkező emancipatorikus és patológikus tendenciák az integrációs logikák páronkénti interakcióinak taglalásával kerülnek megvilágításra. A fejezet tanulságait jól áttekinthető formában *A rétegzett modernitás tendenciái* című, a különböző integrációs logikákra és ezek kapcsolataira jellemző patológiákat, emancipatorikus potenciálokat és modernizációs dinamikákat összegyűjtő ábra (156) foglalja össze.

Az általános elméleti keret felvázolása után Sik hozzálát, hogy eredményeit a rendszerváltás utáni Magyarország sajátos viszonyait megvilágító kordiagnózis felállításánál hasznosítsa. A szerző a rendszerváltás óta

készült empirikus vizsgálatok széles körére támaszkodva igyekszik detektálni a társadalmi integráció különböző szféráiban és azok kölcsönös viszonyában jelentkező patológiákat, és próbálja meg felkutatni azokat az emancipatorikus esélyeket, melyek kiindulópontul szolgálhatnak társadalmpolitikai döntések meghozatalánál. Diagnózisa igen borúlátó:

„(...) az elmúlt húsz évben a különböző forrásból származó patológiák egy különösen stabil rendszerre álltak össze. Az államszocializmus évei alatt felhalmozódott problémák, a rendszerváltás politikai és gazdasági kihívásaira adott inadekvát válaszok, valamint a globális információs társadalom kockázatai egymást kölcsönösen felerősítették. Egy olyan állapotot konzerváltak, melyben az egyenlőtlenségek, a bizonytalanság, és a dogmatikus világértelmezések dominánssá váltak, beszüktve a reflexió terét és saját képükre formálva az új integrációs logika által meghatározott cselekvési szférákat is. A rétegzett modernitás e konstellációjának leglátványosabb problémáit alighanem az elsődleges patológiák adják, vagy a konzerváló szférát jellemző egyenlőtlenség, illúzió és bizonytalanság. Azonban mégsem ezek tekinthetők az emancipáció kulcsának, hanem a metaintegráció szintjén értelmezhető másodlagos és harmadlagos patológiák. Vagyis a konzerváló integrációs logika másik két cselekvési szférát gyarmatosító hatása, valamint a kibernetikai hálózatok – ezzel részben összekapcsolódó – reflexivitást gyarmatosító hatása. Ezek ugyanis magát a patológiák megszüntetésének lehetőségét számolják fel. Minthogy az egyes integrációs szférákhoz kapcsolódó elsődleges patológiák megoldásának kulcsa az alternatív integrációs szférákban rejlik, a döntő tényező a köztük zajló interakció.” (202–203)

Az interakció elsősorban a különböző integrációs logikák eltérő mintázatai által koordinált cselekvők interakciójaként képzelhető el: *„A metaintegráció patológiája általánosságban a különböző integrációs logikák szerinti cselekvési szférák gyarmatosításaként értelmezhető. A cselekvéshelyzetek szintjén ez a különböző logikákhoz igazodó cselekvők közti interakció hatalmi torzítására vezethető vissza. Ebben az értelemben a metaintegráció patológiája végső soron interakciós problémaként írható le. Ebből következően emancipációja is az interakciók szintjén azonosítható.” (207)* A rendszerváltás utáni magyar társadalomra egy sajátos perspektivikus fragmentáltság jellemző: a sikeres integráció esélyeit csökkenti, hogy olyan cselekvőket kéne egymáshoz kapcsolnia, akik a különböző integrációs logikák szféráiban való eltérő mintázatú involváltságuk miatt különböző mértékben részesültek az egyes integrációs mechanizmusok kedvező és kedvezőtlen hatásaiból, és ennek megfelelően cselekvői perspektíváik közt jelentős különbség figyelhető meg. A korábbi tapasztalatok és a kilátások különbözősége azonban nem csak a szociális kohéziót gátló tényezőként értékelhető; az eltérő tapasztalati terek eltérő reflexiós horizontokat nyitnak meg, melyek egymáshoz kapcsolásával megnyílnak a társadalmi működés önkorrekciójának lehetőségei. A patológiák széles körű megtapasztalása az, amely kikényszeríti a reflexiós érzék feléledését – véli Sik. Amennyiben a reflexió csírái már megjelentek, a következő kérdés az, hogy hogyan lehet a különböző perspektívákból megnyíló tapasztalatokat összegző, a partikuláris szempontok és érdekek szintjén túllépő aktív döntéshozatali folyamathoz vezető párbeszédet kialakítani, mely képes újra lengésbe hozni a modernizáció megakadt ingáját.

A feladat megoldásának első lépéseként a szerző az empirikus kutatások tanulságait összegezve a cselekvői perspektívák tizenhat ideáltípusát vázolja fel a különféle integrációs logikák patológiáinak tapasztalatában való részesedés alapján, majd az ideáltípusok kombinálásával előálló cselekvőpárok osztályozásával jelöli meg az emancipatorikus potenciállal rendelkező interakció-típusokat. Az egymástól gyökeresen eltérő tapasztalati

mezővel rendelkező cselekvők számára közös világértelmezési keret hiányában nem nyílik lehetőség a kölcsönös tanulás feltételeinek megfelelő interakciók létesítésére. A teljes mértékben azonos cselekvői perspektívával rendelkező típusok interakciója magától értetődő könnyedséggel folyik, nézetegyeztetési kényszer híján azonban nem jellemző rá az emancipatorikus többletteljesítménnyel járó reflexió. A legnagyobb emancipatorikus potenciált azok az interakciók hordozzák, ahol egymástól viszonylag kismértékben eltérő világértelmezési perspektívával rendelkező, egymástól relatíve kis társadalmi távolságra álló cselekvők lépnek interakcióba. A torzításmentes kommunikáción alapuló nézetegyeztetés és demokratikus döntéshozatal ideálját megközelítő diskurzus esélyei akkor a legjobbak, amikor a felek közt elég nagy a szemléletbeli különbözőség ahhoz, hogy szükség legyen a nézőpontok egyeztetésére, de a világértelmezési horizontok nagymértékű átfedése biztosítja az ehhez szükséges alapot, egyszersmind valószínűtlenné teszi, hogy a feleknek érvek helyett hatalmi szóra kelljen támaszkodniuk.

A könyv szembetűnő sajátossága, hogy két, tartalmában és fogalmazásmódjában is igen eltérő, nagyjából egyforma hosszú részre oszlik. A mű első felét két elmélet részletes bemutatása teszi ki, második felét pedig négy elmélet gondos elemzése, szintetizálása, majd applikációja – az első féllel azonos terjedelemben. Míg az első esetben a nagyjából száz oldal ehhez éppen megfelelőnek tűnik, a könyv rendkívül sűrűre sikerült második felében némileg kevésnek bizonyul. A bevezető és a záró fejezet lényegre törően, tisztán és érthetően van megírva, ezzel sok segítséget nyújtva az olvasónak az érvelés követésében, Giddens és Lash elméleteinek bemutatása kimondottan élvezetes. A könyv fő tartalmi részét azonban az egyébként világos stílus ellenére is szembetűnően tömör, technikai fogalmazásmód jellemzi. Komoly igényekkel fellépő, elméletek nagy tömegét megmozgató elméleti szintéziseknél ez azonban előny, sőt mi több, olyan követelmény, melyet az érvelés áttekinthetősége iránti jogos igény támaszt. A tartalmilag rendkívül gazdag szöveg azonban ez esetben mégis mintha egy kissé túlzottan össze volna tömörítve; a tudatos elmélettechnikával megformált koncepciót követő, rendszerint hosszabb terjedelmű könyvekre jellemző, Sik által is alkalmazott, sematizáltnak nevezhető írásmód, mikor a szerző az előre felvázolt elméleti keretet követve oszlopról oszlopra, sorról sorra halad a logikai – és az olvasó érdekében rendszerint valódi ábraként is megjelenített – táblázatban, könnyen fedi el az egyes cellák tartalmára vonatkozó, időnként különösen tartalmasnak tűnő kutatási horizontokra utaló rövid megjegyzések mélységét, egyszersmind palástolja az egyes celláknak szentelt figyelem eltéréseit.

Egy elméleti szintézist kínáló mű értékelésénél fontos szempont a kiinduló elméletek köre. A könyv eredményeit számba véve belátható, hogy ezek szelekciója sikeres volt: Sik által történő ütköztetésük figyelemre méltó új észrevételekhez vezet az egyes elméletek erősségeinek és főképp gyengeségeinek vonatkozásában, szintézisük pedig a kiinduló elméletekét meghaladó többleteredményekhez vezet. Különös módon azonban nem leljük nyomát azoknak a szempontoknak, amelyek alapján az adott két-két „klasszikus modern” és „késő modern” szerzőre esett a választás a kínálozó opciók közül. Bár a könyvet végigolvasva a válogatás szempontjai – amit nyilvánvalóan mélyebb megfontolások motiváltak, mint a szerző pusztán ízlésbeli preferenciái – többé-kevésbé rekonstruálhatók, az explicit megfogalmazás rövidegsége nincs arányban az elmélet megformáltságának módszerességével és tudatosságával.

Érdeemes továbbá megfigyelni, hogy a kiinduló elméletek köre hogy viszonyul az előző nagyszabású elméleti munkában találhatóhoz. A két mű fókusza közti különbségnek megfelelően *A modernitás rétegeiben* bevezetésre kerültek a késő modernitás elméletei, azonban a hálózatelméleti megközelítés kiindulópontjai, csakúgy, mint Arendt és Honneth gondolatai, ezúttal kimaradtak a merítésből. Hiányoznak továbbá a fenomenológiai mozgalomhoz kötődő, *A modernizáció ingájában* oly fontos szerepet játszó filozófusok, bár ez szintén igazolt hiányszámnak tekinthető, mivel a fenomenológiai szemléletmód explicit hatása Giddens és Lash megközelítéseinek áttételén keresztül megőrződött. Az első könyvben szereplő Niklas Luhmann elhagyásával, más hasonló szerzővel való helyettesítésének hiányában a funkcionista szempontok ezzel szemben érezhető őrít hagyva szorulnak háttérbe, és csak Giddensnek a funkcionális főáramával szembeni sajátos szembenállásának és egy Habermas által megszürt rendszerfogalomnak a közvetítésén keresztül nyernek merőben negatív természetű képviseletet. Minden bizonnyal ez a változtatás játszik szerepet abban, hogy a rendszerszerű-kiberetikai koordináció viszonyainak megvilágítása megítélésem szerint némileg kevésbé kidolgozott, mint azt az elmélet igényelné. A funkcionista nézőpont hiánya annál is inkább meglepő, mert a szövegben mind a téma, mind a megfogalmazás terén rendre a rendszerelméleti orientációjú funkcionálisra jellemző motívumokba botlunk. Időnként egyenesen a rendszerszerű integráció fő teoretikusa, Talcott Parsons árnya sejlik fel – akinek szelleme már nem csak Habermasnál, de Giddensnél is ott kísértett. Jól tudom, hogy nem illendő egy kritikai társadalomelmélet szerzőjén számon kérni Parsonst – ennek ellenére úgy vélem, hogy mint a társadalmi integráció elméletének megkerülhetetlen alakja, a modernitás szociológiaelméleti tematizálásának klasszikusa, vagy akár a Sik által is követett „szintetikus” társadalomelméleti elméletalkotói paradigma megteremtője, szolgálhatna a vizsgált területen fontos belátásokkal, különösképpen az analitikusan elkülönített társadalmi egységek – és nem csupán *alrendszer* – kapcsolódásaira vonatkozóan.⁵ Korántsem véletlen, hogy éppen a modernitás szociokulturális tendenciáit fürkésző, nagy igényekkel fellépő teoretikus munkák szerzői hantolják ki időről időre a már oly sokszor véglegesen eltemetni vélt Parsonst – így tett a Sik elméleti tájékozódásában kulcsszerepet játszó Jürgen Habermas is, aki más munkái mellett már a későkapitalizmus potenciális válságtendenciáinak osztályozásánál is támaszkodott egyes parsonsi szempontokra, demonstrálva, hogy a Parsons-féle analitikus logika a kritikai társadalomelmélet számára is termékeny szempontokkal szolgálhat.⁶

Az utóbbi kritikai észrevételek súlya semmiképpen sem áll arányban a könyv figyelemre méltó eredményeivel. A metaelméleti vizsgálódás tanulságainak gazdagsága, és különösképpen a kialakított összefoglaló általános elmélet – a magyarországi specifikus viszonyok példáján meggyőzően demonstrált – analitikus felbontóképessége mindenképpen elismerést érdemel; az, hogy a szerző, hasonlóan első könyvéhez, ezúttal is megismertet Magyarországon még alig ismert, jelentős kortárs elméletalkotók eredményeivel, már csak ráadás. A könyv olvasása közben jól látható: nem csak az empirikus társadalomkutatásnak, de az elméletalkotásnak is megvan a maga módszertana, és Sik Domonkos ezen a szintéren egyedülállóan otthonosan mozog. A könyv *A modernizáció ingája* figyelemreméltó elméleti teljesítménye és a *Demokratikus kultúra és modernizáció* egyértelmű empirikus elkötelezettsége fényében vizsgálva is vállalkozása méltó folytatásának tekint-

5 Lásd Alexander 1996, Robertson–Turner 1991. Ezen a ponton talán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a közkeletű elképzeléssel szemben Parsons nem tekintette a korabeli Egyesült Államok által járt utat az egyetlennek, amelyen a kibontakozó modernitás járhat, lásd Parsons 1977.

6 Habermas 1973 (hosszabb részlet a műből, magyar nyelven: Habermas 1994); lásd még Habermas 2011

hető. A *modernitás rétegeiben* kidolgozott fogalmi séma kellően komplex a társadalmi integráció elemeinek analitikus áttekintéséhez, egyszersmind kellően kimunkáltnak tűnik ahhoz, hogy empirikus kutatások elméleti keretét szolgáljon. A könyv két irányba közvetlen kiindulópontot is szolgáltat: egyet az elmélet továbbalkotása felé (melyet a szerző kilátásba is helyez a mű eredményeinek *A modernizáció ingája* hálózatelméleti keretébe illesztésének megelőlegezésével), a másikat pedig a rendszerváltás utáni Magyarország integrációs viszonyainak a modell alapján történő részletezőbb – jelen kötetben nyilvánvaló terjedelmi okokból véghezvihetetlen – bemutatása felé. Bármelyik mellett is döntsön a szerző – vagy döntsön a szintézis mellett, mint szokása –, bizakodással várhatjuk a folytatást.

HIVATKOZÁSOK

- Alexander, J. C. (1996) *Szociológiaelmélet a II. világháború után*. Budapest: Balassi.
- Habermas, J. (1973) *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1994) Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz
- Habermas, J. (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Sik D. (2012) *A modernizáció ingája. Egy genetikai kritikai elmélet vázlatja*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Sik D. (2013) Lash modernitáselmélete. *Jel-Kép* 3–4. Hozzáférhető: http://communicatio.hu/jelkep/2013/3_4/sik_domonkos.htm [letöltve: 2016-09-16] <http://dx.doi.org/10.20520/jel-kep.2013.3-4.2>
- Sik D. (2014a) *Demokratikus kultúra és modernizáció. Állampolgári szocializáció 20 évvel a rendszerváltás után*. Budapest: L'Harmattan.
- Sik D. (2014b) A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. *socio.hu* 4, 150–181. Hozzáférhető: http://socio.hu/uploads/files/2014_4/7sik_tanulmany.pdf [letöltve: 2016-09-16] <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.1.246>.
- Sik D. (2015) Klasszikus és késő modernitás a rendszerváltás utáni Magyarországon. *socio.hu* 1, 246–274. Hozzáférhető: http://socio.hu/uploads/files/2015_1/sik.pdf <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.1.246>.
- Parsons, T. (1977) *The Evolution of Societies*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Robertson, R. – Turner, B. S. (1991) *Talcott Parsons: Theorist of Modernity*. London: Sage.

TÁRSADALMI TAGOLÓDÁS AZ INTEGRÁCIÓ/DEZINTEGRÁCIÓ MENTÉN² (PÁRHUZAMOS NÉZŐPONTOK)

Jelen írást a társadalmi integráció/dezintegráció, valamint rétegződés témakörében megjelent, gondolatébresztő, elméleti jellegű tanulmányok inspirálták (Kovách–Kristóf–Szabó 2015, Gerő–Kovách 2015), amelyek az MTA TK Szociológiai Intézet nagyszabású kutatása kapcsán készültek. Külön örvendetes, hogy a kutatás és ezen írások is egy újra megpezsdülő légkörben születtek meg, amely jó esélyt adhat arra, hogy a társadalmi tagolódás, rétegződés témakörében bekövetkezhet a régóta várt érdemi továbblépés.

E kutatás hosszas, céltudatos előkészítő munkán alapul, hiszen e műhelyben fogalmazódott meg először, 2006-ban a paradigmaváltás gondolata (Kovách 2006), majd e törekvés jegyében 2012-ben már a társadalmi integráció került a kutatómunka homlokterébe (Kovách et al 2012). Ez egyúttal azt is jelentette, hogy – a társadalom tagolódását illetően – kiemelt rendezőelvként kezelték az integrációs/dezintegrációs folyamatok és mechanizmusok hatását, és ennek megfelelően fogalmazták meg az általános jellegű kutatási célokat. Mindenképpen méltányolni kell, hogy – a megfelelő értelmezési keretek kialakítása érdekében – a kutatók elméleti-módszertani tanulmányok sorozatát készítették el, amelyeket a közelmúltban publikáltak, illetve a sorozat egy része a közeljövőben jelenik meg.

Az írások továbbgondolásra készítetők, jelen tanulmány is ennek jegyében fogalmazódott meg, emellett – egy-egy kérdés kapcsán – jelezni kívántuk a szerzőktől eltérő álláspontunkat is. Úgy véljük ugyanis, hogy a több szempontú megközelítés révén gazdagodhatnak az adott tárgyra vonatkozó ismereteink.

MIÉRT AZ „INTEGRÁCIÓ”?

E kérdésre a szerzők az alábbi választ adták.

„A kutatási projekt célja, hogy az integráció és dezintegráció középpontba állításával keressen új elméleti lehetőségeket és módszereket a jelenkori társadalmat alakító folyamatok, a ténylegesen létező társadalmi csoportok, illetve a társadalmi szereplők együttműködését elősegítő és gyengítő folyamatok jobb megismeréséhez. A kutatás egyszerre vállalkozik az integráció és dezintegráció mechanizmusainak leírására és a társadalmi csoportok, rétegek újabb szempontokat is érvényesítő elemzésére.

A kutatásnak szokatlanul nagy elméleti és módszertani kihívásokat kell megoldani, ami részben annak is a következménye, hogy a társadalomról történő gondolkodás korábban követett domináns módjainak érvényessége elhalványult, és az útkeresés általánossá vált a nemzetközi és részben a hazai szociológiai irodalomban is. Egyelőre nem látszik az elméleti, tematikai és módszertani megújulást szorgalmazó mun-

1 A szerző szociológus, társadalomstatistikus.

2 Az írás a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), az MTA TK Szociológiai Intézet, valamint az MSZT Társadalomstatistikai szakosztálya által, *Társadalmi integráció, rétegződés* címmel szervezett pódiumvitára készült. Az írás jelen változata – szükség szerint – hasznosította a pódiumvita elhangzottakat.

*kák egyértelmű és konszenzussal elfogadható eredménye, ezért a projekt résztvevői elfogadták, hogy a társadalmi integráció és dezintegráció kutatásában az elméleti, a kvantitatív és a kvalitatív elemzések azonos fontosságúak.*³ (Kovách 2015, 1)

A kutatók célja tehát az, hogy – a meghatározó jelentőségű folyamatok és mechanizmusok mentén – le-tisztult rendezőelvek alapján újabb értelmezési keretet adjanak a társadalomformálódás jobb megértéséhez. Az általuk felvetett integráció/dezintegráció – hasonlóan az egyenlőség/egyenlőtlenség, vagy a társadalmi fejlettség/elmaradottság fogalompárok által behatárolt jelenségegyüttesekhez – elméleti, módszertani és empirikus támpontokat próbál keresni a társadalmi tagoltság árnyaltabb bemutatásához. A fenti fogalompárok közös jellemzője, hogy mindegyik viszonylag jól körülhatárolható folyamatok mentén vizsgálja tárgyát. Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert nézetünk szerint lehet ugyan a társadalom tagolódását, rétegződését komplex módon, pontosabban általánosságban vizsgálni (a modellalkotók egy része ezt a célt követi), azonban e megközelítés az-zal a korláttal bír, hogy alapvetően az általánosságok szintjén kapunk válaszokat. Természetesen a konkrét folya-matok és mechanizmusok mentén való vizsgálódás esetén is felmerülnek értelmezési korlátok, azonban *a fókuszált megközelítés kínálta előnyök következtében nagyobb az esély arra, hogy a szerzők által is hangsúlyozott célt elérhessük, nevezetesen a társadalmi csoportok, rétegek újabb szempontokat is érvényesítő elemzésére.*

PÁRHUZAMOS NÉZŐPONTOK

Az írás alcíme a párhuzamos nézőpontok megjelenítését ígéri. Mit értünk ezalatt? Egy korábbi írásunk-ban (Harcsa 2015) kitértünk a különböző elméleti megközelítések értelmezésére, amelyben kiemelt fontossá-gúnak véltük a kutatók társadalom-, valamint tagolódásképét. Az elméleti megközelítések ugyanis alapvetően ez utóbbiakra épülnek, és mögöttük meghatározott értékrend húzódik meg. Az ily módon megjelenített társa-dalomképekkel lehet egyetérteni, lehet azoktól elhatárolódni, ám nem lehet azok objektív jelenlétét figyelmen kívül hagyni, különösen korunkban, amikor az értékpluralizmus a korábbiaknál manifesztabb módon tárulnak elénk. Ez azt is jelenti, hogy többféle releváns társadalomkép⁴ élhet egymás mellett, amelyek versenghetnek, vagy kizárhatják egymást.

Véleményünk szerint ebből az is következik, hogy *célszerű a konkrét kérdések mentén feltáruló, eltérő né-zőpontokat párhuzamosan bemutatni, már csak azért is, mert azok igazságtartalma inkább egymást kiegészítő, mint vagyagos.* Miért fontos ezt hangsúlyozni? Elsősorban azért, mert a már említett tagolódáskép iránytűként vezeti a kutatót, hiszen csak akkor marad konzisztens önmagához (rendezőelveihez), ha minél pontosabban tudja ezt a képet konkrét társadalmi csoportok formájában leképezni.

3 Kovách I. (2015) Elöljáróban. *Socio.hu*, 2015/3.

4 Az elméleti alapok relevanciáját vizsgálva figyelembe kell venni, hogy (1.) az adott elmélet a társadalmi tagoltság mely szeletére kíván általános érvényű kitételeket/téziseket megfogalmazni, (2.) az elmélet megalapozásához szükséges makrofolyamatok bemutatása és szintetizálása révén biztosított-e a kellő alátámasztás, (3.) kiderül-e, hogy az elmélet milyen társadalomkép, illetve értékrendszerek alapján került megfogalmazásra, (4.) az elmélet, valamint a hozzá kapcsolódó módszertan és empirikus apparátus kellően konzisztens-e. Mindezt azért említjük, mert a későbbiekben tárgyalásra kerülő társadalomelméletek nem igazán felelnek meg ezeknek az alapvetéseknek.

A KUTATÁS CÉLJA, MEGVALÓSÍTÁSA

Említettük, hogy a kutatási koncepció megalapozása érdekében korábban, valamint az elindított kutatás kapcsán utólag, számos alapozó tanulmány készült. E gazdag háttéranyagot is figyelembe véve nem igazán állt össze egy koherens kutatási koncepció, és ezzel összefüggésben az is felmerült, hogy a kutatás pontos célja sincs kellően megfogalmazva. Ennek fontosságára, és az ebből fakadó problémákra – legalább „menet közben” – célszerű a figyelmet felhívni.

Az alapvetések sorába tartozik az a kitétel, hogy minden kutatás célhoz kötött, ha ez nem teljesül, akkor részben parttalaná válik a kutatási folyamat, részben az olvasó nem tudja, hogy mit kérhet számon, részben pedig – a szakmai szabályok értelmében – nincs, vagy csak részleges mód van a kutatási eredmények érvényességének, valamint relevanciájának a vizsgálatára. (Harcsa 2016)

E probléma gyakori jellemzője a szociológiai és társadalomstatistikai vizsgálatoknak, amely illeszkedik a kutatások általános „szokásrendjéhez”. Mire gondolunk? Korábbi írásunkban (Harcsa 2016) hangsúlyoztuk, hogy a társadalom tagolódásával kapcsolatos átfogó kutatásokat nem, vagy csak igen komoly problémák árán lehet oly módon elvégezni, hogy a kutató(k) ne fogalmazzák meg előzetesen a társadalomképüket, azon belül is a tagolódásra vonatkozó képüket. *E társadalomkép megformálásakor kulcskérdések és hipotézisek fogalmazódnak meg, amely alapját képezik a koncepciónak, valamint a kellően lehatárolt, és részletekig lehatoló kutatási célnak.* Ha ez elmarad, akkor „szokásosan” a kérdőív kialakításával kezdődik a munka, és – a koncipiálás, valamint a konkrét kulcskérdések megfogalmazásának elmaradása miatt – az összeállított kérdőív szinte „hozott anyagként” funkcionál, mert utólag derül ki, hogy a kérdőívbe bekerülő alapinformációk nem, vagy csak részlegesen alkalmasak a „menet közben” mégiscsak megfogalmazódó kulcskérdések megválaszolásához. Köztudott, hogy ami nem kerül be a kérdőívbe, arra utólag nem lehet válaszolni, és a tapasztalat azt mutatja, hogy számos kutatás belefut ebbe a csapdába.

A kutatási koncepció és cél problematikájával kapcsolatos az olyan, látszólag „technikai” jellegű paraméter, mint a mintanagyság, valamint a vizsgálati egység meghatározása. A kutatási projekt 3500 személy lekérdezésére korlátozódott, ami önmagában kijelöli a kutatási cél jelentős részét. Ilyen mintanagysággal nem, vagy csak erős korlátok mellett lehet olyan célt kitűzni, hogy „jól beazonosítható társadalmi csoportokhoz jussunk” a társadalmi integráció különböző metszeteiben. A személyi minta pedig – a háztartások meglehetősen társadalmi heterogenitása miatt – komoly inkonzisztenciák forrása lehet, hiszen az egyén a vizsgált paraméterek mellett akár integráltnak is tűnhet, miközben a háztartás egészét tekintve ennek az ellenkezője is jellemző lehet, és fordítva.

RENDEZŐELVEK EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYA

Néhány alapvetést⁵ szeretnénk megfogalmazni, amelynek segítségével úgy véljük, hogy könnyebb elhelyezni az integráció/dezintegráció mentén való vizsgálódást, ezek a következők:

1. A párhuzamos megközelítés jegyében – a szerzőktől eltérően – már a fentiekben is fogalompárként kezeltük az integrációt/dezintegrációt, amit alapvetően ugyanazon folyamat vagy jelenség két végpontja között elhelyezkedő tartományban lehet megfigyelni és értelmezni. A későbbiekben kitérünk ennek részletesebb indoklására. (Miközben nem zárjuk ki, hogy léteznek olyan folyamatok, amelyekre kizárólag az integráció vagy a dezintegráció fogalma a jellemző, de ezeket szabályerősítő kivételnek tekintjük.)

2. Az integráció/dezintegráció ugyanazon folyamatoknak és jelenségeknek csupán az egyik arcát, bár kétségtelenül meghatározó arcát jeleníti meg.⁶ Mit értünk ez alatt? Alapvetésünk szerint, bizonyos kiemelt jelenség-együtteseknek több „arca” van, ilyenek például a munkaerőpiaci, az iskolázási, családformálódási folyamatok, a társas kapcsolatok világa, stb. Az egyik meglehetősen kontúros „arc” az erőforrások mentén formálódik, egyenlőség/egyenlőtlenség formájában, tekintve, hogy ez esetben az erőforrásokhoz való hozzájutás, illetve azok eloszlása alapján tagolódik a társadalom. Egy másik „arc”, az integráció/dezintegráció szempontjából az adott jelenségbe, folyamatba való involválódás jellemzőit jeleníti meg, amely mint a fentiekben említettük két végpont közötti tartományban ragadható meg.

3. Ezek az „arcok” relatíve független rendezőelvek birtokában formálódnak, ám ezek a rendezőelvek egymással szükségszerűen kapcsolatba kerülve erősítik vagy gyengítik egymás hatását. Jelen kutatás az integrációra/dezintegrációra fókuszál, és ennek mentén kíván konstrukciókat (modelleket) kialakítani, amelyek nyomán „jól beazonosítható csoportok” megjelenítése a cél.

A szerzők úgy vélik, hogy az integrációra/dezintegrációra fókuszálva releváns válaszokat kaphatnak a mi tartja össze a társadalmat kérdésre. Ám az előbbi kérdést az egyenlőség/egyenlőtlenség mentén is megfogalmazhatjuk, és a két féle megközelítést mérlegre téve, nehéz lenne meghatározni, hogy melyik esetben kapunk nagyobb magyarázó erőt. Ugyanis nézőpont, értékrend, preferenciák kérdése, hogy melyik szempont mellett tesszük le a voksot. Miután minőségileg eltérő jelenségekről lévén szó, azt lehet mondani, hogy más-más megközelítésből kapunk válaszokat arra vonatkozóan, hogy a társadalmat mi tartja össze, tehát a vagy/vagy helyett, az is/is-re helyezzük a hangsúlyt.

4. A relatíve független „arcok” egymással való kapcsolódása jó példája a „rész és az egész” viszonylatában megragadható társadalomszerveződési mechanizmusoknak, hiszen ugyanazon „egész”, ugyanazon alrendsze-

5 Az alapvetések megfogalmazását azért tartjuk fontosnak, mert ezek olyan fogódzókat/támpontokat adnak, amelyek segítségével szélesebb perspektívában lehet elhelyezni a vizsgálat tárgyát, jelen esetben az integrációs/dezintegrációs folyamatok, valamint a társadalmi tagolódás, rétegződés közötti kapcsolatot. Egy megelőző írásunkban, amelyet ugyancsak a társadalmi tagolódás vizsgálatával kapcsolatosan fogalmaztunk meg, részletesebben is kifejtettük az alapvetések és rendezőelvek szerepét és fontosságát. (Harcsa 2016)

6 Megközelítésünk némiképp hasonló Parsons-éhoz, amelyet egy másik írás jelenít meg. A „parsonsi szereplők a szerepek pluralitásával rendelkeznek, illetve az egyes közösségtípusok egymással összetett kapcsolatban állnak, sőt nem is minden esetben választhatók el egymástól (pl. a farmer esetében, ahol a rokonsági egység és a termelő funkció nem különül el).” (Dupcsik–Szabari 2015: 49) Álláspontunk szerint nemcsak a szereplőknek lehetnek különböző szerepei („arcai”), hanem a társadalomformáló mechanizmusoknak is.

reinek (iskola, munkaerőpiac, családi, társadalmi hálók, stb.), más-más rendezőelvek alapján való működését próbálja komplexen bemutatni. A jelzős társadalomelméletek egyik alapvető problémája, hogy csupán valamelyik „rész” alapján próbálnak általános érvényű magyarázatot adni a társadalom működésére vonatkozóan.

„MINDENNAPI HASZNÁLATRA SZOLGÁLÓ” TÁRSADALOMKÉPEK

Egy korábbi írásunkban (Harcsa 2016) fontosnak tartottuk a megfigyelés, mérés és értelmezés szintjein megjelenő társadalomképek elkülönítését, amelyek közül most csak a „mindennapi használatra szolgáló” társadalomképet emeljük ki, idézve az említett írásból:

„A szocializációs folyamatok során az emberekben kialakulnak a »mindennapi használatra szolgáló« társadalomképek, amelyek közül kiválasztják, és/vagy odasodrónak ahhoz, amelyhez igazodni akarnak (vagy kényszerből elfogadják azt). Ezek többnyire iránytűként működő vágyak, ideák formájában jelennek meg, és alapvető mértékben befolyásolják – többek között – a munkarőpiaci aspirációikat, jövedelmi-fogyasztási stratégiákat, társas kapcsolatokat, beleértve a családi együttélési formákat, a családi kohézió tartalmát és formáját (tehát a kötődések és kötések bonyolult hálózatát), és még a számos fontos dimenzióban betöltött pozíciót. Végül a kényszerek és lehetőségek alapján kiválasztják és/vagy tudomásul veszik a sokféle dimenzióban számukra elérhető »javakat«. E ponton összeérnek a mindennapi társadalomképek, illetve a »javakkal« való élés gyakorlatai, amelyek egymást időről-időre kölcsönösen formálják. Ez alatt azt értjük, hogy a társadalomképbe beágyazott vágyak a javak megszerzésének folyamatában kapnak »visszajelzést«, azaz lehetőséget és/vagy kényszert az aktuális társadalomkép korrigálására. Azt lehet tehát mondani, hogy a vágyak, és az ennek jegyében elért javak konstellációja életre szólóan dinamikus folyamat.” (Harcsa István 2016:178 eredetiből kiemelve).

E hosszabb passzust azért emeltük ki, mert ebben ugyanazt a tartalmat véltük felfedezni, mint a szerzőktől vett alábbi idézetben, értelmezésünk szerint ugyanarról a „kulcskérdésről” beszélünk.

„Makro-, közép- és mikro szinten, az egyes integrációs mechanizmus-típusok, vagy a konkrét mechanizmusok eseteiben egyaránt kulcskérdés, hogy az egyes cselekvők milyen képzetekkel rendelkeznek arról a mechanizmusról, amelyben részt vesznek, vagy amelyhez cselekvéseiket viszonyítják.” (Dupcsik–Szabari 2015: 62.)

Az általunk vélt tartalmi egyezőség kérdését azért vetettük fel, mert – a szociológiai megközelítés szempontjából – a „cselekvők képzeteinek” megismerése, mérése és értelmezése különböző szinteken jelenik meg. Értelmezésünk szerint a kompakt leképezés rendszerén belül – a „mindennapi használatra szóló” mellett – célszerű külön kezelni és definiálni az elméletalkotók, valamint a „mérőemberek” társadalomképét is.

NÉHÁNY KULCSKÉRDÉS

A bevezető gondolatok után néhány olyan fontosabb kulcskérdésre szeretnénk kitérni, amelyekben részben a szerzőktől eltérő álláspontot képviselünk, részben pedig a továbbgondolás szándéka vezetett bennünket. E kulcskérdések a következők:

- társadalomelméletek az általános érvényűség jegyében,
- elégséges-e a hagyományos paradigma leváltása?
- konstrukciók (modellek) közötti relációk tisztázása,

- elégséges lehet-e egy „új társadalmi egyenlőtlenség modell?”
- az integráció/dezintegráció és társadalmi rétegződés értelmezése.

TÁRSADALOMELMÉLETEK AZ ÁLTALÁNOS ÉRVÉNYŰSÉG JEGYÉBEN

A szerzők nagyon helyesen felvállalják a társadalom tagolódását, rétegződését magyarázó teóriák kritikai értékelését. Ennek keretében kiemelt figyelmet kap Ulrich Beck kockázati társadalom, Gerhard Schulze élmény-társadalom, Stefan Hradil miliő csoportok alapján való magyarázata, amelyek kapcsán a szerzők a következő fontos megállapításokra jutottak.

„Az életstílus- és miliő kutatásokat megalapozó elméletek lassanként klasszikus teóriává válva bekerültek a 21. századi szociológia tankönyvekbe és szöveggyűjteményekbe, elméleti népszerűségük azonban nagyobb, mint empirikus felhasználtságuk a rétegződéskutatásokban.”⁷ Majd egy későbbi saját kutatás eredményeire alapozva azt mondják, hogy „Ez a kutatás, és a korábban említett fogyasztáskutatások egyaránt megkérdőjelezi tehát, hogy a tanulmányunk első részében bemutatott individualizáció- és életstílus alapú megközelítések alkalmazhatóak-e egyáltalán – és ha igen, milyen mértékben – a magyar társadalom vizsgálatakor.”⁸

Kiegészítésképpen mindehhez azt szeretnénk hozzáfűzni, hogy e jelzős társadalomelméletek közös vonása, hogy mindegyik egy-egy sajátos társadalomképhez, illetve értékrendhez köthető, továbbá, hogy mindegyik szükségszerűen egy leegyszerűsített társadalomképet próbál kinagyítani. Értéktrendje válogatja, hogy az adott elméleten belül mely értékek kerülnek előtérbe, és melyek háttérbe.

Talán nem túlzó az a minősítés, hogy a fenti társadalomelméletek bizonyos mértékig az egyfókuszú világ- és társadalomkép jegyében születtek, tekintve, hogy a társadalmi tagolódást alapvetően az éppen aktuális domináns társadalomkép és értékrendszer alapján próbálták megközelíteni. Ez a „szűrő” eleve meghatározta, hogy megalkotója mit lát, és mit láttat.

Tanulásgként tehát elmondható, hogy (1.) ezek az elméletek elkezdtek önálló életüket, és olyan társadalmi közegben is érvényességet sejtettek – jelen esetben a magyar társadalomra gondolunk –, ahol erre nincsenek meg a feltételek, (2.) nem véletlen tehát, hogy ezek – korlátozott használhatóságuk okán – miért nem tudtak „átszivárogni” az empirikus kutatásokba. Fentiek okán ezen elméleteknek az integráció/dezintegráció szempontjából való használhatósága meglehetősen részleges.

Ezek alapján nem igazán érthető, hogy a szerzők miért kérik számon a felemás, a társadalmi gyakorlatban nehezen értelmezhető elméleti megközelítések alkalmazását, a következők szerint:

„A társadalomkutatás »kulturális fordulatának« megközelítésmódjai, a fogyasztás, az élmény- és rizikó-társadalom nézőpontjai, a társadalmi nem, a hálózati társadalom problematikája, a média és a politika csoportképző szerepe nem épültek be szervesen a rétegződés-modellekbe.”⁹ Úgy véljük, hogy az a gond, ha értelmeznünk kell a kritikátlanul átvett elméletekre szabott tagolódási konstrukciókat, és mint láttuk, ezzel a szerzők is szembe találták magukat, amikor megkérdőjelezték használhatóságukat.

⁷ Kovách–Kristóf–Szabó (2015) idézett mű 66.

⁸ Kovách–Kristóf–Szabó (2015) idézett mű 69.

⁹ Kovách–Kristóf–Szabó (2015) idézett mű 65.

ELÉGSÉGES-E A HAGYOMÁNYOS PARADIGMA LEVÁLTÁSA?

Természetesnek véljük, hogy a társadalmi tagolódással kapcsolatos korábbi megközelítéseinket (is) – időnként – bizonyos mértékig újra kell gondolni. Az e kérdéssel foglalkozó kutatók jelentős része feltehetően egyetért Kovách Imrének az alábbiakban idézett tézisével, amely tömör értékelést ad a korábbi megközelítések érvényességéről:

„...a társadalomról történő gondolkozás korábban követett domináns módjainak érvényessége elhalványult, és az útkeresés általánossá vált a nemzetközi és részben a hazai szociológiai irodalomban is. Egyelőre nem látszik az elméleti, tematikai és módszertani megújulást szorgalmazó munkák egyértelmű és konszenzussal elfogadható eredménye, ...”¹⁰

E tézist arra alapozza, hogy az utóbbi évtizedekben bekövetkezett társadalmi, gazdasági és politikai változások olyan jellegűek voltak, hogy az ezek nyomán kialakuló társadalmi tagolódást már nem lehet leképezni a korábbi struktúra-, illetve rétegmodellekkel, tehát e tekintetben paradigmaváltásra van szükség. Ennek kapcsán kérdésként fogalmazható meg, hogy vajon a „hagyományos értelmezésű” paradigmaváltás elégséges-e a társadalmi tagolódás relevánsabb megközelítéséhez?

Az e kérdésre adandó egyik lehetséges válasznál abból indulunk ki, hogy az újabb rétegmodellek és megközelítések elsősorban „mennyiségileg” gyarapították ismereteinket, amely – feltevésünk szerint – részben a kellően releváns elméletek és módszerek hiányával is magyarázható.

Felmerül a kérdés, hogy mitől lehet releváns egy elmélet, illetve az azt leképező modell? Mi az a „minőségi” feltétel, ami segítheti a relevánsabb leképezést?

Feltevésünk szerint a minőségi továbblépésben kiemelt jelentősége van a makrofolyamatokba való minél szervezettebb beágyazottságnak, amelyet csak viszonylag jól definiált társadalomkép, valamint a mögötte meghúzódó értékrendszerek alapján lehet kellően felépíteni. Ebből az is következik, hogy már a makrofolyamatok „láttatása”, valamint az abból levont következtetések is értékfüggők, és mindez alapját képezi a különböző társadalomképeknek.

Következésképpen nincs és nem is lehet egységes társadalomkép, ami az értékrendszerek pluralizmusának körülményei között természetesnek mondható.¹¹ A gond az, hogy nem igazán rendelkezünk ezeknek az eltérő értékrendszereken alapuló társadalomképeknek az összehasonlítására alkalmas rendezőelvekkel. A probléma-piramis csúcsáról egy szinttel lejjebb, tehát a tagolódási konstrukciók/sémák szintjére lépve az is látható, hogy gyakorta nem elégséges formában kerül megfogalmazásra, hogy az adott modell milyen társadalomképhez köthető.

Nos, ha útkeresés vagy az alternatív megközelítés (paradigmaváltás) szándékával közeledünk a problémakörhöz, akkor először is tisztáznunk kell a problémakörön belüli oksági láncolatot.

10 Kovách Imre: Előljáróban. Az MTA TK Szociológiai Kutatóintézetben 2014-ben, *Társadalmi integráció és rétegződés* témakörben végzett kutatás elmélet írásait bevezető szöveg. Megjelent: Socio.hu 2015/3, 1.

11 Ennek kapcsán azt is fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az értékrendszerek (és a társadalomképek) korábban, tehát a premodern időszakokban is plurálisak voltak, új vonás viszont a korábbiakhoz képest manifesztább formában való megjelenésük.

Ha ugyanis a társadalomról történő gondolkozás korábban követett domináns módjainak az újragondolását tűzzük ki célként, akkor ez szélesebb tartományt fog át, mint a korábbi rétegződési sémákkal szembeni paradigmaváltás igénye.¹² A kérdés ezzel kapcsolatosan tehát úgy fogalmazható meg, hogy elégséges-e, ha a paradigmaváltás csak a korábbi tagolódási konstrukciók újakra való felváltására vagy azok újakkal való kiegészítésére szorítkozik, vagy valóban a társadalmi tagolódás nagyon összetett rendszerének az újragondolása a szándékunk? (A paradigmaváltás fogalma másodlagos, miután az újragondolás tartalmi vonatkozása a fontos.) Úgy véljük, hogy a kérdés megválaszolásához szükséges a tagolódási konstrukcióknak az elméletekkel, illetve ezzel összefüggésben a társadalomképpel való viszonyának a tisztázása.

KONSTRUKCIÓK (MODELLEK) KÖZÖTTI RELÁCIÓK TISZTÁZÁSA

Feltételezésünk szerint a bonyolult, sokdimenziós társadalmi teret mindig csak valamilyen aspektusból lehet kellő árnyaltsággal megragadni, és miután az aspektusok sokfélék lehetnek, ezért ugyanazon társadalom tagolódását többféle konstrukcióval is lehet jellemezni.

Miért fontos ezt hangsúlyozni? Elsősorban azért, mert ezek a konstrukciók egymást kiegészítő ismereteket közvetítenek, ezért relevanciájukat alapvetően az általuk vizsgált aspektusokon belül lehet számon kérni. A külön-külön relevánsnak feltételezett konstrukciók együttes jelenléte adja meg az esélyt arra, hogy a tagolódás mikéntjeit, jellemzőit minél teljesebb módon megismerhessük.

Ez utóbbi problémával kapcsolatosan fogalmaztuk meg azt a kitétel, hogy nem állnak rendelkezésünkre azok a rendezőelvek, amelyek alapján a konstrukciók „puzzle-t” összerakhatnánk, azaz egymáshoz való viszonyukat tisztázhatnánk. Úgy véljük, hogy a rendezőelvek közötti relációk tisztázásának az igénye fontos, hiszen a különböző megközelítések többsége vagy az általános érvényűséggel, vagy – nagyon helyesen – csak egy-egy aspektus szerint próbál releváns magyarázatokat találni.

Mit várhatunk el ettől a szemlélettől?

Reményeink szerint a különböző megközelítések egymással „párbeszédés üzemmódba” kerülhetnének.

A párhuzamos tagolódási konstrukcióknak/sémáknak – másokra reflektálva – nagyobb esélye lenne ön-reflexiójukra, érvényességi határaik tisztázására. Szabadabb teret és ösztönzést kaphatnának a párhuzamos konstrukciók/sémák kialakítására irányuló törekvések.

A fentiek alapján úgy véljük, hogy – a különböző megközelítések rendszerén belül – a társadalmi integráció/dezintegráció mentén kialakított rendezőelvek lehetőséget nyújtanak újszerű konstrukciók felvázolására, amelyek bizonyára komoly mértékben fogják gyarapítani a társadalom működésére, illetve tagolódására vonatkozó ismereteinket.

¹² A paradigmaváltás gondolatával kapcsolatos kritikát már egy korábbi írásban megfogalmaztuk (Harcsa 2007).

ELÉGSÉGES LEHET-E EGY „ÚJ TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG MODELL” KIALAKÍTÁSA?

A szerzők hiányolják egy „új társadalmi egyenlőtlenségi modell” létrejöttét, amelyet az alábbi kontextusban fogalmaztak meg:

„A foglalkozásalapú rétegződésmodell leváltására vagy kiegészítésére tett kísérletek a fogyasztási, kulturális és individualizációs tematikákkal folyamatosan jelen voltak az elmúlt évtizedek társadalomtudományi munkáiban, de a »kulturális fordulat« kihívásaira és ösztönzésére válaszként nem született konszenzussal elfogadott új társadalmi egyenlőtlenség modell.”¹³

Ezzel kapcsolatosan a következő megjegyzésünk van: (1.) a kellően megalapozott társadalomelméletek hiánya – mint említettük – *ab ovo* korlátot szabott bármiféle, kellően releváns modell kialakításának, (2.) miután a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség is számos olyan dimenzióban jelenik meg, amelyek sajátos rendezőelvekkel rendelkeznek, következésképpen nem, vagy csak nagy nehézségek árán lehet azt egyetlen modellel leképezni, (3.) a „kulturális fordulat” leképezésére az egyenlőtlenségi modellek kevésbé alkalmasak, mert az egyenlőtlenségek megközelítésmódja eleve hierarchiákban gondolkodik, ez az értelme. Ugyanakkor a széles értelemben vett fogyasztásnak, ezen belül is az alternatívnak tekintett magatartási mintáknak számos olyan dimenziója van, amelyben a „másság” szabályai érvényesülnek, következésképpen nem értelmezhetők a hierarchiák rendszerében.

INTEGRÁCIÓ/DEINTEGRÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS.

A fenti alcímet a szerzők írásából vettem kölcsön, amelyben két nagyon fontos kérdést érintenek: (1.) az integrációval/dezintegrációval kapcsolatos fogalmak, (2.) integráció/dezintegráció és a társadalmi rétegződés kapcsolata.

Alapvetések a fogalmi kérdésekhez

A kutatás során a kutatócsoport tagjai a következők szerint fogalmazták meg a társadalmi integráció definícióját:

„Társadalmi integráció alatt értjük, amikor az egyén vagy intézmény (cselekvő, ágens) kooperál egy társadalmi csoporttal vagy kollektivitással úgy, hogy »bizonyos mértékben« elfogadja annak értékeit, normáit, szabályait stb. Egy integrált társadalomban az intézmények, normák és szabályok mindenki számára legitim, elfogadható módon jelennek meg. Vagyis, egy »jól« integrált társadalomban az azt alkotó elemek összekapcsolódása, kooperációja ismert és elfogadott.” (Dupcsik–Szabari 2015, kiemelések az eredetiben)

A fenti definícióhoz, valamint annak a szerzők által adott értelmezéséhez a következő megjegyzéseket, illetve alapvetéseket fűzzük:

1. A definíció mögötti tartalmat szigorú értelemben véve semmilyen társadalmon nem lehet számon kérni, hiszen az egy ideáltipikus helyzetet vázol fel. Erre maguk a szerzők hívják fel a figyelmet, mely szerint „Az integráció és a dezintegráció ugyanis ideáltipikus fogalmak, vagyis a valóságban abszolút integrált és teljesen

¹³ Kovách–Kristóf–Szabó (2015) idézett mű 6.

dezintegrált társadalom nem létezik.”¹⁴ Ebből az is következik, hogy a definíció ebben a formájában inkább az ideális állapotra vonatkozó szándékot, mint követhető társadalmi gyakorlatot jeleníti meg.

2. Az integráció/dezintegráció sokkal inkább egy fogalompáros, mint különálló jelenségek hordozói. Gyakorta ugyanazon jelenség két szélső pontja által behatárolt tartományt jelenítenek meg. Bizonyos társadalomformáló mechanizmusok kimenetének előjele (integráció, vagy dezintegráció) gyakran csak hosszabb idő után, utólag derül ki.¹⁵ Ebből az is következik, hogy egy adott időszakban mért állapot-jellemzőt inkább a vélt célállapot „megelőlézésének” tekinthetünk, amelynek helyességét csak utólag tudjuk kontrollálni. Azt is lehet tehát mondani, hogy bizonyos társadalomformáló mechanizmusok önmagukban csupán lehetőséget kínálnak, amelynek tartalma, minősége, időszakonkénti állapota (alkalmi egyensúlya) attól függ, azt milyen konkrét folyamatok töltik meg. Ilyennek tekintjük az integráló/dezintegráló mechanizmusokat is.

3. Egy „jól” integrált társadalomban az azt alkotó elemek összekapcsolódása, kooperációja inkább törekvés, mint egy mindenki által elfogadott norma. Következésképpen sztochasztikusan érvényesülő társadalmi gyakorlatról van szó, amely dinamikusan változó társadalmi közegben valósul meg. A mindenkori társadalmi erőter határozza meg azt, hogy a fenti tartományban milyen „alkalmi egyensúly” alakul ki az integráció, illetve dezintegráció között.

4. A mindenkori integráció/dezintegráció értelmezése érdek- és értékfüggő, nevezetesen, ami az adott domináns értékrendszer szempontjából integrált állapotnak minősül, az egy másik értékrend szerint nem tekinthető annak. Következésképpen előfordulhatnak olyan esetek is, amelyben ugyanazon jelenség az egyik értékrend szerint integratívnak, a másik szerint dezintegratívnak minősül.¹⁶

5. Az integráció vagy dezintegráció – részben dinamikus jellege miatt – nem mindig értelmezhető egyértelműen pozitívnak vagy negatívnak. Ilyen helyzet azért állhat elő, mert bizonyos, kezdetben integratívnak, vagy dezintegratívnak minősülő folyamatok, jelenségek csak a későbbiekben, hosszabb idő múltával fedik fel lényegüket, amelyek korábban nem voltak nyilvánvalók.

6. Végül a fogalmi értelmezéshez az is hozzátartozik, hogy társadalmi, vagy rendszer integrációról/dezintegrációról, vagy mindkettőről beszélünk? Itt kell megjegyeznünk, hogy a szerzők meglehetősen általánossággal fogalmazták meg a kutatási célt, következésképpen nem igazán derül ki, hogy melyik változatra fókuszálnak.

14 Kovách–Kristóf–Szabó (2015) idézett mű 78.

15 Hasonló következtetésre jutott Ferge Zsuzsa, akitől a szerzők az alábbiak szerint idéztek: „... a rendszerváltozáskor írott tanulmánya azonban arra is figyelmeztet, hogy az integráció, dezintegráció megítélése erősen kötődik az adott történeti szituáció értékeléséhez.” Ferge szerint „a dezintegrálódás objektíve negatív jelenség, hiszen zavarja a »tudunktól függetlenül létező« funkció megvalósulását. Ettől elválasztandó az az értékítélet, amely a felbomlóban lévő társadalom megítélésétől függően kap előjelet. A mai [értsd 1990-es évek eleje] magyar dezintegrálódási folyamatokat például mindenki pozitívan ítéli meg, aki a polgári és politikai szabadságokat és szabadságjogokat értéknek tekinti, tehát fontosnak tartja a diktatórikus struktúra változtatását. Fenntartásai lehetnek sokaknak, akik félnek a zűrzavartól, a megszokott biztonságok megrendülésétől. És biztosan negatív lesz annak az értékítélete, aki a korábbi berendezkedést igenli.” [Ferge 1990: 5.] (Dupcsik–Szabari (2015, 61–62) eredetiből kiemelve.)

16 Ennek illusztrálására érdemes két esetet felidézni, az egyik a 2004. évi, a külhoni magyarok állampolgárságára irányuló kezdeményezésnek az akkori kormányzati, illetve az ellenzéki erők által való eltérő megítélése. A másik a jelenlegi menekültválság ügye, amelynek kezelési módját a kormányzati erők és az őket támogató közvélemény a nemzeti integrációt erősítőnek minősít, míg a baloldali ellenzék dezintegratív lépésnek. Mindkét fél az aktuális érték és érdek szempontjai mentén, adekváтан viszonyul a kérdéshez. A helyzet elfogadása vagy az attól való elhatárolódás nem változtat a tényen.

Tény ugyanakkor, hogy nehéz a kétféle metszetet külön-külön kezelni, miután egymással való kapcsolatuk igen szoros.

Az integráció fogalmának mítosza

A fenti alapvetésekre is támaszkodva, röviden kitérünk az integrációnak – a szakirodalomban megjelenő – szinte mitikus értelmezésére, ami alapvetően a társadalmakat összetartó mechanizmusok leegyszerűsített megközelítéséből fakad. A leegyszerűsítés nem csak abból adódik, hogy a társadalom összetartását szinte kizárólag az integrációs/dezintegrációs aspektus szemüvegén keresztül nézik, hanem abból is, hogy – az adott társadalomtörténeti konstellációtól függetlenül – pozitívnak tartják azt a folyamatot (állapotot), amit erős integrációs szálak,¹⁷ és negatívnak, amit erős dezintegrációs szálak vesznek körül.

Az egyoldalú megközelítés, ezen belül is a „túl erős” integráció illusztrálására érdemes kiemelni a fogyasztói társadalmakban – alapvetően a profit érdekek nyomására kialakuló – uniformizálódó fogyasztási és ezzel kapcsolatos, manipulált magatartási szokásokat. Ha valahol erős, sőt túl erős az integratív folyamatok és mechanizmusok jelenléte, akkor e területen vitathatatlan. Ráadásul rövid távon az a látszat keletkezik, hogy ez mindenkinek, tehát nemcsak a profitgazdáknak, hanem a társadalom többségének is jó, ezért tapasztalható e téren viszonylagos társadalmi konszenzus. Ez utóbbi fontos, hiszen az integráció egyik alapvonása az elfogadottság. Ez a jóléten alapuló integráció azonban hosszabb távon nem igazán fenntartható,¹⁸ következésképpen integratív ereje is fokozatosan csökken. Ez azonban csak a probléma egyik oldala, a másik, talán még lényegesebb, hogy az utódgenerációkban olyan fogyasztási, életvezetési magatartási mintákat rögzít, amelyek részben pazarlóak, részben manipuláltak. Ezeknek a fenntarthatatlansági problémák miatti „társadalmi kezelése” komoly társadalmi befektetéseket igényel, amit a korábbi, „túl erős” integráció árának is tekinthetünk.

Mindebből az is következik, hogy a mindenkori integráció megítélése gyakorta értékfüggő, sőt kultúrafüggő. A fenti példánál maradva, a társadalom többségét alkotó konformista tömeg, továbbá a profitgazdák szempontjából az uniformizált jóléten alapuló integráció pozitív megítélést kap, míg a nonkonformista kisebbség esetében ezzel ellentétes a minősítése az adott helyzetnek.

Az integráció/dezintegráció szélesebb értelemben vett kultúrafüggőségéből az is következik, hogy az ennek mérésére kialakított indikátorokat csak igen nagy óvatossággal lehet nemzetközi összehasonlításra alkalmazni. Ez esetben is érdemes viszonylag egyszerű példát említeni, így a széles körben elterjedt munkanélküliségi rátát, amelyet a munkaerőpiaci integráltság fokmérőjének is szoktak tekinteni. Az erre vonatkozó nemzetközi statisztikák alapján a magyar társadalom kedvezőbb helyzetben van, mint például a mediterrán országok, ugyanakkor a munkaképes korú népesség foglalkoztatottsága szempontjából számottevően kedvezőtlenebb a pozíció. Ez utóbbi kapcsán viszont elmondható, hogy egyrészt a rendszerváltást követő nagyarányú munkanélküliségi hullámot mindeddig nem tudta kiheverni a magyar gazdaság, másrészt a mediterrán országoknak nem

17 Az erős integrációs szálakkal rokon az erős családi kohézió fogalma. Közös vonás, hogy mindkét esetben a kötések és kötődések erősek, azonban a szociálpszichológiából ismert, hogy a túl erős kötődések legalább olyan károsak tudnak lenni, mint a túl gyengék. A hazai családi kohézió vizsgálatára irányuló kutatás is igazolta ezt a tézist (Harcsa 2013).

18 Éber Márk Áron (2013) a fogyasztói társadalmak jóléti rendszereiben – az utóbbi időszakban tapasztalható – visszafogásokat a rendszer radikalizálódásaként aposztrofálja, amit más oldalról fenntarthatósági problémának is tekinthetünk.

kellett szembenézni ilyen sokkhatással.

Vajon célszerű-e ezen utóbbi körülmény figyelembe vétele nélkül értékelni az aktuális állapotot? Úgy véljük, hogy a mindenkori integráció/dezintegráció adott konstellációjának a megítélésekor számba kell venni a „honnán, hová jutott” perspektívát, ugyanis az integráció/dezintegráció mibenlétét valójában csak dinamikus megközelítésben lehet kellően értékelni.

TAGOLÓDÁS A HÁLÓZATOK MENTÉN

A továbbiakban azon kulcskérdésekre térünk ki, amelyek Gerő Márton és Kovách Imre (2015) *Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok* címmel készített tanulmányából ragadtunk ki.

Társadalomtörténeti megközelítés

Az említett írásban nem jelenik meg a társadalomtörténeti megközelítés szempontja, amit azért tartunk fontosnak, mert egy aktuális, egyszeri mérés meglehetősen korlátozza a folyamatok alakulásának a nyomon követését, következésképpen az értelmezést.

Egy korábbi írásunk a kapcsolathálózati erőforrások és a rétegződés közötti összefüggést társadalomtörténeti kitekintésben próbálta értelmezni. Ennek során arra a következtetésre jutottunk,

„... hogy a kapcsolathálózati formák – megjelenési formájukat tekintve – erősen függenek a kor 'divatjától', uralmi viszonyaitól, valamint a szűkebb kulturális környezettől. Ezek több szinten megjelenő hatások, és az egyes formák tartósságát alapvető mértékben befolyásolják e különböző szinteken bekövetkező strukturális változások. Ám nemcsak az egyes kapcsolati formák továbbélése, hanem az adott kapcsolathálózati forma társadalmi tartalma, kifejező ereje is változó lehet. Ez azt jelenti, hogy ugyanazon kapcsolati forma egyik korban inkább csak 'színesíti' a réteghelyzetet, tehát az adott pozícióban levő személyt 'felöltözteti' olyan kellékekkel, amelyek révén 'olajozottabban' zajlik a mindennapi élete. Kötöttebb viszonyok között pedig akár a rétegződési alapvonások egyik meghatározó eleme lehet.”¹⁹ (Harcsa 2012: 125–157)

Továbbá társadalomtörténeti tapasztalat, hogy a társadalmi újratermelő rendszerében lezajló folyamatok dinamikája változó, ennek következtében a gyorsabb változást produkáló időszakokban a korábbi kapcsolati formák megjelenési formája és tartalma is gyorsabban változhat, mint konszolidáltabb időszakokban. Ennek következtében az egy-egy időszakban megfogalmazott általánosítások időbeli érvényessége, tartóssága is változó.

Ez azért érdemes hangsúlyozni, mert a távlatos értelmezési keretek nélkül némiképp értetlenül állhat az olvasó, amikor például a kapcsolathálózati formák egy-egy kutatója által mért szegmensekben – adott időszakban – sajátos tendenciák megjelenéséről, illetve az ezzel kapcsolatos értékelésről olvas. Mindez a mindenkori viszonyokon alapuló általánosítást illetően nagy óvatosságra int bennünket.

19 Harcsa I. (2012) A rétegződéssel kapcsolatos dilemmák. A kapcsolathálózati erőforrások szerepe a rétegződésben. In Kmetty Z. – Koltai J. (szerk.) *Változó képletek, változatos perspektívák. Tanulmányok Tardos Róbert 65. születésnapjára*, 125–157.

Hálózati modellek mint a valódi csoportok” feltárásának eszközei?

Tény, hogy a hálózati modellek segítségével jelentős mértékben árnyalni lehet a tagolódás mikéntjét, nem igazán szerencsés azonban a munkaerőpiaci státusz, valamint az említett modellek révén megragadható tagolódási szempontok szembeállítását, amint az kiderül az alábbi idézetből. „Míg az egyenlőtlenségkutatás egy külső jellemző (a munkaerőpiaci státusz, foglalkozás) alapján csoportosít, addig a hálózati modell a kapcsolatok szerinti szerveződésre építve 'valódi' csoportokat keres.” (Gerő–Kovács 2015: 28)

Véleményünk szerint inkább arról van szó, hogy a kétféle rendezőelv nem egymástól függetlenül, hanem gyakorta egymásra épülve fejt ki hatását. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert a fenti tézis ebben a formában félreértésekre ad okot az oksági rendszer működését illetően. Az itt említett „félreérthetőség” már a hálózatelméleti megközelítés klasszikusainál, így többek között Granovetternél is tetten érhető, részben a problémakör leszűkített megközelítése, részben a gyenge és erős kapcsolatok nem kellő empirikus alapokon megfogalmazott következtetései miatt.²⁰

Redisztribúció és tagolódás

A redisztribúció több szintű jelenség, amelynek vannak tartós, hosszabb időn át jelenlevő alapelemei (ilyenek tekinthetők a nagy elosztási rendszerek), és vannak rövid távú, alapvetően a mindenkori politikai konjunktúra (politikai kurzus) által befolyásolható elemei, amelyek e rendszerek aktuális működésével kapcsolatosak. Ez utóbbiak valójában a tulajdon/javak feletti, aktuális rendelkezési jogosítványok formájában jelennek meg, és kurzusfüggő, hogy a rendelkezési jogok „piacon” milyen szabályok érvényesülnek.

A szerzők álláspontja szerint ez a kurzusfüggőség megnehezíti az elemezhetőséget.

„Az elemzést jelentősen megnehezítik a magyarországi redisztribúció elemeinek és szerkezetének gyakori és parlamenti/politikai ciklusoktól függő változásai, az európai redisztribúciós rendszerek és modellek nehezen követhető és modell szintű elemzést szinte lehetetlenné tevő folyamatos átalakulása, valamint az a tény, hogy az elemzések elsősorban a hazai redisztribúció egyes részterületeire és módszertani kérdésekre (pl. mérés, új módszerek) irányulnak.” (Gerő–Kovács, 2015: 28)

Nézőpontunk szerint fontos ugyan a politikai piac rövid távon érvényesülő hatásainak, konjunktúra jellegű mutatókkal való bemutatása, azonban talán még fontosabb kérdés a hosszabb távon kikristályosodó elemek megragadása, mert igazából ezeknek van jelentősége a társadalom tagolódására. Külön kell tehát kezelni a konjunkturális jellegű, valamint a tartós hatásokat. Ez azonban inkább elméleti jellegű kérdés, mert a hatalmi/uralmi viszonyok empirikus vizsgálata nélkül – a társadalmi tagolódásra vonatkozóan – nem lehet releváns válaszokat adni. Kérdés tehát, hogy volt-e/van-e a kutatássorozatnak olyan leágazása, amelynek e kérdés vizsgálata volt a célja?

²⁰ A kétféle kapcsolatra vonatkozó tézisést a munkaerőpiacon való elhelyezkedéssel kapcsolatos kutatása alapján fogalmazta meg, amely alapján azt találta, hogy az elhelyezkedésben jóval nagyobb szerepet játszanak a gyenge kapcsolatokon nyugvó hálózatok, mint az erősnek tekintett családi kapcsolatok. A tézis ebben az összefüggésben túldimenzionálta a gyengének minősített (pl. munkaerő piacon szerzett) kapcsolatok szerepét, hiszen alapvetően szituációfüggő, hogy melyik típusú kapcsolati hálónak van domináns szerepe. A későbbi empirikus kutatások erre a körülményre hívták fel a figyelmet.

A projektosztály és brókerek megragadhatósága

A projektosztály a redisztribúció kulcsfigurájának tekinthető, amelynek lényegét a szerzők a következőkben foglalják össze.

„A projektek generálásában, irányításában kulcsszerepet játszó projektosztály (Kovách–Kucerova 2009) tevékenysége átírja a társadalmi tőke elosztásának és felhasználásnak korábbi feltételeit és rendszerét (Füzér 2013/a, 2013/b).” (Gerő–Kovách, 2015: 25) E projektosztály empirikus megragadhatóságát megnehezíti az a körülmény, hogy jelentős részük a politikai hatalom sáncain belül ténykedik. Ez a körülmény komoly kihívás a kutatás számára, és kérdés, hogy erre vonatkozóan milyen empirikus eszközeik állnak a rendelkezésre?

Hasonló a helyzet a projektosztály egyik meghatározó csoportja a brókerek esetében is.

Integráció/dezintegráció azonos gyökerekből, a brókerek példáján

Korábban említettük, hogy az integráció/dezintegráció az esetek többségében ugyanazon jelenség két végpontját jeleníti meg, és részben a társadalomformáló folyamatok összhatásától, ezen belül adott esetben a hatalmi egyensúly mibenlététől függ, hogy e tartományon belül hol jön létre az aktuális „alkalmi egyensúly”. A szerzők jól érzékeltetik ezt a dichotómiát a brókerek példáján, a következők szerint:

„Az egyes csoportok átjárhatóságában különleges szereppel bírnak azok a szereplők, akik közvetíteni képesek több csoport között. Ez nem csupán azt jelenti, hogy kapcsolatokkal bírnak mindegyik csoport irányába, hanem képesek mind a 'két csoport nyelvén' kommunikálni és ismerik azok esetlegesen eltérő értékrendjét és szokásait. Az ilyen szereplők működése mutathat az integráció (rendszerszintű stabilitás, átjárhatóság, az értékrendek közelítése) irányába, ugyanakkor a dezintegráció irányába is, hiszen a brókerek egyfajta hatalmi pozícióval is rendelkeznek. Ennek evidens példái a korrupciós brókerek vagy azok a szereplők, akik a neo-prebendális rendszerekben képesek az egyes gazdasági vagy politikai csoportok érdekeinek érvényesítésére.” (Gerő–Kovách, 2015: 38)

E példa alapján jól is érzékelhető, hogy önmagában a mechanizmus, illetve az abban betöltött szerepek szükséges, de nem elégséges feltételei annak, hogy a megragadott jelenséget integrációként vagy dezintegrációként kezeljük. A gyökerek tehát azonosak, ám a belőlük kinövő eredmény irányát az dönti el, hogy az aktuális hatalmi egyensúly árnyékában, konkrétan miként működhetnek a társadalomformáló folyamatok.

NÉHÁNY TANULSÁG

Az eddigi eszmefuttatás alapján csupán néhány, olyan jellegű tanulság levonására vállalkozunk, amelyek alapvetően a teóriákkal, illetve azok használhatóságával kapcsolatosak.

1. A társadalmi integráció leszűkített értelmezése. A társadalmi integráció/dezintegráció fogalma és természetete a nemzetközi szakirodalomban sincs kellően tisztázva, és bár a szerzők kifejezték ezzel kapcsolatos bizonyos fokú kritikájukat, a helyzet meghaladásához szükséges ismereteket illetően még további eredményekre kell várni.

Elmondható, hogy a szerzők által megfogalmazott definíciót, illetve annak tartalmát – szigorú értelemben véve – semmilyen társadalmon nem lehet számon kérni, hiszen az egy ideáltipikus helyzetet vázol fel. Egy „jól”

integrált társadalomban az azt alkotó elemek összekapcsolódása, kooperációja inkább törekvés, mint egy mindenki által elfogadott norma. Következésképpen sztochasztikusan érvényesülő társadalmi gyakorlatról van szó, amely dinamikusan változó társadalmi közegben valósul meg.

Alapvetésünk²¹ szerint az integráció/dezintegráció folyamatai:

a.) sokkal inkább fogalompárosnak tekinthetők, mint különálló jelenségek hordozóinak,
b.) gyakorta ugyanazon jelenség, két szélső pontja által behatárolt tartományt jelenítenek meg,
c.) bizonyos társadalomformáló mechanizmusok kimenetének előjele (integráció, vagy dezintegráció) gyakorta csak hosszabb idő után, utólag derül ki, ami azt jelenti, hogy *a* folyamatot csak dinamikájában lehet kellően értelmezni. Dinamikus folyamat révén, csak a „honnán hová” perspektívában lehet megítélni a folyamat valóságos természetét, következésképpen egyetlen méréssel (adatgyűjtéssel) csak pillanatképet lehet kapni róla.

d.) A mindenkori integráció/dezintegráció értelmezése érdek- és értékfüggő, nevezetesen, ami az adott domináns értékrendszer szempontjából integrált állapotnak minősül, az egy másik értékrend szerint nem tekinthető annak. Következésképpen előfordulhatnak olyan esetek is, amelyben ugyanazon jelenség az egyik értékrend szerint integratívnak, a másik szerint dezintegratívnak minősül.²²

Úgy véljük, hogy ezen alapvetések nélkül nem igazán lehet a társadalmi integráció/dezintegráció jelenségét kellő társadalmi beágyazottsággal tárgyalni.

2. Elméletek gyorsuló avulása. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a magyarázó erő tartós érvényességét illetően, a modern kor társadalomelméletei nehezebb helyzetben vannak a premodern korban születettektől. Elsősorban azért, mert a „gyorsuló idő” behatárolja a jelenségek megfigyelhetőségét, érvényességük ellenőrzését. (Itt alapvetően a néhány éves távlatban érvényes jelenségekre gondolunk.) Ilyen körülmények között nem elégséges a pusztán teoretikus megközelítés, hanem szükség van annak mielőbbi empirikus visszacsatolására.²³ Nézetünk szerint az utóbbi évtizedek „jelzős” társadalomelméleteinek²⁴ a viszonylag gyors avulása, jelentős részben ezen visszacsatolás hiánya miatt következett be.

Milyen tanulsága van ennek a kutatócsoport által végzett vizsgálat számára? Elsősorban az, hogy a felhasznált elméletek elmélyültebb kritikai értékelése alapján célszerű azok korrekcióját is elvégezni. Sőt, az „egyedi” kritikai értékeléseket a szintézis szintjére lehet emelni, amelyek alapján – a jelenleg is folyó kutatás keretében – újabb alapvetéseket és rendezőelveket lehet megfogalmazni.

21 E tekintetben Parsons-nak, a társadalmi integrációval kapcsolatosan – már a korai időkben – megfogalmazott „alapfeltevései” jelentették a gondolat csiráját, ám a későbbiekben ezek tovább gondolása, illetve gyarapítása meglehetősen hézagos maradt. Következésképpen az elméleti alapok „féloldalasként” maradtak a mai napig, tekintve, hogy a kutatók ugyanazon folyamatoknak alapvetően csak a pozitív tartományára, tehát az integrációra helyezik a hangsúlyt. Jelen tanulmány a megkezdett „alapfeltevések” sorát igyekezett gyarapítani, illetve a korábbiakat újragondolni.

22 Korábban a 22. sz. lábjegyzetben erre már utaltunk.

23 Természetesen nem minden teóriát lehet empirikusan „tesztelni”.

24 Számunkra, a társadalom komplex működését – mint totalitást – alapul véve, inkább egy-egy értékelemként jelenik meg a „kockázat”, az „élmény”, a „tudás”, stb. Következésképpen az ezekre alapozott elméletek magyarázó ereje csak parciális lehet.

IRODALOMJEGYZÉK

- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatáshoz. *Socio.hu*, 3, 44–63.
- Ferge Zs. (1990) Variációk a társadalmi integráció témájára. *Esély*, 1, 3–17.
- Gerő M. – Kovách I. (2015) Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *Socio.hu*, 3, 17–43.
- Granovetter, M. (1973) *The strength of weak ties*. *American Journal of Sociology*, (6) 1360–1380.
- Granovetter, M. (1983) The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory*, 1(1), 201–233.
<http://dx.doi.org/10.2307/202051>
- Harcsa I. (2007) Osztályokon innen, avagy túl. *Szociológiai Szemle*, 3–4, 41–59.
- Harcsa I. (2012) A rétegződéssel kapcsolatos dilemmák. A kapcsolathálózati erőforrások szerepe a rétegződésben. In Kmetty Z. – Koltai J. (szerk.) *Változó képletek, változatos perspektívák. Tanulmányok Tardos Róbert 65. születésnapjára*. Budapest: Hátér, 125–157.
- Harcsa I. (2014) A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban. A kohézió színe és fonákja. *Szociológiai Szemle*, 24(1): 39–65.
- Harcsa I. (2015) Úton „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: *Megkülönböztetett különbségek* című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika*, 92–93, 233–247.
- Harcsa I. (2016) Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata. Néhány alapvetés és kulcskérdés, az alternatív megközelítés jegyében. *Replika*, 96–97, 173–187.
- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2015) Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu*, 3, 64–83.
- Kovách I. (szerk.) (2006) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács Judit (szerk.) (2012) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet.
- Kovách I. (2015) Előljáróban. *Socio.hu*, 2015/3, 1.
- Parsons, T. (1966) [1937] *The structure of social action. A study in social theory with special reference to a group of recent European writers*. New York: New York Free Press of Glencoe.

KOMMUNIKÁCIÓS TABU, NEVELÉSI TRADÍCIÓ
KÖZLÉSTUDOMÁNYI ÉS VALLÁSANTROPOLÓGIAI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

Írásunk rövid összefoglalásaként annyit előlegezhetnénk meg, hogy „kívülálló”, étikus nézőpontot képviselünk ebben a szövegben, vagyis eredendően nem *saját* társadalmi (antropológiai) terepkutatásra, hanem másodelemzésre vállalkozunk. Ezen belül a nevelési konvenciók, szertartások és értékrendek, normák és tabuk komplex rendszerét két fókuszpontra szűkítettük. Egyik ezek közül a hagyománykövető családi normaképző folyamatok külső „tükre”, jelesül a hagyományra való rálátás és abban való jelenlét köre, kontrasztban a nevelési és értékrendi felfogásmódok számos változatával; a másik a mindezekről megképződő empirikus tudás, mely főképpen antropológiai tanulmányokban, szakdolgozatokban, kötetekben és kutatásokban mutatkozik meg, együttesen nemcsak példatárat, hanem a társadalmi kommunikáció valamiféle komplexebb jelentésterét is adva.

Kiindulópontunk – mely eredendően munkamegosztásra épült, és bázisa Rajkó Andrea doktori értekezésének tárgykörében elvégzett kutatás volt – alapkérdése (egy szélesebb ívű fókuszcsoporthoz elemzés folyamatába illesztve) a családi nevelés keretében zajló értékrend-változás, nevezetesen a társadalmi tabuk és tabutörések mechanizmusainak belátása és a családi miliókben zajló normakövetési rendszer áttekintése.² A „családi nevelés” – mint egyik, sőt, talán a társadalmi és hálózati kapcsolatok között is a legitimebb közösségi reláció – számos, a hétköznapi intimitásokon belüli történésekkel függ össze. Ez nevezhető akként is, mint a „hagyománykövetés” reflexiók köre, interakciós tartománya, hisz a „mindennapok” kommunikációs és antropológiai kutatásokban összegzett tapasztalatai sok esetben mutatják a nyelvi, közlési, megértési, értelmezési rendszerek együttes, vegyes, párhuzamos vagy épp ellentmondásos rendszereinek jelenlétét is, sőt korosztályok mindenkori konfliktusát, szembenállását, kiegyezési kísérleteit is. E megközelítésmód második tétele lehetne a tabukat (is) körülvevő érték- és normarend vázlatos bemutatása, mely az ünnep-megéléstől a generációk közötti kapcsolatokon, intim szertartásokon és akár a sexualitáson túl a halálig vagy a kollektív emlékezetig terjedő tárgykörben leképezhető tabukat veszi sorra, illetőleg azt a folyamatot, ahogyan mindez rendre bekerül a kulturális és vallásantropológiai vizsgálódásokba is.³ Ezekhez kapcsolható a vallásantropológiai összegzés, mely részta-

1 *Rajkó Andrea* egyetemi adjunktus, BME GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék. *A.Gergely András* ELTE TáTK Kulturális Antropológia Tanszék.

2 A kutatás helyszínül szolgáló kurzus a BME keretében végzett interaktív szeminárium, címe: *Kommunikációs elemzések: a titok és tabu működésének társadalmi mechanizmusai*. A tárgy féléves, a kurzuson részt vevő 19–25 év közötti egyetemista korcsoport tagjai a modern kori tabuk jelenléte, kialakulásuk, működésük okai és kommunikációs mechanizmusai iránti érdeklődésük, valamint aktív jelenlétük révén válhattak elemzést kínáló élményközösséggé. A hallgatók összlétszáma 164 fő volt, akik az elmúlt fél évtizedben fölvtették a szemináriumot, és részvételükkel segítették annak átélhető és átgondolható metodikáját PhD-értekezés témájává válni. Ezúton is köszönet illeti Őket.

3 A tabu-kérdésekről teoretikus és módszertani feltáró tanulmány Rajkó Andreától a *Kultúra és Közösség* (2016), valamint a *Közéletek* (Rajkó 2015) c. folyóiratokban.

nulmányokban, egyetemi hallgatók dolgozataiban, pályatársak kutatásainak és a nyomtatott forrásokkal való kiegészítésnek, összevetéseik konklúzióinak tapasztalataként jelenik meg. Nem kutatási beszámoló tehát mind- ez, de „émikus”, vagyis a belülről szemlélés élményközelségét tükröző horizont keresése, amit talán a tárgyalt témakörökben konferenciákon, vitákban, tanulmány- vagy esszékötetekben megjelenő elméletek, történeti és térségi dimenziók tehetnek teljesebbé. Egyszóval mindez valamiféle „másodolvasat” inkább, mint „kutatási jelentés”, de föltétlenül hangsúlyozandó, hogy álláspontunkat az értelmezések értelmezése jellemzi leginkább.⁴

MIKROKÖZÖSSÉG ÉS MEGJELENÍTÉS – EGY BESZÉDES PÉLDA

Tekintettel a család mint közösség, a család mint mindenkori szocializációs helyszín, mint szervezeti-kulturális egység és interakciós közeg számos szociológiai alpműben felkínált történeti dimenziójára, engedjünk alább nem aprólékosan részletezni, csupán utalásokkal élni megannyi forrásra és értelmezésre vonatkozóan, melyeket a hazai családkutatások sokasága is fölkinált a 20. században; s még sűrűbb az értelmező készletek sokasodása a történeti, vallási, szociokulturális vagy interakció-vizsgálati színtéren (nem is szólva a kultúraközi, nagytérségi, lokális vagy akár néprajzi fókuszú árnyaltabb modellezésről, az utóbbi évek családokban bekövetkezett szerkezetváltozásairól, újdonságait a kutatások homlokerébe került problémákról). E teoretikus irányok sokféleségéből most kifejezetten egyikre, a zsidóságkutatások alapvető szakirodalmában kellőképpen mélyen és sokrétűen föltárt családi mikroklímára fókuszálunk.⁵ Jelen írásunkban a *család* zsidóságban élő, mutatózó és értéktartalomként tartósított interakcióit vesszük szemügyre, ide értve a kommunikatív környezet kölcsönhatásait is, vagyis mindazt, ami körülveszi, provokálja, válaszra készíti, és változó értékrendi hatások során további változásra sarkallja a legtöbb hagyománykövető mikroközösséget is.

Kitüntetett figyelmünk és témaválasztási „ürügyünk” akár az OR-ZSE Család-konferenciák összehívásában oroszlánrészt vállaló Kiss Endre egyik elemzéséből kínáló „kihívás” is lehetett volna. Ugyanis a Kiss Endre (2008) által Déry Tibor *Befejezetlen mondata* kapcsán leírtakból tűnik elő az az írói üzenet és politikai rangú tabu közötti (alakpoétikai) felfogás, amely „a polihisztórikus regény antimodernista és antiinnovatív realizmusát” épp a tabukon keresztüli aspektusban látta.⁶ Másképp szólva: a megjelenítésben, a rejtett közlésben, a tiltott üzenet kódolásában, a megnevezés eszközében és más, sosem tisztán esztétikai tüneményben.

4 Ez írás előadás-formátumú, szükségképpen jóval rövidebb változata elhangzott az OR-ZSE által rendezett, „Család egykor és ma” című konferenciáján (2016. május 26–27.).

5 De még ezen belül is roppant mód szűkíteni kell a spektrumot, hiszen nem fogunk például kitérni a Sulhán Áruháza lefektetett zsidó viselkedési és rituális törvénykönyv sok száz pontjának érvényesítési vagy mellőzési kérdéseire (mert például ezeket Hrotkó Larissa vagy Szász Antónia megannyi tanulmányban részletezték, Rékai Miklós vagy Papp Richárd ugyancsak történeti és jelenkor-kutatási dimenziókban bemutatták), de a háláchikus törvényekre, a vallásos zsidó gyakorlati élet hatszáznyi korlátjára, a zsidó mindennapi élet ezernyi dimenziójára, vagy a Pécsi Katalin, Gyáni Gábor, Komoróczy Géza, Gerő András, Gábor György, Karády Viktor, továbbá seregnyi más történész és nőkutató, zsidósággal vagy társadalmi szerepekkel foglalkozó, a zsidócsaládok vallási életét részletezni próbáló szakmunkára sem térhetünk ki, mert ezek rövid áttekintése is súlyos kötetnyi forrásfeltárást igényelne (Szász 2002, 2006; Papp 2005; továbbá lásd Balogh–S. Nagy szerk. 2000; Küllös szerk. 1999; Vincze 2004; Pető 2006; Glässer–Zima A szerk. 2014, vagy Heller Ágnes, Raj Tamás, Kéri Katalin, Gyáni Gábor, Fábri Anna, Kőbányai János, Schweitzer József, Scheiber Sándor, Löw Immanuel, Schőner Alfréd, Babits Antal, Nagy Péter Tibor, Bíró Zsuzsanna Hanna, Toronyi Zsuzsa, Szarvas Zsuzsa és mások írásai).

6 Talán nem is érdemes itt kiemelni, hogy a regény, a korvallomás és a Holokauszthoz való viszony miként jelenik meg Konrád György szinte összes írásában, Kertész Imrénél stb. – lásd még ehhez Kovács szerk. 2001.

A regény kapcsán elbeszélte pszichológiai, szocializációs és politikai tabuk⁷ leképeződései és közgondolkodásunkban is megnevezhető alakzatai adtak alkalmat témakörünk illetően körvonalazására, főképpen a kommunikációs dimenziókat és a saját kortárs társadalmi normarendet illetően, melyekhez egyfelől a kommunikációs antropológia, másfelől a vallásantropológiai érdeklődés utóbbi időkben mutatkozó hazai fordulata is számos adalékkal járult hozzá.

Mint Rajkó Andrea kutatása révén ezt megállapíthatjuk: a tabukat körülvevő értékrendszerek tulajdonsága, hogy mivel vannak közös hiedelmeink, szociális konstrukcióink, ezek képesek (inter)akciókat, szertartásközösségeket, élmény- és véleménycsoportosulásokat kialakítani. Megjelenik ezekben a szociális hűség is, amelynek lényege, hogy az tekinthető a közösségéhez hű tagnak, aki hajlandó a saját érdekeit, attitűdjeit a közösség érdekei mögé helyezni, a kulturális folytonosság fennmaradásának és a többségi vélemény tiszteletének kifejeződéséként konform magatartást, utánczást, egyfajta torzítatlan mintakövetést megvalósítani, vagy a saját életvilág és életvitel normáit tekintve értékesnek minősíteni (Rajkó 2016; szűkebben fókuszálva Papp 2005; Vincze 2004, 2014; Rékai 1997:146–147, 11–12, 60–69; Szász 2006). A tabunak tartott vagy vélt cselekvés- és viselkedésmódok e szabályok mentén alakulhatnak, sokszor öröklődhetnek, akár több generáción keresztül is – és nemcsak szakrális miliőben, természetesen. A jelen bizonytalan, „normazavaros”, eligazodásokat kereső társadalmában a vizuálisan megmutathatatlan, verbálisan megvitathatatlan, implicit tabuk sokasága van jelen, melyek gyakran gúzsba kötik, visszahúzódnak készített az egyént – a vizsgált egyetemista korosztály tagjait mindenképp, de valószínűleg a társadalom jóval szélesebb rétegeit is. Ezzel olyan problémák megoldását is gátolják, amelyek a kommunikatív cselekvés számos dimenzióját veszélyeztetik – holott a megfelelő módon történő verbalizáció egy-egy tabu megdőléséhez is elvezethet, s a probléma megoldásának első lépése lehet (Kiss Endre is utal e keresztirányú/kontroverzív folyamatra Déry-elemzésében). A tabu-kutatásban olyan törvényszerűségeket próbáltunk feltárni (egyetemi hallgatókkal közös „fókuszcsoportos” beszélgetés és szertartásos tabukeresés, majd ezeket kiegészítve zsinagóga- és közösségkutatások példáival), amelyek bizonyos behatások eredményeképpen dőlhetnek vagy gyengülhetnek meg, alakulhatnak át vagy legalább tudatosulhatnak az egy mástól olykor nagyon különböző tabuhalmazok akár társadalmi, akár egyéni szintjen is. S mégannyira így van, így lehet ez családi szinteken is.⁸

7 „Itt elsősorban az író pszichológiájára gondolunk, aki »valamiért« szükségesnek, ha éppen nem »kényszer«-nek érzi azt, hogy egy fontos alakot pontosan ezzel vagy azzal a névvel jelöljön. A név kiválasztásához való kötődése komplex és szintetikus jellegű, szociális, de egyéni motívumai is vannak, kommunikálható és nem-kommunikálható elemeket egyszerre tartalmaz. Mindebből következik, hogy a »pszichológiai« szempont rendszerezésünkben igen tág kategória, és magába foglalja a hagyományos »művészi« és »intuitív« szférát, az esztétikai érzést és a tudattalan erőteljes, sok esetben felülírhatatlan motiváló erejét.” (...) „Az alakpoétikai tabuk kérdése interdiszciplináris szempontból azért is érdekes, mert nehézségek nélkül kapcsolja be az irodalomelméletet és irodalomtörténetet a társadalomontológia és az antropológia szélesebb szövegösszefüggéseibe. A modern társadalom is tele van tabukkal, ezeket ugyan nem érzékeljük minden esetben, elrejtőznek a szocializáció, a társadalmi illem vagy egészen egyszerűen a reflexió alá nem vett társadalmi normalitás szabályai mögött. A tudatba csak ritkán és csak rendkívüli esetekben felszínre törő tabuk mellett vannak nyílt társadalmi, sőt, politikai tiltások is, igaz, ezeket a modern nyilvánosság és politikai kultúra feltételrendszerében azért sem érezzük tabuknak, mert a társadalmi viszonyokat nagy általánosságban probléma nélkül megváltoztathatók és ezért átmenetinek is tekintjük.” V.ö. www.pointernet.pds.hu/kissendre/eszteti/ka/20080216073713999000000823.html, 1. old.

8 A „fókuszcsoport” idézőjeles változata csupán azt tükrözi, hogy nem egyetlen, öt éven át tanulmányozott tényleges csoport, hanem a kurzusra jelentkező diákok részvételi aktivitásától is nagyban függő „akciókutatás” zajlott, változó válaszadókkal, de egymásra folytonosan reflektáló befogadó-közösséggel. A zsinagógai közösségkutatásokból pedig megjelenés előtt áll kulturális antropológusok tematikus tanulmánykötete: A.Gergely András – Papp Richárd – Ausztrics Andrea (szerk.) 2015 *Zsidó kultúra*

Ugyanakkor feltételezhető, és az általunk vizsgált egyetemisták reflexióiból is egyértelműen kitűnik, hogy a tabu létezését sokszor csupán megszegése teszi láthatóvá és észlelhetővé, hiszen a válaszul érkező szélsőséges, elutasító vagy indulatos magatartás formája és tartalma egyértelművé teheti, mire utal a reakció, egyúttal közben ez valamiféle határkeresés, határátlépési kísérlet is. A vélt vagy valós következményektől, szankcióktól való félelem meghatározó eleme a tabu kialakulásának – a tabuszegés jelentőségét pedig az adja meg leginkább, mennyire és hogyan alakítja az ember vagy közösség életét. Különbséget kell tenni azonban a narratív struktúrákban képződő, tilalommal megtámogatott, szóban átörökített, megtűrtként „elfogadott”, szakrális kinyilatkoztatásokkal vagy szokásjoggal „védett”, és számos más, például írott, legalizált, mitikus tabuk kezelése között (Rajkó 2015:37–38).

Az az identitás-tisztázó folyamat, amely talán a nyolcvanas évek közepén a „*Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok?*” kérdéssel indult (Erős–Kovács–Lévai 1985), az elmúlt negyedszázadban túljutott a nemzedéki kérdésen, és bekerült az egzisztenciális, életminőségi, hagyománykövető vagy posztmodern problematizálások elbeszélő körébe, sőt: valójában egy egész nemzedéket hatott át, míg mára lényegében már mutatkozások, kommunikatív aktusok tartalmává vált. Ahogyan Kiss Endre írja hivatkozott elemzésében: „*A zsidó származású szereplők alakpoétikai karakterű névadásának szempontjai ugyanis majdnem maradéktalanul reprodukálódnak irodalmon kívüli összefüggésekben is. Átugorva most a pszichológiai (tudattalan) problematika és a mindenkori (akár irodalmon kívüli) üzenet lényeges kérdéseit, egyértelműnek tekintjük, hogy a tabuizálás jelensége a zsidóság társadalmi létformájának egyik általános meghatározója is. Bonyolult szabályok hálójá regulálja a zsidó társadalom oldaláról, hogy mikor, milyen környezetben, milyen tartalommal nyilatkozzon meg saját és mások zsidóságának összefüggéseiről és általában a zsidó léttel kapcsolatos tartalmakról, majdhogynem tükörszimmetrikus módon a nem-zsidó társadalom oldaláról is bonyolult szabályok hálójá határozza meg a kommunikációt*”.⁹ A Rajkó Andrea kezdeményezte kutatásban a normák, tiltások, tabuk sok esetben még akkor is stabilan tartják magukat, amikor már elveszítették eredeti társadalmi funkciójukat (gondoljunk például az egyedülálló szülő családmodelljére vagy az abortuszra). Amikor a tabuk funkciójáról beszélünk, akkor elsősorban mint pozitív értelemben tárgyalt segítő, támogató, védelmi funkciót értelmezzük, mindenképpen akként, ahogyan a magatartást, cselekvést, viselkedést segítő szabályrendszerként működik. A tabuk fontos társadalmi feladatokat töltenek be: hozzájárulnak a társadalmak és a társadalmi csoportok, valamint egyének stabilitásához, és védelmező funkciójuk is van. Biztosíthatják a társadalom működését pusztán azáltal, hogy mellőzik vagy elfedik azokat a dolgokat, amelyek fenyegetést jelenthetnének az egyén vagy csoport pozitív identitására vagy életkilátásaira: mintegy rejtik a saját élettörténet sötét oldalait, a halált, a betegséget vagy az élet értelmének kérdéseit. Ennélfogva a tabu egyfajta *coping mechanism* (megbirkózási mechanizmus) is – az egyéni és kollektív identitás felépítésének sajátos stratégiája.¹⁰ A tabuk lefedhetik mindazt, ami egy társadalomban potenciálisan

és identitás – antropológiai nézőpontból. *Tanulmányok a tematikus kutatómódszertan köréből.* MAKAT – Antroport 2015. Antroport Könyvek 10.

⁹ Kiss 2008:6. Kiemelések az eredetiben.

¹⁰ Lásd e kérdéskörökben Kipling, D. W. – Forgas, J.P. – Hoppel, W. (2006) *A társas kirekesztés pszichológiája.* Ford. Berkics M. et al. Kairosz Kiadó, Budapest; Knapp, K. (2000) Metaphorical and interactional uses of silence. *Erfurt Electronic Studies in English*, 7/2000. <http://www.uni-erfurt.de/eestudies/eese/journal-frame.html> (Letöltés: 2016. január 15.); Kofakowski, L. (2004) A civilizáció a vádlottak padján. *2000, Irodalmi és társadalmi havilap*, 4.; Kraft, H. (2004) *Tabu. Magie und soziale Wirklichkeit.* Patmos, Düsseldorf; Krajewski, S. 2002 *Life Goes on. And Sometimes it Doesn't. A Comparative Study of Medical Drama in the*

veszélyes vagy fájdalmas. Szenvedélytől átítatott jelenségek: nagyrészt az érzelmi befolyáson alapulnak, és mindenféle vitán felül állnak; ez a természetük jól megfigyelhető például a táplálkozási tabuk, a női szerepviselkedés hagyományai vagy a kisgyermek szocializációja esetében. A tabuk kialakulásában nagy szerepet játszanak a szocializációs folyamatok során megfogalmazott konkrét tiltások (amelyek hangsúlyozottan nem azonos fogalmak). A gyermek már nagyon kicsi korában tudja, hogy bizonyos cselekedetek vagy kontaktusok tiltottak, mégpedig az olyan kijelentésekből, mint például: „*Ilyet nem teszünk!*”, vagy „*Ezt nem szabad!*”, „*Ez nem helyes!*” stb.; anélkül, hogy megmagyaráznák a tiltás okát, általában ezek belénk égnék a szocializáció folyamán. A tabuk a gyermeknevelés során alkalmazott efféle homályos imperatívuszok révén formálódnak, internalizálódnak. Így aztán a jogi szabályozás és a hivatalos szankciók gyakran feleslegessé vagy redundánssá is vál(hat)nak. A verbális (kommunikációs) tabuk speciális funkciói a nonverbális (cselekvésekre vonatkozó) tabukéhoz képest többek között lehetnek a betegség, a test, az öregség, a félelem és elutasítás érzése, a lelki problémák „kitergetése” vagy épp pszichológiai kezelése, a stigmatizáltság élménye, a szexualitás, a melegség, és szélesebb körben értve a verbalitás nagy mértékű korlátozottsága a kommunikatív szférában... (Rajkó 2015:47–48, 74). Éppenséggel ilyen mechanizmus veszi körül például az identitás reprezentálásának kérdését, az emlékek, látványok, vizuális traumák verbalizálásának lehetőségét – s ekként hat sikerrel például a visszafogott verbalitású *Saul fia* című film is a stigmatizáltság és kimondhatatlanság akusztikai sodrásában.

TILTÁS, TABU, ELHALLGATÁS

A verbális tiltások és időbeli/tudatbeli elfojtások, kiterjesztett értelemben (ahogy Kiss Endre is írja: „*a Holokauszt tragikusan újkeletű tapasztalata már újabb tabuként vett részt az írói alakpoétika belső megfontolásainak munkájában*”)¹¹ mint emlékezeti munka és készített elbeszélésmód ugyancsak részévé lesz a tabuképzésnek. A fájdalmak, félelmek, veszteségek megjelenítése, ábrázolása ma már nem számít tabunak, de egyes művészeti alkotások látványa, elfogadása bizonyos értelemben még mindig ellenállásra, sokszor elfordulásra, elutasításra készíti a nézőt. Családokon belül is sokszor az elhallgatás és a hazugságok szövevénye fedte el a valódi történéseket, veszteségeket. 600 ezer magyar zsidó elpusztításával nem nézett – és ma sem néz igazán – szembe a társadalom egésze. Sem az érintett családokban, sem baráti, ismeretségi köreikben évtizedekig nem volt/nem lehetett téma, hogy ki a zsidó, ki volt áldozat, láger- és munkaszolgálat-túlélő. A szembesülés hiánya nemcsak a zsidóság önidentifikációjának eleme lett, hanem a korszak társadalmi közbeszédének mintegy „letiltott” tematikája, kibeszéletlen öröksége is.¹² Ennek következménye, hogy ma is egyike a társadalmi tabuknak a zsidósághoz való viszony.¹³ Az antiszemitizmus újbóli erősödése (az 1990-es évektől) még inkább erősíti a téma tabuizálását. Nehezen formálódik valódi diskurzus a zsidó identitásról és a holokausztról még köznevelési szinteken is, de az elmúlt fél évtizedben egyetemista diákok korcsoportjában készített felmérés és interaktív

US, Great Britain and Germany. Peter Lang, Frankfurt am Main; Krajewski, S. – Schröder, H. (2008) Silence and taboo. In Antos, G. – Ventola, E. (eds) *Handbook of Interpersonal Communication.* Walter de Gruyter, Berlin, 595–623.

¹¹ Kiss 2008:9.

¹² Lásd ehhez például Vincze 2004, 2010, 2014; Chaitin 2001; Erős–Kovács–Lévai szerk. 1985; Erős 1988; Karády 2001, 2002.

¹³ V.ö. Csepeli 1990; seregnyi utalás továbbá Kiss Endre, Komoróczy Géza, Kovács András, Kőbányai János, Leonard Mars, Stark Tamás, Zwi Gitelman, Vincze Kata Zsófia, Kovács Mónika, Papp Richárd munkáiban.

tisztázás során derült ki,¹⁴ hogy a tabutéma egészen más, mint egy, a sokféle köznapi kommunikációban vitatott, kibeszélt vagy körülértelmezett téma. Ennyiben társadalmi termék, de előfordulhat, hogy nem más, mint egyfajta személyes érzelmi idegenkedés a felmerült cselekménnyel kapcsolatban, vagyis nagyon nehéz konszenzusra jutni már a fogalom definiálásakor is, miközben elméletileg maga a kifejezés – látszólag – mindenki számára ugyanazt jelenti. Rejtettet, titkot, titkolandót, kibeszélhetetlent, elhallgatásra ítéltet. Éppen ezért kezdetben a kutatás során inkább olyan elemeket kerestünk, amelyek a többség számára elfogadhatóan részei a tabu fogalmának. Mindegyik csoportban kiderült, hogy az ún. határfogalmak és/vagy kommunikációs helyzetek olykor helyettesítik számukra a tabu fogalmát: ilyenek példaképpen a hallgatás, elhallgatás, illetlenség, magánügy, elhatárolódás, csönd, norma, titok, szabály, erkölcstelenség. Mindegyik kifejezésben egy konkrét folyamat a közös: a tiltás, amely lehet külső és/vagy belső motivációjú. A tabusítási mechanizmus a vizuálisan és – generációs, életkori sajtoságként is értelmezhető – kulturálisan elvárt külsőségekre vonatkozó normalitás és az adottságok, ízlés, szocializációs, szokásbeli stb. különbségekből fakad: „*Látjuk, de nem beszélünk róla*”, „*Elfogadom, csak ne lássam*” (Rajkó 2015:83, 107–108). A diákok válaszaiból és definíciós készletéből kiderült az is, hogy a tabu megítélése nyilvánvalóan attól függött, hogy az adott válaszadó a saját mikrokörnyezetében (család, szülőhely, jelenlegi kortárs csoport) melyik témával és hogyan találkozott. A családi életet övező, már érvénytelennek tartott tabuk készlete nemcsak bősége, hanem tartalmában is kissé eltér a ma érvényes tabukétól. A fiatal generáció jóval kevésbé érzi tabunak a családi élet olyan aspektusait, mint a házasságtörés, a házasságon kívül született gyermekek, az élettársi kapcsolat, a nyitott házasság vagy az apás szülés kortárs tematikáit és társadalmi problematikáit, de persze számos olyan elem is akad, amelyet a kutatás 2010–2015 közötti időszakában sokan említettek, ugyanakkor jelen van a ma is érvényes tabuk között, melyeket a diákok ekként soroltak be (pl. válás, családon belüli erőszak, kapcsolati tabuk, vallással kapcsolatos megítélés, kisebbséggel, szexualitással kapcsolatos témakörök).¹⁵ A mai tabuk készlete, mint azt a kutatás során láttuk, a szexualitás témakörében volt a legbősége, ez szerepelt legnagyobb súllyal a vizsgált korosztály életében és normarendjében (Rajkó 2015:101).

Az OR-ZSE első *Család egykor és ma* konferenciájának (2012) több előadása is érinti, kitérőül a történeti irodalomból, szépirodalomból, néprajzi vagy életút-szakirodalomból megmutatkozó viselkedésmoделlek kérdéskörét. Ezekről itt nem kívánunk reflexiókat részletezni, csupán annak jelzésére vállalkoznánk, hogy nem egyedül a kommunikáció antropológiai kutatása, és nemcsak a hitéleti szabályrendszer vezeti be a tiltások, tabuk, kimondatlanságok mikéntjeit, hanem maga a narratív tálalás is. Az életvitel, életvezető értékek, normák és szabálykövetések „szakirodalma” az utóbbi időben roppant módon bővül a normarendek konfliktusaival is, melyek a hagyománykövetés és a „modernizáció” paraméterei szerint nyújtanak útmutatást és cselekvési mintázatot.¹⁶ Papp Richárd például a Bethlen-téri gyülekezet sok éves tanulmányozása során fogalmazza meg a

14 A BME Szociológia és Kommunikáció tanszék kurzusán a diákokkal folytatott csoportos beszélgetések, műelemzések, egyedi esettanulmányok révén, valamint az ugyancsak körükben készült kérdőíves felmérés, valamint az ezt kiegészítő „okási magyarázatkeresések” adnak alapot a sommásnak látszó kijelentéshez.

15 Ezekről a témaköréről készült doktori értekezés részletesebben szolgáltat adatokat a 33–130. oldalak között. In Rajkó Andrea: *A modern kori tabu működésének kommunikációs mechanizmusai*. Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, 2016.

16 Lásd ehhez az „előképek” estében Karády Viktor, Gerő András, Gábor György munkáit, továbbá K.Farkas Csilla 2015; Oláh 2008; Toronyi 2002; Untermyan 1999; Vincze 2014; Hrotkó 2012; Glässer–Zima (szerk.) 2014; Kovács A. 2005; Kovács É. – Vajda J.

szabálykövetés és az új normák rendszerszerű megjelenésmódjait, és nem csupán a zsidó humorról szóló kötetekben, hanem a zsidó és keresztény kultúrák összehasonlítását vállaló tankönyvében is fölidézi ennek tradícióit: „Az 'aprónak' tűnő jelenségeknek is meghatározó jelentősége van egy olyan közösségben, ahol az élet minden mozzanatának egyetemes tétje van, Isten akaratának megértése és az emberileg kivitelezhető legtökéletesebb követése. Ennek megcselekvése vezet el a személy szentségének megvalósításához. A rituális normarendszer előírásait követő zsidó ember számára ezért van minden perc Isten szolgálatának szentelve, ahogy ezt Hahn István Zsidó ünnepek és népszokások című könyvében megfogalmazta: »A zsidó vallás szigorúan, rabbinikus formájának sajátossága az, hogy az élet legprofánabb megnyilvánulását is bevonja a vallás körébe. A Sulchan Aruch [rituális törvénykódex] még olyan dolgokat is szabályoz, mint pl. az öltözködés, a cipő felhúzója, stb. Ennek azonban nem az a következménye, amitől tartani lehetne, hogy tudniillik a vallás profanizálódik, hanem éppen ellenkezőleg: minden cselekedet, a legjelentéktelenebb is, vallásos súlyt nyer, szinte szentté válik: egész napi munkánk nem más, mint egyetlen, reggeltől estig tartó istenszolgalat« (Hahn 1995:13) (idézi Papp 2003:39).

A kortárs vallásantropológiai kutatások köréből éppen most készülünk kiadni egy testesebb válogatást, mely a zsinagógai élet és a családi élet körében megtapasztalt sajátosságok empirikus anyagait tartalmazza. Az élményközeli „sűrű leírások” és értelmező okfejtések ezekben a dolgozatokban sem függetlenek a mintakövető magatartások, családi normák, szülői válaszok és gyermeki viselkedésmódok részletkérdéseitől. Annyi már egészen átláthatóvá vált, hogy az „add tovább fiadnak” normája több sajátosságával együtt is a vitatható értékek terébe kerül. Nem csupán azért, mert „a vallás profanizálódik”, vagy mert a rituális lét valóban minden életviteli normára kiterjedve érvényesül az értékrendekben. Sőt, sokszor ellenkezőleg: a generációk közötti harmóniákban nemcsak a Holokauszt utáni időszak „kibeszélhetőségi” tilalma uralkodott, nem csupán az „új betérők” vagy visszatérők magatartási stratégiái alakultak át, de kézenfekvő módon e stratégiák és életvezetési értékek értelmezései is. Ennek „leképezése” Papp Richárd összefoglalásában: „A kulturális antropológiai megközelítés és módszer sajátossága a szakralitás kutatása során is a részt vevő megfigyelés alkalmával megvalósuló élményközelség állapota (hivatkozva: Geertz 1994:201–202). A kutató nem csupán kívülről szemléli, hanem át is érzi a szakralitás tétjét, s ennek emocionálisan átélt jelentőségét is. Meglátásom szerint, ha nem érezzük át ezt a jelentőséget, akkor sem a vallási cselekedetek motivációit, sem a mögöttük álló jelentések aspektusait nem fogjuk a lehető legteljesebben megismerni. Ezzel együtt azonban tisztában kell lennünk azzal is, hogy a közösség tagjainak sem azonos az érzelmi és tudati hozzáállása a vallási eseményekhez és tartalmakhoz. Vanak, akik közömbösen, kételkedően vagy éppen a közösség normarendszere által 'túlzottnak' értékelve élik át, hirdetik és valósítják meg a vallási előírásokat. Ahhoz viszont, hogy átlássuk, és a közösségen belüli csoportok, egyének szintjén is differenciálni tudjuk a tradícióval, tanításokkal való kommunikáció megvalósulásait, ahhoz egyrészt rendelkezünk kell az adott vallásra vonatkozó részletes teológiai és etnográfiai tudással, másrészt az ezek által közvetített rituális gyakorlatban megnyilvánuló lelki aspektusokkal is” (Papp 2007).

2002; Kovács M. (szerk.) 2001; S. Nagy 2006; Schönér 2012; Szász 2002, 2006, A.Gergely 2016 <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsgeben/70993-kisebbsgeben-emlekalbum-1944-b-l>

IDENTITÁS, CSALÁDI ÉS ÉRTÉKNORMÁK RENDJE

Az antropológiai tudáshorizonton megjelenő új zsidósággutatások (példákkal ne menjünk most meszebb, mint Vincze Kata Zsófia vagy Szász Antónia doktori értekezéséig, vagy Gantner Brigitta Eszter, S. Nagy Katalin, Kovács Éva, Pécsi Katalin, Toronyi Zsuzsa, Rékai Miklós könyveig, Komoróczy Géza, Heller Ágnes, Gábor György, Zima András, Glässer Norbert, Ö.Kovács József, Frauhammer Krisztina tanulmányaiig vagy ezek antropológiai olvasataikig) egyértelműen jelzik, hogy a kortárs értékrendekben miként kerül meghatározó funkcióba a normák átadása, követési mintázatok tudatos vagy célzott-irányított „bevésése”. Nyilvánvaló, hogy a tabuk elemeiről nincs fogalma egy kiskorú gyereknek, de vélhetően még egyik felnőtt sem tudja, hogy a másoknak melyek a normalitás-kritériumai, mindaddig, amíg erről valamely értelmező beszélgetés le nem zajlik. A kutatási tapasztalatok szerint ezek az interpretálásra váró diskurzusok az egyetemi hallgatók korosztályi környezetében rendre elmaradtak. A családi-közösségi szocializáció és az iskolai tanulás során meggondolás nélkül vették át a környezetüktől a fogalmakat, és kihívó-tisztázó helyzetekben saját elképzelésük szerint töltötték meg jelentéssel – olyan jelentéssel, amelyet „közismereti” tudásból állíthattak össze vagy a feltételezett elvárásokhoz idomulónak vélték. A 164 hallgató közül csupán 15 volt, akik esetében a tiltások és egyéb kritériumok, normák és értékítéletek kialakulásáról, okairól és működési mechanizmusairól párbeszéd zajlott a családban (Rajkó 2015:107–108). A hallgatók 90%-a azzal a tapasztalattal és véleménnyel kezdte el a kurzust, hogy ma már jellemzően nem léteznek tabuk sem az ő életükben, sem a szűken értelmezett társadalmi közegükben.¹⁷

Nem csupán a történeti, családfelfogási, normakövetési vagy családfenntartói szerepfelfogások okán érdemes ugyanakkor a másik oldalt, akár a narratív életút-elbeszélések, Holokauszt-interpretációk, kollektív emlékezeti vagy családhistóriai tabu-rétegek körét megvizsgálni, hanem, mint arra Hrotkó Larissza (2012) is fölhívta figyelmünket, az anyaszerepek, nőfelfogások, mintaszolgáltató státuszok terén is stabil kérdések maradnak a szocializációs szerepkészletek: *„Mai zsidó nő – akár vallásos, akár nem – az aktuális önkép kialakításában a hagyományos, sőt ortodoxnak nevezett mintából indul ki. Vagy úgy, hogy hátrat fordít a rabbinikus hagyománynak, vagy újra értelmezi a férfiak által megfogalmazott halachikus előírásokat. (...) A halachikus minták ma is hatnak a zsidó szocializációs normákra, noha ez néha feszültségekhez vezet”* (Hrotkó 2012).¹⁸ Ugyanő és ugyanitt még „nő-pártiban” és „férfiuralom-kritikusan” így folytatja: *„A traktatusok szövegeiben említett férfiak meghatá-*

17 A vizsgálat elemzési területe az órai interaktivitás, a sillabuszban jelölt szakirodalom megismerésén és moderált átbeszélésén túl a 20. század és legújabb kor műalkotásainak, valamint különböző multimédiás produktumoknak, performanszoknak, fotóknak a megismerése és – kifejezetten nem esztétikai tartalmú, hanem az esetleges tabutémák felismerését támogató – elemzése. A cél ezzel annak vizsgálata volt, vannak-e számukra tabuizált témák, és amennyiben igen, milyen hatással vannak a tabuk felismerésére és/vagy megdöntésére, interiorizálására, használatára vagy fogalomváltozására. A disszertáció egyik hipotézise az, hogy a művészeti alkotások, ábrázolások, plakátok, képek, performanszok olyan kommunikátumok, (verbális, mediális és textuális összetevők), amelyek alkalmasak a létező tabuk felszínre hozására, elmozdítják a bebetonozott tabukat. Vagyis azt lehetett így módon vizsgálni, hogy az implicit közös tudás, amely gyakran ki nem mondott feltevéseken alapul, hogyan alakul át explicitte egy konkrét tabu esetében, hogyan formálódik nyilvánosan feldolgozhatóvá, szélesebb társadalmi közösségben megmutathatóvá, vállalhatóvá; esetleg szokássá és mindenki által időszakosan konszenzusosnak tekintett viselkedésformává, elfogadott társadalmi tényezővé.

18 Hrotkó Larissza (2012) <http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/hrotko-csaladiviszonyok-zsidocsalad2012.htm>; a női szerepek terén továbbá nem hagyható figyelmen kívül a *Szim Salom* progresszív közösség antropológiai elemzése Szász Antónia (2006) értekezésében. A progresszív judaizmusról írott doktori disszertációjában egy reformer zsidó vallási mozgalom és ideológia kibontakozási körképén túl a Martin Buber-i gondolattal áthatott közösség törvények értelmét kereső, azok szellemében cselekvő vallásosságát elemzi belső tartalmai szerint, mely a zsidóság követendő példájának a hálachikus, a vallási törvényeket betű szerint követő életforma helyett választ alternatívát, női rabbit és más mintázatokat.

rozták a zsidó nők szerepét és magatartását, vagyis a női szocializációt. Ennek következtében a nők közösségi helyzete a kiskorúak státuszával egyenlő, akik helyett apjuk hozza a döntést”. (...) „...a Talmud zsidó bölcséleti értelmezésének tükrében a nő szerepe a családi térben jelentőséggel bír. Ám minden verbális csinosítás ellenére a családi teret a társadalom a közléthez képest mindig és mindenhol másodrendűnek értékelte, az anyagi jutalmazás tekintetében is”. (...) „Hivatalos polgári szemlélet alapján a nő ‘ugyanolyan ember’, mint a férfi, de mégis Más. Tény, hogy a talmudi irodalomban a nő minden esetben a diskurzus tárgya, nem pedig alanya. (...) A férfiak által összefoglalt halachikus előírások megsabták a női egzisztencia minden egyes mozzanatát, beleértve a nők öltözködését, a menstruációt, a terhességet és a szülés alatti (utáni) magatartását és az ezzel kapcsolatos higiéniai intézkedéseit. Ezek az előírások mindenképp a férfiak és az utódok rituális tisztaságát biztosították. A vallási vezetők azt magyarázták, hogy a szabályok megtartása az egészséges utódok érdekét szolgálja. A nők, akiknek értéke sokban függött világra hozott utódok számától és minőségétől, érthetően fontosnak tartották a szabályok teljesítését. (...) A hagyomány ugyanis a női testet teszi felelőssé a fogantatásért és a magzat egészségéért. A terhes nő környezetét is misztifikálták, ami újabb feszültségeket és félelmeket idézett elő az eredetileg talán nem is annyira félnék női pszichében. (...) A zsidó vallástörténetben a család sohasem volt magánügy, és a mai világban sem kizárólag személyes kérdés. Közösségekben ünneplik meg a házasságot, a gyermekek megszületését és nagykorúságát, amely így társadalmi üggyé is válik. A család és a társadalom közötti különbség, hogy a társadalom alapja nem a szexuális kapcsolat, de a nemiség a társadalomban is meghatározó szerepet játszik. A hagyományos zsinagógában a fiúk felnőtté avatása döntően eltér a lányok avatásától, ami mintegy meghatározza felnőtt nemi szerepüket. A zsidó nők számára a család ma is az egyetlen legalizált életviteli minta. A női függetlenséget, esetleg családon kívüli életformát, vagy a nem-hagyományos, hovatovább egynemű partneri kapcsolatot a zsidó társadalom hallgatólagosan eltűri. A legitimitás feltétele ugyanis, hogy a nő a törvényhozó férfi hatalom szabályait megtartja. Valóban természetes nemi hatalomról van itt szó? Vagy nemiségük révén hatalomra jutott maskulin egyének uralmáról? Hiteles és teljes ember-e az a férfi, akit a társadalomban hatalmi pozíciójával azonosítunk? Feministák és férfikutatók úgy vélik, hogy ez a fajta maskulinitás nem fejezi ki a férfi igazi természetét... A társadalmi szerep lassan kilép az eddigi nemi keretből, mit sem veszítve nemiségéből. Vajon milyen hatással lesz ez a zsidó családi státuszokra” (Hrotkó 2012).

A maskulinitás és hagyománykövetés szerepviselkedési normái között természetesen számos eltérés fogalmazódik meg, melyek a tabu-tagadás, tabudöntés és tabusítás paraméterei között hatnak. Például Hrotkó Larissa is utal a neo-ortodoxia chabad-os női szerepkövetési mintázatára, Ausztrics Andrea vagy Sturovics Andrea a Marom egyesület kapcsán beszél el vonatkozó felfogásokat és ellentmondásokat, Fenyves Katalin, Zima András (egyebek között az OR-ZSE 2012-es családkonferencia előadásaiban), Pécsi Katalin vagy Dr. Schőner Alfréd is a Soá utáni nemzedékek „kettős nevelési” tapasztalatára rámutatva dolgoz föl további nő- és hagyománytörténeteket, melyek kulturális antropológiai olvasatai úgyszintén az antropológus egyetemista diákok számára kínálnak terepkutatási témát. Ezekhez hasonló interpretációk a nyolcvanas évek óta szaporodtak meg (erről bővebben Szász Antónia és Vincze Kata Zsófia ad alapos áttekintést, történeti és szociológiai horizonton Karády Viktor, Kovács András, Kovács Éva munkái, Pécsi Katalin kötetei, az OR-ZSE tanárainak és kutatóinak megannyi rész kérdéssel kapcsolatos áttekintései mutatnak föl egyre tisztább árnyalatokat és elbeszélés-megértő és tabu-vitató értelmezési aspektust). Schőner Alfréd például a zsinagógai hitélet és a gyülekezet jelen-

tőségének változási oka közt írja a szocializmus-kori álságosság motívumairól: „...a külvilág felé ugyanolyanok vagyunk, mint a társadalom összes többi szürke családja. Nem vagyunk vallásosak, azonban házon belül a családok egy részénél sábat estéjén mégis égett a péntek esti gyertyaláng. Olykor, ha nem is rendszerességgel, de a soá túlélők eljártak zsinagógába, legtöbbször titokban úgy, hogy más észre ne vegye, legalábbis azt hitték, más nem veszi észre. E fonákság számos válsághelyzetet teremtett, adott esetben szülő és gyermek kapcsolatában. Létrejött a később már annyiszor említett »kettős nevelés« fogalma, értsd: a felcseperedő gyerek az iskolában azt hallotta, hogy »nincs Isten«, hogy a domináns ideológia a marxizmus-leninizmus, ugyanakkor otthon, a családok egy jelentős részében, relatíve, erősen élt a zsidó hagyomány. A kettős nevelés kérdések sokaságát vetette fel, melyre választ a későbbi évtizedek sem találtak könnyen” (...s ez az átalakuló zsidó családfogalom mellett...) „a jelenlegi pedagógia és egyben a családi élet egyik legnagyobb problémája is. Természetesen a zsidó közösség tagjai nem képesek kivonni magukat az osztársadalmi jelenségek alól sem. Azok a gondok, bajok, amelyek a társadalom összességében jelennek meg, (csonkacsaládok, családok szétválása, politikai megosztottság, generációs érdekellentétek, esetlegesen droproblémák, zűrzavar a közéletben és a fejekben egyaránt), mind-mind befolyásolják a 21. századi magyar zsidó család identifikációjának kérdéseit is” (Dr. Schőner 2012).¹⁹ E megduplázott vagy megosztott identitás-szerkezetek megmaradását és változásait rögzíti Papp Richárd (1993, 2003, 2005, 2007) és Vincze Kata Zsófia (2004, 2014) például a Bethlen-téri közösséggel kapcsolatosan, vagy hogy ne keressünk impozánsabbat ehhez, mint Gábor György monográfiái, Konrád György esszéketei, Kertész Imre megannyi írása, melyek ismertsége okán elegendő itt csupán emlékeztetni rájuk.

Hasonló vagy párhuzamos folyamatok sora található a Fábri Anna és munkatársai szerkesztette *A nő és hivatása I–II.* szöveggyűjtemény (1999, 2006), a Toronyi Zsuzsanna szerk. *A zsidó nő* kiállítási katalógus (2002), vagy a Kovács Mónika (2001) összeállította Holokauszt-szöveggyűjtemények értelmezési háttérében is. De részletesebb, és főleg a kortárs mindennapok életfolyamatai, korosztályi életminták és életút-választások alakzatai, tabutörések és új tabuk értelmezési változatai kerülnek terítékre a hazai (vagy épp a lengyel, francia, spanyol...) vallásantropológiai közösségkutatások során. Hogy csupán néhányra utaljunk itt részletesebb kifejtés nélkül: Zimre Fanni (OTDK-díjazott) dolgozata a lubavicsi anya- és gyermekfoglalkoztatókról, Szász Antónia a reformzsidókról, Modla Zsuzsa elemzése a *Somér* közösségről, Zipszer Tamás a *Sofár-ról*, Gallasy Katalin a messiáshívókról, Cseh Enikő egy párizsi női zsinagógáról, Buk Krisztina az interkulturális kölcsönhatásokról, Gál Ivetta a Dózsa György úti közösségről, Németh Krisztina a sárbogárdi szekularizált világról, Surányi Ráchel az izraeli magyar bevándorló fiatalok közösségéről, Tillmann Eszter a budapesti zsidó gyermeknevelésről, Tóth Katalin a Visegrádi utcai zsinagógai közösség identitásáról, Frigyesi Judit a kortárs zeneantropológiai trendekről, vagy Papp Richárd a jeruzsálemi magyar jesiva-növendékek értékrendjéről²⁰ – mind-mind hasonló strukturális folyamatokat tárnak föl. Ezek részletes ismertetésére immár nem marad itt tér – de talán a készülő tanulmánykötet nyomtatott változatában majd minden érdeklődő számára elérhetővé válik a lehetséges felfogásmódok, interpretációk közül megannyi, melyek jelzik nemcsak a hitéleti tabuk, családi és közéleti, nyelvi és fogalmi, vizuális vagy más tabusítások természetrajzát, hanem ezek kölcsönhatását, környezeti-társadalmi relevanciáját is.²¹

19 http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/soner-zsidocsalad2012.htm#_ftnref2

20 Mindezek, további esettanulmányokkal együtt szerepelnek az A.Gergely A. – Papp R. – Ausztrics A. (szerk.) kötetben (2015).

21 Az OR-ZSE és a Szegedi Egyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke közösen jelenteti meg a Család-konferenciák előadásainak szerkesztett anyagát, megjelenés előtt áll a 2014-es, szöveggondozás alatt a 2016-os előadások anyaga.

Alapkérdésünk, nevezetesen hogy a kortárs zsidó családok hagyománytartó miliójében, a nevelési konvenciók, szertartások és értékrendek, normák és tabuk komplex rendszerére pillantva milyen hagyománykövető családi normaképző folyamatok külső „tükre” érzékelhető – a hagyományra való rálátás és abban való jelenlét körében megképződő empirikus tudás alapján részben így válaszolható meg tapasztalati meggyőző erővel, avagy a recens szakirodalom komplex olvasatával és másodelemzésével is.

HIVATKOZÁSOK ÉS FORRÁSOK

- A Sulchan Aruch kivonata. Fordította Dr. Singer L. MIOK, Budapest, 1988.
- A.Gergely A. – Papp R. – Ausztrics A. (2015) (szerk.) *Zsidó kultúra és identitás – antropológiai nézőpontból. Tanulmányok a tematikus kutatásmódszertan köréből.* MAKAT – Antroport, Antroport Könyvek 10. In press.
- Balogh M. – S. Nagy K. (2000) (szerk.) *Asszonyorsok a 20. században.* BME Szociológia és Kommunikációs Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, Budapest.
- Chaitin, J. (2001) A holokauszt jelentősége a túlélők gyermekei és unokái számára. In Kovács M. (szerk.) *Holokausztoktatás és autonómia nevelés.* Hannah Arendt Egyesület, Budapest, 123–140.
- Douglas, M. (1966) *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo.* Routledge, London.
- Csepeli Gy. (1990) *...és nem is kell hozzá zsidó.* Kozmosz könyvek, Móra, Budapest. www.fszek.hu/szociologia/csepeli/csepeli_gyorgy_es_nem_is_kell_hozza_zsido.pdf <http://documents.tips/documents/csepeli-gyoergy-es-nem-is-kell-hozza-zsido.html>
- Erős F. (1988) Megtörni a hallgatást. *Múlt és Jövő, Zsidó kulturális antológia.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 19–27. http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/624/
- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok? *Medvetánc*, No 2/3:128–144.
- Fábrí A. (et al.) (szerk.) (1999, 2006) *A nő és hivatása I-II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865, 1866–1895.* Kortárs Kiadó, Budapest.
- Frigyesi J. (2014) „Scholarship on East-European Jewish Music After the Holocaust. *Hungarian Quarterly* (209.), 150–163.
- Frojimovics K. – Komoróczy G. – Pusztai V. – Strbik A. (1995) *A zsidó Budapest.* Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- Glässer N. – Zima A. (szerk.) (2014) *Hagyománylángolat és modernitás.* SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged. On-line: https://www.academia.edu/7671517/Hagyom%C3%A1nyl%C3%A1ncolat_%C3%A9s_modernit%C3%A1s_-_tanulm%C3%A1nyk%C3%B6tet._Szerk_Gl%C3%A4sser_Norbert_-_Zima_Andr
- Gleszer N. (2009) Sacred and modernity in a changing group culture. Just men, saints and community strategies in the Jewish denominational press in Hungary in the late 19th and early 20th century. („Rethinking the Sacred” – 9th SIEF Congress, ed. by Ulrika-Wolf Knuts. Abo University, Abo).
- Hahn I. (1995) *Zsidó ünnepek és népszokások.* <http://mek.niif.hu/04700/04749/html/zsidounnepek0003.html>
- Hrotkó L. (2012) *Családi viszonyok a talmudi régészetben, különös tekintettel a nők és a gyerekek családi státuszára.* <http://www.orzse.hu/hacofe/vol4/hrotko-csaladiviszonyok-zsidocsalad2012.htm>
- Hrotkó L. (2014) Családi státuszok a T'nach és a talmudi irodalom alapján. In Barna Gábor – Kiss Endre – Gyöngyösi Orsolya (szerk.) *A család egykor és ma.* SZTE BTK, Szeged, 55–64. http://teologusnok.hu/images/MTOE/olvasnivalo/HL/Csaladi_statuszok/Csaladi_statuszok-p01.jpg
- K. Farkas C. (2015) *Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban.* Belvedere Meridionale, Szeged.
- Karády V. (2002) *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Karády V. (2001) *Önazonosítás és sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss E. (2008) Az írói üzenet és a tabuizálás között. Déry Tibor alakpoétikájáról. In A huszadik század befejezetlen mondatai. Déry Tibor és vidéke. Logosz Kiadó, Budapest, 39–49. <http://www.orzse.hu/kutat/tanulmányok/deribecsmagyar07.htm> ; <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/esztetika/20080216073713999000000823.html>
- Korpics M. (2011) *Interkulturális kommunikáció.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pécs. http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/interkult_komm/index.html
- Kovács A. (2005) *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon.* PolgART, Budapest.
- Kovács É. – Vajda J. (2002) *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

- Kovács M. (2001) (közread.) *Holokauszt Emléknep Magyarországon. Történelem – emlékezet – demokrácia*. Kerekasztal-beszélgetés. In *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület, Budapest, 19–27.
- Küllös I. (szerk.) (1999) *Hagyományos női szerepek – Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Oláh J. (2008) A Talmud kívánalmái a gyermekek tanítóitól és tanácsai a tanításról, nevelésről. In Schőner A. (szerk.) *OR-ZSE Évkönyv 2004–2007*. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest, 309–316.
- Papp R. (2007) A szakralitás tétje zsidó és keresztény példák tükrében. In A.Gergely András – Papp Richárd szerk. *A szakralitás arcai: vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 16–30.
- Papp R. (2005) *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Papp R. (2003) „Úgy a földön is” – Zsidó és keresztény kultúrák vallásantropológiai nézőpontból. Egyetemi jegyzet, Szimbiózis kötetek 9. Budapest, 215 oldal. On-line: <https://docs.google.com/file/d/0B7OCKc93ufmqR11xd2lDSUQ2cE/edit>
- Papp R. (1993) Pészach Kárpátalján. *Szombat* (9):27–31.
- Pető A. (2006) Társadalmi nemek és a nők története. In Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rajkó A. (2016) Tabu, tabudöntés, tabuizálás. *Kultúra és Közösség*, 1:91–109/.
- Rajkó A. (2015) Kommunikációs tabuk kutatása. Módszertani megfontolások és kihívások. *Közelítések*, (3) 1–2:36–131. Zsigmond Király Főiskola, Budapest. On-line: <http://www.uni-zsigmond.hu/kiadvanyok/col:kozELITESek>.
- Rékai M. (1997) *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Osiris, Budapest.
- S. Nagy K. (2006) *Emlékkavicsok. Holokauszt a magyar képzőművészetben 1938–1945*. Glória Kiadó, Budapest.
- Dr. Schőner A. (2012) Az újrasarjadzó zsidó élet a feszültségek forrásává is vált... A zsidó család a XXI. század elején, Magyarországon. http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/soner-zsidocsalad2012.htm#_ftnref2.
- Szász A. (2006) A progresszív judaizmus társadalmi beágyazódása Magyarországon. www.andorkaweb.tarki.hu/Konferenciak/Konferencia2006/Szasz_Antonia.pdf.
- Szász A. (2002) *Parázs. A magyar asszimilált zsidóság útkeresése. I. Szim Salom Progresszív Zsidó Közösség*. Etnoregionális Munkafüzetek 87. (Sorozatszerkesztő A.Gergely A.) MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest. <http://mek.oszk.hu/02600/02683>
- Toronyi Zs. (2002) *A Zsidó Nő – The Jewess*. Kiállítási katalógus, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest.
- Unterman, A. (1999) *Zsidó hagyományok lexikona*. Helikon, Budapest.
- Vincze K. Zs. (2014) Hagyomány és poszt-tradicionális – a magyarországi zsidóság hagyományértelmezései. In Glässer N. – Zima A. (szerk.) *Hagyományláncolat és modernitás*. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 303–316.
- Vincze K. Zs. (2013) A kóserság társadalompolitikája. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/26150>
- Vincze K. Zs. (2010) *Visszatérők a tradícióhoz*. L'Harmattan, Budapest.
- Vincze K. Zs. (2004) *Tradíció, emlékezés, értelmezés. Az egyiptomi kivonulás-történet értelmezése a mai budapesti zsidóság vallásos jelenségeiben*. Etnoregionális Munkafüzetek 94. (Sorozatszerkesztő A.Gergely A.) MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltésük.¹

LÉNÁRT ANDRÁS¹

ZSIDÓ IDENTITÁSKUTATÁSOK A HOLOKAUSZT UTÁN SZÜLETETT GENERÁCIÓ KÖRÉBEN

I. ERŐS FERENC ÉS KOVÁCS ANDRÁS KUTATÁSI GYŰJTEMÉNYE

Az Erős Ferenc (1946) és Kovács András (1947) nevéhez fűződő interjúk kutatás eredményeképpen 114 interjú és közel ugyanennyi személyes kérdőív maradt fenn.² Az interjúzás 1982-ben kezdődött el, de az első próbainterjúk már 1980/81-ben elkészültek. Az első publikáció – *Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok?* – a *Medvetánc* 1985-ös számában jelent meg, óriási érdeklődést váltva ki (Erős–Kovács–Lévai 1985). Az elmúlt 30 évben a kutatók gyakran visszatértek az anyaghoz, de az interjúk szisztematikus feldolgozása csak részben történt meg.

A gyűjtemény keletkezésének történetét a kutatók visszaemlékezéseikben nagyjából elmondták, ezzel szemben a kutatás menete – interjúkészítők toborzása, interjúadók megkeresése, átiratok készítése, a kérdőívek összeállítása és kódolása – már jóval nehezebben rekonstruálható. A bizonytalan finanszírozás és a nyolcvanas évek politikai sodrása az ellenzéki mozgalmakban aktív szerepet vállaló kutatókat mintha időről-időre eltérítette volna a kutatás megnyugtató lezárásától – voltaképpen azt is nehéz meghatározni, mikor fejeződött be a kutatás. Az utolsó interjúk 1988-ban készültek, nagyobb összegű tanulmány 1992-ben és 2001-ben látott napvilágot (Kovács 1992/2008 és Erős 2001). Ezekben – és a többi, a kutatás anyagaira épülő írásban – a felvett interjúk nagy része elemzésre került, de csak a feldolgozás időpontjában a kutatókat leginkább érdeklő szempontok alapján. Ezért a több ezer oldalnyi interjúanyag továbbra is kincsesbánya lehet egy jövőbeli kutatás számára.

Az interjúkészítés ötlete a nyolcvanas évek elején, egymástól függetlenül jutott eszébe a két kutatónak, akik egyébként ugyanakkor jártak az Eötvös Loránd Tudományegyetemre (Erős pszichológia, Kovács filozófia és történelem szakra), és az egyetem KISZ alapszervezeteiből ismerték egymást. 1968–69-ben egy időben vettek

1 OSZK – 1956-os Intézet és Oral History Archívum

2 Ezek az interjúszövegek utólagos kódolásával jöttek létre, lásd 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, 409–16.

részt egyetemi részképzésen a Szovjetunióban, Kovács Leningrádban, Erős Moszkvában. Az akkor még marxista gondolkodású, fiatal egyetemisták 1968 után már nem hittek a párt és a szocialista rendszer megreformálhatóságában, és ezeknek a nézeteiknek az 1969-ben fellobbanó egyetemi reformmozgalomban hangot is adtak. Ezért Kovács ellen 1970-ben államellenes izgatás miatt eljárás is indult. Ő az egyetem elvégzése után a Kossuth Könyvkiadónál tudott elhelyezkedni, ahonnan 1978-ban elbocsátották a *Marxizmus a negyedik évtizedben* című ellenzéki szamizdatkötet szerkesztéséért és illegális kiadásáért. Erős, aki egyetemista korától párttag volt, ugyancsak eltávolodott a hivatalos ideológiától, és 1979-ben aláírta a *Charta '77* melletti szolidaritási petíciót. A pártból fegyelmi eljárással kizárták, de állását az MTA Pszichológiai Intézetében főnökének, Pataki Ferencnek köszönhetően nem vesztette el. Kovács, aki a hetvenes évek végétől alkalmi fordítói és szerkesztői munkákból élt, ugyancsak az aláírók között szerepelt.

A zsidó családokba született kutatókat foglalkoztatta a háború utáni zsidóság sorsa, társadalmi beilleszkedése, rejtőzése, feloldódása és mindennek dacára a holokauszt traumatikus élményének továbbörökítése az 1945 után született nemzedékekben. A családi érintettség mellett a nemzetközi tudományos élet eredményei, a holokauszt kutatások, a trauma vizsgálatok, az interjúkészítés módszereiről szóló viták is felkeltették az érdeklődésüket a holokauszt után született nemzedék identitása iránt. Ugyancsak ösztönzően hatottak rájuk a háború után Nyugatra kivándorolt zsidó közösségek tagjai és a nyugati tudományos kutatók. Mindkettejük tudományos pályájában fontos szerepet játszottak az 1970-es évek közepétől elnyert ösztöndíjak, több hónapos nyugati tanulmányutak. Kovács 1975–1976-ban egy kölni szociológiai kutatóintézetben volt ösztöndíjas, Erős 1976-ban amerikai ösztöndíjjal négy hónapig New Yorkban, a Columbia Egyetemen dolgozhatott.

Erős az Egyesült Államokban találkozott a holokauszt utáni *second-generation group*-okkal. Megismerkedett George Kren és Leon Rapaport pszichológusokkal, akik a holokausztnak az emberi viselkedésre gyakorolt hatását elemezték (Kren–Rapaport 1980), és kezébe került Helen Epstein *Children of the Holocaust* című könyve is (Epstein 1979).

Ezekben az időkben baráti beszélgetéseken egyre gyakrabban „derítették ki” egymásról a háború utáni Magyarországon született nemzedék tagjai, hogy nagyon hasonló életutat jártak be. Erős amerikai tapasztalatra alapozva Stark András pécsi pszichiáterrel határozta el még 1979-ben, hogy interjúkat készít a második generációs élményekről, életézésről, életutakról. Judith Kestenberg (Kestenberg 1973) pszichoanalitikusnak a náci által üldözöttek gyermekei körében végzett kutatásához hasonló magyar vizsgálatot terveztek. Az első nyilvános előadás a témáról *A társadalmi diszkrimináció hosszantartó hatása a személyiségfejlődésre: A holokauszt utáni nemzedékek identitásproblémái* címmel 1983-ban hangzott el a Magyar Pszichiátriai Társaság egy rendezvényén (Erős–Stark 1983). Nem mindenki lelkesedett a téma felvetésért. Erős szerint akkoriban többek között Popper Péter pszichológus, Pataki Ferenc vezető szociálpszichológus és Aczél György kulturális ügyekért felelős politikus is az antiszemitizmus felélesztésének veszélyét magában rejtő felesleges kutakodásnak vélte a zsidó identitás vizsgálatokat.

„Már az első interjúk is nagyon érdekesek voltak. Csináltunk egy korai összefoglalót is, ami nagy feltűnést keltett, és nagy értetlenséget is a Pszichiátriai Társaságban. Aztán később a Pszichológiai Társaságban is. Azért is, merthogy tényleg nagyon tabu témának tűnt. De annyira azért mégsem, mint ahogy azt gondol-

ta volna az ember. Mert már sokan kezdtek erre ráharapni. A pszichológusok között Virág Teréz ekkoriban kezdett el olyan esettanulmányokat közölni (Virág 1996), amelyekben ez már elég nyíltan benne volt.”

A kutatás harmadik évében kapcsolódott be a munkába Kovács András, aki 1980-ban Kölnben, Párizsban, New Yorkban és a hollandiai Enschedében tanított és kutatott, majd 1984-ben tért vissza Magyarországra. 1984. december 10-én Erőssel a Hétfői Repülő Egyetemen (Kenedi János lakásán) előadást tartott a témáról és a kutatás kérdéseiről, amiről egyébként ügynökjelentés készült a III/III osztály számára. Ekkor már megjelent a magyarországi ellenzék tagjainak írásait rendszeresen publikáló párizsi Magyar Füzetek kiadásában a Kende Péter szerkesztette *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* című könyv, és benne Karády Viktor, Sanders Iván és Várdy Péter írásai mellett Kovács *A zsidókérdés a mai magyar társadalomban* című tanulmánya (Kovács 1984). A tanulmány keletkezésének történetéről Kovács a következőket írja: „Valamikor 1978 őszén felhívott Könczöl Csaba egyetemi barátom (...), hogy meghívjon társelőadóként egy vitára, ami a „zsidókérdésről” szólna. [...] Csaba terve az volt, hogy sokunk mindennapos törzshelyén, a Népköztársaság (Andrássy) úti Fiala Művészek Klubjában vitasorozatot szervez négy kényes és a nagy nyilvánosság előtt nemlétezőnek nyilvánított témáról: a cigányok helyzetéről, a zsidóságról és antiszemitizmusról, a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekről és végül a nemzeti identitás kérdéséről. A terv beleillett az ellenzéki stratégiába: kihasználni minden adódó lehetőséget, és a maximumig kitolni a nyilvánosság határait. [...] Arra gondoltam, hogy a vitáig hátralévő néhány hét alatt megpróbálom összeszedni olvasmányaimat és gondolataimat arról, hogy mire is gondolnak a zsidók, amikor zsidóként beszélnek magukról, hiszen nagy többségük nem vallásos, nem követi a hagyományt, alig tud valamit a zsidó történelemről, kultúráról, ha nemzeti mivoltáról beszél, akkor öntudatos magyar, sőt, sokan közülük csak nemrég és véletlenül tudták meg, hogy felmenőik zsidók.” (Kovács 2008: 10) A vitát azonban betiltották. Ekkor, ahogy egy interjúban meséli, „elhatároztam, hogy leírom azt, amit ott elmondtam volna, és leadom a szamizdatba, és aztán majd visszatérek azokhoz a témákhoz, amik akkoriban érdekeltek. És elkezdtem megpróbálni leírni, és közben kiderült, hogy semmit nem tudok az egészről, és ... nem is tudom, hogy miből kellene kiindulni”. Mikor Kovács számára kiderült, hogy a felvetődő kérdésekről csak spekulálni lehet, de nem áll rendelkezésre semmiféle, a szisztematikus elemzéshez elengedhetetlen forrásanyag, őt is elkezdte foglalkoztatni egy nagyszabású empirikus kutatás terve. Mivel elégedetlen volt a korábbi hazai kvalitatív kutatások módszertani megalapozottságával, a nyolcvanas évek elején elmélyedt az *oral history*, a biográfiai interjú és a szociológia kvalitatív módszereiről szóló nemzetközi szakirodalomban, azt keresve, hogy hogyan lehetne ezeket majd alkalmazni egy zsidó identitásra irányuló interjúkutatás során.

A két kutató úgy ítélte meg, hogy az Erős Ferenc képviselte pszichológiai problémák és a Kovács András érdeklő szociológiai kérdések egyaránt vizsgálhatók lesznek a családtörténeti mélyinterjúk alapján. A nagyszabású interjúkészítéshez több helyről sikerült pénzt szerezni. Az MTA Pszichológiai Intézetében a korabeli politikai elvárásoknak megfelelően kódolt címmel – *A társadalmi diszkrimináció hosszan tartó hatása a személyiségfejlődésre* – Erős pályázott kutatási támogatásért *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon* elnevezésű OTTKT kutatási főirány költségvetéséből. Pataki Ferenc, aki a költségvetésből anyagi támogatást biztosított a kutatáshoz, nehezményezte, de nem akadályozta meg, hogy Kovács Andrásához hasonló „másként gondolkodók” kapjanak pénzt állami forrásból. Az interjúerek között valóban voltak ellenzékiek vagy az ellenzéki szubkultúrákhoz kötődő személyek, például Gáti Tibor vagy Csalog Zsolt.

Kovács ismerősei segítettek a források előteremtésében. Az amerikai Arthur Hertzberg történész és rabbi a New York-i Memorial Foundation for Jewish Culture alapítványtól szerzett pénzt, és egy, a magyar független békemozgalommal, a Dialógussal szoros kapcsolatban álló amszterdami református lelkész szintén összegyűjtött néhány ezer márkát. Mikor Kovács volt iskolatársa, Névai Pál Clevelandben élő matematikus értesült a projekttervről, „egyszerűen csak kiküldött egy körlevelet a levelezési listájára, hogy egy «gyerekkori barátja [...] egy ilyen kutatást akar csinálni, amire természetesen Magyarországon nincs támogatás, és aki akar erre valami pénzt adni, az adjon». És összejött ott is egy-két ezer dollár.” A kutatásokat Csepeli György közbenjárására az ELTE Szociológiai Intézete, a J. and O. Winter Fund, majd az 1990-es években az OTKA is támogatta. A felsorolt támogatásokból és adományokból valósult meg az első nagy, a zsidóság identitását kvalitatív eszközökkel feltáró szociológiai projekt.

A kutatás nem intézményi keretek között folyt, így vezetői mellett nem volt állandó kutatásszervező, a felmérés menetét és lezárásának idejét sem határozták meg előre. Erős nyolc, Kovács minimum hét emberrel csinált interjút (néhány interjú alanya és készítője ma már nem azonosítható, és van, amelyik nem került be a gyűjteménybe). A legtöbb interjú (24) a kutatás kezdeti időszakában, illetve 1987-ben, az első publikációk megjelenése után (37) készült. Terjedelmük változatos, 30-tól 200 oldalig, de mindegyik legalább két-három alkalmas beszélgetés leirata.

Az interjúk a családra, a felmenőkre utaló kérdésekkel kezdődnek, melyek, mint sok más kvalitatív kutatás esetében, időnként zavart és értetlenséget okoztak. Az interjúadók nem tudtak egy szuszra belevágni a családjuk vagy a saját élettörténetük elmesélésébe, s visszakérdeztek valami egyszerű, könnyen megválaszolható kérdést kérve, vagy valamilyen kiindulási pontot keresve.

“Kérdező: Milyen családból származol?”

Válaszadó: Milyen értelemben?”

K: Mindenféle értelemben.

V: Kérdezzél inkább.

K: Kik, milyenek, életkörülményeik?”

Máskor a közös ismerősökre vagy a felvétel előtt megkezdett beszélgetésekre utalnak az első mondatok. Előfordul, hogy a megkeresettek próbálták maguknak lefordítani, mire is lehetnek kíváncsiak a kérdezők: „Hát akkor én és a zsidóság...”. Néhol nem is látszik a nyitókérdés, hanem a nagyszülőkig visszamenő családtörténet olvashatunk, máskor viszont a jelenből indul a beszélgetés:

„K: Mi motivált téged, hogy vállalkozzál erre a beszélgetésre?”

V: [...]

K: Mondd, azért foglalkoztat téged is, sőt gyakran szóba kerül, milyen kontextusban kerül ez a kérdés szóba?”

V: Pontosabban jó lenne, hogyha megfogalmaznád, hogy melyik kérdés...”

K: Tehát a zsidó tudatnak, a zsidósághoz való tartozásnak a zsidó identitásnak a kérdése hogy vetődik fel benned?”

A kérdezők igyekeztek tisztázni az adatokat, megismerni a család különböző ágait, a szóba kerülő rokoni kapcsolatokat, az elhangzott neveket hangsúlyozottan megpróbálták foglalkozásokhoz, iskolákhoz kötni. Az in-

terjük nagyjából kronologikus rendben haladnak a zsidóüldözés és a háború, majd az interjú jelene felé.

Az interjúkészítők nagy része személyes ismerős volt egyetemről vagy munkahelyről, ők többnyire a saját zsidó ismerőseiket keresték meg, azaz hólabda-módszerrel zajlott a kutatás. Az interjúkat a pszichológus Bábusik Ferenc, a nyelvtanár Bakcsi Ildikó, az író Csalog Zsolt, a TKKI-hoz szegődött szociológus, Gadó János, a filozófus Gáti Tibor (akkoriban az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársa), Geltz Péter és Horváth Albert szociológus, valamint Keleti Judit pszichológus, a filozófia–magyar szakon végzett László Klára, László Katalin egyetemi hallgató, Lévai Katalin nyelvtanár, a korábbi kvalitatív szociológiai kutatások révén már interjúgyakorlattal bíró Rozsnyai Mária és Vajda Zsuzsa pszichológus készítette. Az interjúerek kiválasztásakor „nem nagyon volt lehetőség gyakorlott interjúkészítők széles köréből való válogatásra”.

Az Archívumban jelenleg 114 digitalizált interjú és közel ugyanennyi (105), az interjúk adatait kigyűjtő kvantitatív jellegű kérdőív áll rendelkezésünkre. Kovács a válaszadók szociológiai jellemzőire nézve többek közt az alábbi adatokat közölte a tanulmányaiban: „a 117 interjúalany közül 94 volt budapesti, 67-en voltak diplomások, 42-en érettségizettek, 8-nak volt ennél is alacsonyabb a képzettsége. 63 megkérdezett végzett értelmiségi munkát vagy volt vezető beosztásban, 20-an voltak önállók, és 28 volt köztük munkás illetve kisalkalmazott.” (Kovács 2008: 10).

Az első két évben Bakcsi Ildikó és Lévai Katalin voltak a legaktívabbak, a legtöbb interjút, legalább 13-at pedig Rozsnyai Mária készítette. Lévai akkoriban végezte a szociológia szakot, Erősék társszerzője lett 1985-ben, későbbi pályája azután más irányt vett. A *Medvetánc* című folyóiratot (1981–1989) hivatalosan az ELTE BTK KISZ Bizottsága adta ki, szerkesztője, Magyar Bálint, szintén ellenzéki szociológus volt, aki Erősék írásának lehozásához nem kért az illetékes szervektől előzetes engedélyt. Erős Ferenc így emlékszik erre vissza:

„Megjelentek fontos publikációk is, például a *Medvetánc* című folyóiratban. Ott jelent meg Kovács Andrásal és Lévai Katalinnal [közös cikkünk] a »Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok?« És ez futotta be a legnagyobb karriert, holott ez még tényleg csak egy nagyon kis, kezdetleges szöveg volt, de úgy látszik, hogy ezzel beletaláltunk pont abba a kérdésbe, ami akkor sok ember foglalkoztatott. [...] Hogy hogyan tudta meg, hogy ő zsidó, mit csinált ezzel, milyen események határozták meg a zsidó öntudatra ébredését. Milyen traumatikus élményeket szerzett általa, hogy nem tudta, hogy zsidó. Mondjuk az iskolában, a munkahelyen stb. Ezek nagyon érdekesek, de nem igazán kibeszélt kérdések voltak. És nem azért volt ennek sikere, mert annyira jó lett volna az, amit csináltunk, hanem egyszerűen azért, mert betöltött egy hiányt. Hiányt próbált bepótolni, és tabukat tört. [...] Nagyon nagy érdeklődést váltott ki, és egyre többen jelentkeztek egyrészt, hogy interjúzni akarnak, másrészt, hogy interjút akarnak adni. Felkeltette, felcsigázta az emberek érdeklődését. Próbáltuk ezt valahogy korlátozni, és tudományos mederbe terelni. És hát sajnos, ez nem teljesen sikerült. Tehát egy akciónak is beillett az, ami történt. Események kapcsolódtak hozzá, viták, beszélgetések, előadások, fellépések, újabb és újabb emberek, akik beszélni akartak erről. Hát, különösen a rendszerváltás előtti években, amikor már létrejöttek ugye különböző zsidó szervezetek. Például a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület '88-ban talán. És akkor már külön konferenciákat tartottunk, meg rendeztek hasonló eseményeket mindenről.”

Erős a nyolcvanas évek közepétől a pécsi egyetemen tanított, előadásain, kurzusain, később pedig doktori szemináriumain is előkerült a zsidó identitás témája. Erős a narratív elemzési technika mellett kollégái

segítségével szöveges tartalomelemzéssel is próbálkozott – saját meglátása szerint kevés sikerrel. A kudarc nem szegte kedvét, úgy gondolja, a technikák finomodásával újra érdemes lenne kvantitatív eszközöket is felhasználni egy összetettebb elemzéshez. Kovács szintén kihasználatlannak gondolja a gyűjteményt, és szívesen venné, ha résztemákban kutakodó PhD-hallgatók az interjú adatbázisból indulnának ki. Projektdokumentációt nem találtunk, de a szövegátiratokat Erős Ferenc és Kovács András megőrizte, és 2012-ben a 20. Század Hangja Archívum rendelkezésére bocsátotta. A digitalizálást elvégeztük, a jogi kérdések tisztázását követően a teljes anyag hozzáférhetővé válik.

II. A SZILÁGYI–CSERNE–PETŐ–SZŐKE KUTATÓCSOPORT INTERJÚI

Az MTA – Soros Alapítvány Társadalomtudományi Kuratóriuma 1986–1987 folyamán ösztöndíjjal támogatta *A hosszantartó és vitális veszélyeztetettséget jelentő társadalmi diszkrimináció hatása a túlélők gyermekeinek lelki életében* című kutatást. A „már-már kikezdhetően nehézkes cím”, ahogy a kutatók egyik beszámolójukban szabadkoztak, a holokauszt túlélők gyermekeinek specifikus lelki problémáit, az átörökített traumát volt hivatva takarni. A kódolást Pető Katalin, a csoport egyik tagjának emlékei szerint maga Vásárhelyi Miklós, a Soros Alapítvány kuratóriumának elnöke javasolta. A nyolcvanas évek közepén éltek még a régi reflexek, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy Erős Ferenc és Kovács András néhány évvel korábban megkezdett hasonló témájú kutatási programjának címéből taktikai megfontolásból szintén kihagyták a *zsidó* szót.³

A másfél év alatt elkészült 40 interjúból 35-nek maradt meg az írásos átírata, amelyek a kutatás dokumentációjával együtt mostantól kutathatóvá válnak a 20. Század Hangja Archívumban. Az interjúkat a rendszerváltás táján néhány tudományos közleményben elemezték, de nem állíthatjuk, hogy a tudományos élet számon tartaná a magyar viszonylatban korainak mondható interjúgyűjteményt.

A kutatócsoportról

A csoport vezetője Szilágyi Júlia (1948), tagjai Cserne István (1951), Pető Katalin (1948), valamint Szőke György (1935–2008) voltak. A csoport alakulásának háttere, hogy mindannyian dr. Székács (Schönberger) Istvánhoz jártak analízisbe, és később az ő tanítványai lettek. A három pszichiáter Szilágyi, Pető és Cserne a „Lipóton”, az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetben dolgozott. Szőkével Székács István pszichoanalitikus szemináriumán ismerkedtek össze.⁴

A századelőn született Székács Istvánt a budapesti pszichoanalitikus iskola doyenjeként tisztelték a nyolcvanas években. 1939-ben vették fel a pszichoanalitikus egyesületbe, és 1946-ban szerzett kiképző analitikusi státuszt. A korabeli tudománypolitika azonban hamarosan diszkreditálta a pszichoanalízist. Székács 1950-től három éven át a MTA Biokémiai Intézetének osztályvezetője lett, majd 1970-es nyugdíjba vonulásáig az Orszá-

3 Erős Ferencék az MTA Pszichológiai Intézetében a korabeli politikai elvárásoknak megfelelően kódolt címmel *A társadalmi diszkrimináció hosszan tartó hatása a személyiségfejlődésre* elnevezéssel juthattak költségvetési forráshoz (részletesen erről lásd feljebb).

4 Szőke György 1953-tól 1955-ig a Szarlatovi Egyetemen, 1955-től 1958-ig a Moszkvai Egyetemen orosz nyelv, irodalom és filológia szakon, 1957-től 1960-ig az ELTE BTK-n magyar nyelv és irodalom szakon tanult. 1960-tól 1975-ig a JATE BTK-n dolgozott, 1975-től 1993-ig az ELTE TFK főiskolai tanára. 1994-től a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézetének egyetemi docense. 1968-ban szerezte meg az irodalomtudományok kandidátusa címet, 1985-ben egyetemi doktori fokozatot szerzett pszichológia tárgyból az ELTE-n, 1992-től az irodalomtudomány doktora. Hivatalos pszichoanalitikussá Pető Katalin és Szilágyi Júlia vált.

gos Közegészségügyi Intézet Biokémiai és Izotóp Osztályát irányította. A hetvenes évektől, közel húszéves kitérő után a klinikumban dolgozók pszichoanalitikusi képzését végezte. Páciensei többnyire művészekből, orvosokból, pszichológusokból álltak. Sokan közülük tanítványokká váltak, sokan megfordultak a Székács köré szerveződött, tárgykapcsolati szemléleten alapuló, huszonöt éven át működő munkacsoportban.⁵ A kiterjedt informális kapcsolati hálója, tanítványai széles köre és szakmai tudása alapján Mérei Ferenchez mérhető Székács a háború után született, és nagy hatással volt az analízis iránt fogékony elit és az elitbe tartó fiatalok szemléletének formálódására.

A kutatás egyéni motiváltságáról maguk a munkacsoport tagjai így írtak: „Az indíttatást a véletlen adta, amennyiben véletlennek tekinthető, hogy napi munkánk során egymástól függetlenül észleltük – mint pszichiáterek, ill. pszichológus oktatók – hogy a hozzánk forduló viszonylag fiatal korosztály, amely 1944-ben még meg sem született, valamilyen – tudatos vagy tudattalan – feszültséget hordoz magában. A valamilyen panasz, tünet, nehéz élethelyzet miatt tőlünk pszichoterápiás kezelést igénylő betegek származása, zsidó mivolta, s a szülők üldöztetése számunkra, terapeuták számára sem rögtön derült ki. Minden alkalommal a kezelés során sokszor hónapok elteltével, látszólag a véletlen hozta felszínre az általában titokként megélt – és meg nem emésztett – homályos élményeket”.⁶ Szilágyi Júlia ekkoriban készítette el esetleíró dolgozatát, *Gondolatok egy zsidó származású páciens kezelése kapcsán*, amelyért a Pszichiátriai Társaság 1985-ben Gartner Pál díjat adományozott a szerzőnek.⁷

A kutatás előzményei

Szilágyi az esetleírás elején frappánsan fogalmazta meg a zsidó tudat felemás eltűnését: „A tabu ma már veszített erejéből, de korántsem szűnt meg. [...] A faji megkülönböztetés adminisztratív megszüntetésével mint-ha egycsapásra maga a kérdés is nyomtalanul eltűnt volna a fejekből és a lelkekből.”⁸ Ő maga a nyolcvanas évek első felében két olyan hazai írást ismert (Hermann 1945 és Bibó 1948), amelyek pszichológiai szempontból is reflektáltak a magyar holokausztra és annak egyéni illetve társadalmi feldolgozására, de visszhangtalanok maradtak. A kutatásba bekapcsolódó orvosok, az analízist inkább még tanuló, mint gyakorló terapeuták munkájuk során olyan motívumokkal szembesültek, amelyek jelentőségét csak később ismerték fel. A páciensek álmleírásokban vagy a családtörténetek mesélésekor mellékesen odavetett félmondatokban, esetleg csak univerzális fogalmakkal (Auschwitz, zsidóüldözés) utaltak a szüleiket ért hátrányokra és nehézségekre, és azt is jellemzőnek találták, hogy a családokban nem beszéltek bővebben a megerőltető időszakokról. Egyes páciensek perverz, vagyis bennük félelmet keltő, ugyanakkor érthetetlen vonzódást éreztek a téma iránt, mindent elolvastak és megnéztek, ami a holokauszttal kapcsolatos lehetett. Nemcsak a hallgatás volt általános a családokban, hanem a túlélők gyerekei szüleik üldöztetésének jelentőségét is tagadták, legalábbis csekélynek vélték saját életük és

5 Muszbek K. (1999) <http://www.mtapi.hu/thalassa/991/szekacs.htm>

6 Kutatási beszámoló (1987? 1.)

7 Gartner Pál (1900–1975) ideggyógyász, 1945 után 1946-ig az Országos Elmemegfigyelő ig. főorvosa, 1950-től 1970-ig a Korányi Kórházban osztályvezető főorvosa volt. Halála előtt alapítványt tett (Gartner-díj), melyet minden évben a születésnapján, augusztus 3-án osztottak ki.

8 (Szilágyi 1984?: 39) Furcsán hat ugyanakkor, hogy a dolgozat 1994-ben a Thalassa hasábjain, ugyanezekkel a bevezető gondolatokkal, szinte változatlan formában jelent meg, reflektálatlanul hagyva az időközben megélenkült holokauszt irodalom, és a zsidó kulturális élet felpézsdülését.

lelkiviláguk összefüggésében. Az egyéni elemzés után Szilágyiék úgy gondolták, érdemes lenne a holokauszt okozta traumákra fókuszálva, hasonlóan felépített interjúkat készíteni, majd más esetmegbeszélésekhez hasonlóan együtt végiggondolni a tapasztalatokat és összefoglalni a következtetéseket.

Állami forrást nemigen találtak volna az analitikus irányultságú interjúk kutatás elvégzéséhez, ezért igen csak kapóra jött, hogy a Soros Alapítvány megkezdte működését Magyarországon. A sikeres pályázást feltehetően megkönnyítette, hogy az alapítvány vezetője, Vásárhelyi Miklós az 1958-as Nagy Imre és társai elleni perben együtt ült a vádlottak padján Szilágyi Júlia édesapjával, a külön eljárásban halálraítélt Szilágyi Józseffel. Az sem tűnik véletlennek, hogy egy másik „56-os”, Göncz Árpád lánya, Göncz Kinga is a kutatók között szerepelt az előzetes tervekben, de mivel ő nem vállalta a részvételt, a fiatal és kiemelkedő egyetemi tanulmányi eredményekkel büszkélkedő Cserne István lépett a helyére.⁹ Így aztán valamennyi interjúkészítőnek legalább egyik szüleje zsidó származású volt, ahogy Szőke György válaszolt egy interjú eleji viszontkérdésre: „Zsidók [vagyunk], különböző százalékban.” A tudományos, orvosi érdeklődés nyilvánvalóan összekapcsolódott a személyes érintettséggel.

Habár a transzgenerációs trauma kifejezés jóval később terjedt el a hazai tudományos életben, a meseterkelt címet nem a csoport találta ki, és sokáig nem is tudtak vele megbarátkozni. Az interjúk módszertanban viszont könnyen megállapodtak, inkább intuitíve, mint a nemzetközi szakirodalom mintái alapján.¹⁰

Célkitűzések és módszertan

Nyitott végű kérdéseket tettek fel, mert úgy vélték, hogy a zárt kérdések csak a tudatos dolgok feltárására alkalmas. Igyekeztek minél hosszabban meséltetni az interjúalanyokat, bár ez inkább szándék maradt, az interjúkban átlagosan oldalanként egy-két kérdés mindig felbukkan. Ugyanakkor különbséget tettek terápia és az analitikus orientáltságú interjúkészítés között, elsősorban arra voltak kíváncsiak, milyen konstans jelenségek lelhetők fel az interjúkban:

„Célzott kérdéseink nem voltak – a vizsgálat célját ismerve beszéljenek életükről, családjukról, múltról, jelenről, minderről, amit fontosnak tartanak. Az interjúk során ezen kívül feltett kérdéseink a felbukkanó gondolatok szabad áramlásának tiszteletben tartásával, az elmondottak tudatközeli (szakkifejezéssel: tudatelőtes) tartalmának kibontását szolgálták. Kérdéseket csak a gondolatáramlás elakadása esetén, illetve az interjúk végén tettünk fel, a vizsgálat szempontjából általunk fontosnak ítélt és szóba nem került témakörökre vonatkozóan. A pszichológiai következtetések fontos kiindulópontja tudniillik az is, hogy ki mit tart lényegesnek, elmondhatónak és azt hogyan, milyen sorrendben közli, illetve mit felejt el elmondani, mi az a téma, amelyről akár többször is »elkanyarodik«.”¹¹

A fogalmaik szerint „nem szociológiában használatos interjúfelvétel és értékelés”-t használtak, ami valószínűleg a pszichológiai tartalmak, a rejtett lelki összefüggések vállalt elemzését jelentette. Sokkal könnyeb-

9 Cserne huszonkilenc évesen már az Országos Ideg- és Elmeógyógyintézet Kórházi Alkohol Osztályán a pszichoterápiás részleget vezette.

10 A kutatási dokumentációban a következő írások másolatai maradtak meg: Gyomroi-Ludowyk 1963, Kestenberg 1982, Klein 1983, Krell 1984, Steinmetz et al. 1989.

11 Kutatási jelentés, *A hosszantartó és vitális veszélyeztetettséget jelentő társadalmi diszkrimináció hatása a túlélők gyermekeinek lelki életében*, 1988. február 24., 7.

ben megtehették, mint narratív interjúzással kísérletező szociológus-történész „utódaik”, hiszen praxisuk során pontosan ezt gyakorolták, meglátásaikat tehát senki nem tekintette naiv pszichologizálásnak, emellett számukra az általánosítási igény sem volt elsődleges szempont. Szilágyiék ismerhették ugyan Solt Ottilia 1978-ra datált kéziratát az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő szociológiai interjúkészítésről, hiszen mindnyájan olvastak és terjesztettek szamizdatirodalmat, de ennek a kutatás dokumentációjában és az emlékezetükben sem maradt nyoma. Solt pedig amellett érvelt, hogy a szociológusok akkor tudnak jó interjút készíteni, ha többek között pszichológiai, pszichoanalitikusi jártassággal is rendelkeznek. Ugyanakkor tudatában volt a szakmák közötti átjárásból fakadó jogos vagy csupán önérzetes idegenkedés, szakmai megbélyegzés, margóra szorítás veszélyének: *„Interjuerek és a pszichológuscéh, valamint a szolid megbízhatóságot áhító szociológusok egyaránt háboroghatnak az eddigi előadottakról. Az interjuerek (joggal) érzik úgy, hogy zavarosan táltal lehetetlenséget kívánnak tőlük, a pszichológusok merényletnek tartják, hogy jó-rossz műkedvelők játszani akarják az analitikust, s végül a verifikálhatóságot számon kérő szociológus teljesen szubjektív, bizonytalan dolognak tarthatja az egész mélyinterjút, ahol minden attól függ, hogy ki kérdez. Kezdjük a legutóbbival. A mélyinterjúzás még nem szakma, csak kezd azzá lenni, ezért egyenetlen, s »technológiáját« nem tudjuk elég pontosan leírni. Középkori szinten állunk.”*¹²

A lélektani megközelítés, a ki nem mondott összefüggések kiemelése, a tudattalan tartalmak megértésének igénye ezek szerint már a nyolcvanas évek eleji magyar szociológiában is felmerült, de nem feltétlenül nyert osztatlan elismerést.

Talán azt is a szakmai elkülönülés példájának tekinthetjük, hogy Erősék interjú kutatásáról személyes ismeretség okán tudtak, ám a szoros informális, baráti kapcsolat nem jelentette azt, hogy egymás interjúba bepillantottak volna. Pető máig úgy emlékszik, hogy Erős és Kovács kérdőíves módszert használtak, holott ők is interjú felmérést végeztek, egész életutakat igyekeztek elmeséltetni. A különbség a kutatás méretében volt, hiszen míg Erősék 114 interjút vettek fel 5 év alatt, amiből adódóan a kutatásvezetők másokat is bevontak a készítésbe, ők maguk kb. tizenöt interjút csináltak.¹³ Pető fontosnak tartja kiemelni, hogy náluk a csoport egyenrangú tagjai készítették az összes interjút, amelyeket öt példányban sokszorosítottak, hogy felkészülten tudják átbeszélni az olvasottakat.¹⁴ Szilágyiék írásaikat többnyire közösen jegyezték, ami részint az orvosi tudományos közlemények hagyományába illeszkedik, részint tényleges közös gondolkodást és elemzést mutat. Virág Teréz analitikust szintén ismerték, a Kút rendelőről is hallottak, de közvetlen munkakapcsolat nem alakult ki köztük.

A pályázathoz Kun Miklós¹⁵ pszichiátertől, egykori főnöküktől kértek támogatást, aki ajánló soraiban az analitikusi megközelítés úttörő jelentőségét hangsúlyozta: *„A szülők nemzedékének társadalmi diszkriminációja*

12 Solt érvelését így folytatta: *„Viszont ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a kérdőívek legtöbbször sejtelmünk sincs róla, mi mindent takarnak a később precízen kódolt, majd magasabb matematikával varázsolt válaszok, a hivatalos okmányok pedig legalább annyit hazudnak és hallgatnak el, mint amennyit a valóságnak megfelelően mondanak. (Mondjuk egy fegyelmi jegyzőkönyv, egy munkakönyv, egy bejelentőkönyv.)”* (Solt: 1998 43.) http://www.vanesely.hu/elte/solt_ottilia_intejuzni.pdf.

13 Lásd az Erős–Kovács gyűjtemény leírását.

14 A résztvevők mellett egy példányt a Soros Alapítványnak adtak.

15 Kun Miklós (1908–2005) az illegális kommunista mozgalomban Mérei Ferenc társa, 1945 áprilisában a Népjóléti Minisztérium Gyermekvédelmi Főosztályának vezetője, az ötvenes években a Hévízi Állami Gyógyfürdő Kórház igazgatója. 1957-ben a Nagy Imre perben kihallgatják, de nem emelnek vádat ellene. 1957-től 1980-as nyugdíjazásáig a Lipótmezei Elmeógyógyintézetben töltött be vezető beosztásokat. A Gyógypedagógiai Főiskola tanára valamint a Magyar Pszichiátriai Társaság alapító tagja volt.

lecsapódik és rejtett csatornákon hat a következő generációra. Ezek feltárása csak specifikus megközelítésmóddal lehetséges. Ezt a megközelítésmódot kínálja a kutatás azzal, hogy megfelelően képzett szakemberek vesznek részt benne. Ilyen kutatás Magyarországon eddig lényegében nem történt.” A másik mentor, Andorka Rudolf,¹⁶ a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia tanszékének professzora, a kvalitatív és a kvantitatív szempontok összeegyeztetését látta volna szívesen a kutatás kapcsán: „A kutatás igen munkaigényes. Igen hosszú beszélgetéseket igényel a vizsgált személyekkel. Az is nyilvánvaló, hogy ezért esettanulmány jellegű adatfelvételeket kell végezni. Előnyös lenne azonban, ha a kiválasztott személyek az említett lelki hatások által érintetteknek minél szélesebb körére terjedne ki, azokat többé-kevésbé reprezentálná. Ezért a mintaválasztás módszerének nagy jelentősége van. Nyilván valamilyen kvóta-eljárással kellene dolgozni.”¹⁷

Mindebből kevés valósult meg. A fennmaradt kutatási jelentések szerint 40 interjút készítettek, első és második generációs, és egy gyermekkorban lévő harmadik generációs holokauszt-túlélővel. Eredetileg csak a háború után születetteket akarták kikérdezni, de menetközben a szakirodalomból és saját tapasztalataikból kiindulva belátták, hogy úgy kaphatnak pontosabb képet az átörökítési mechanizmusokról, ha a szülőket, a holokauszt túlélőket is bevonják a kutatásba. Ez utóbbi szempont teszi egyedivé és különlegesen értékesé a fennmaradt interjúkat, melyek túlnyomó része szülővel és gyerekekkel, testvérekkel, néhány esetben pedig egész családokkal, de egyesével, külön alkalmakkor készültek. Az interjúalanyokat hólabda módszerrel érték el, a résztvevőket anonimitásukról biztosították.

Az analitikus-kutatók élettörténetekre voltak kíváncsiak, emellett hangsúlyosan foglalkoztak a zsidósághoz fűződő viszonyal, a megkérdezettek családjával, a családban előforduló betegségekkel, kórosnak vélt tünetegyüttesekkel. Pszichoterápiás gyakorlatuk és nemzetközi szakirodalmi tájékozottságuk alapján feltételezték, hogy a pszichés panaszok okai gyakran rejtett, tudattalan szülői traumák lehetnek. Az interjúkkal igyekeztek részleteket megtudni a holokauszt-túlélők lelki problémáinak átörökítési mechanizmusairól. A beszélgetéseket nem terápiás alkalmaknak fogták fel, bár egyes interjúalanyokat pszichiátriai kezelésből ismertek és kértek fel a részvételre.

Az orvosi megközelítésből következett a kutatás prevenciós szándéka is: „Vizsgálatunknak külön aktualitást ad, hogy ez a generáció most van abban az életkorban, amikor tagjai gyermeket nevelnek, s így égetően fontos ezen lelki sérülések továbbvitelének megakadályozása azok feltárásával és elemzésével.”¹⁸ Bár a szociológiai és történeti vizsgálatokból hiányzik a közvetlen orvosi megelőzési szándék, ám a velük gyakran rokonítható nevelő, didaktikus indíttatás már korántsem példa nélküli a traumatikus emlékezet kutatásokban, amit a szerzők olykor explicit módon is kifejtenek.

16 Andorka Rudolf (1931–1996) eredetileg jogi végzettséggel rendelkező szociológus. 1957-ben röpcédula-terjesztésért öt hónapra le tartóztatják. 1962–1984 között a KSH munkatársa, 1984-től a MKKE Szociológia tanszékének vezetője, 1990-ben akadémikussá választják, 1991-től haláláig az egyetem rektora.

17 A csoport összesen 18 hónapra kapott havi 5000 forint ösztöndíjat, melyet felváltva vettek igénybe, a kórházban dolgozók ilyenkor néhány hónapos szabadságra mentek munkahelyükről. A támogatást 1986. július 1-től kezdték folyósítani.

18 Kutatási jelentés, *A hosszantartó és vitális veszélyeztetettség jelentő társadalmi diszkrimináció hatása a túlélők gyermekeinek lelki életében*, 1988. február 24., 18.

Eredmények

Az átlagosan 50 gépelt oldal terjedelmű szövegekben a tervekkel ellentétben jócskán akadnak zárt kérdések, megszakítás nélküli, hosszabb szövegrészek viszont csak elvétve. Az interjúleiratokról elmondható, hogy alig különböznek más életútinterjúktól. A rendszerint két-három ülésben felvett beszélgetésekben családtörténetek hangzanak el, a szülők fiatakorától haladva az interjúkészítés idejéig. A túlélőkkel folytatott beszélgetésekben hangsúlyosak a háború és a holokauszt történetei, de néhányan hosszasan mesélnek életük későbbi szakaszairól is. Az egyedüli eltérés más interjúkhoz képest talán a betegségek viszonylag hosszas taglalása, ám erre általában nem kérdéseket követően került sor. Logikusnak tűnik, hogy az interjúalanyok megfelelési, segítő szándékkal beszéltek problémáikról, mivel a megkeresés során a kutatók tisztázták a beszélgetés célját. Sőt olyan elbeszélő is akad, aki azt gondolta, hogy a kérdezőket kizárólag a betegségei érdeklik.

Az interjúk túlnyomó többsége Budapesten élőkkel készült. A szövegátiratokat nem egészítik ki személyes adatokat tartalmazó kérdőívek, de a válaszolók kora, foglalkozása családi helyzete általában kiderül a szövegekből. A meglévő 35 interjú terjedelme összesen cca. 1800 gépelt oldal. Az interjúkból mind a négy kutató kapott egy-egy példányt, az ötödik példány elvileg az alapítványhoz került, de ennek nem találtuk nyomát. A kutatási beszámolók viszont megmaradtak az OSA Soros Alapítvány fondjában (OSA 13-6-1). Az interjúk legépelet szövegét ösztöndíjszerződések, beszámolók, jelentések, előadás tervezetek, publikáció tervezetek és másolatok, idegen nyelvű szócikkek, bibliográfiák egészítik ki. Az interjúk hanganyaga sajnos elveszett, az interjúk felhasználásával hét publikáció jelent meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

I. Erős–Kovács gyűjtemény

Publikációk az interjúk kutatás felhasználásával

- Erős F. (1985) Társadalomlélektani szempontok a zsidó identitás kutatásához Magyarországon. OTTKT Főirány. In Várnai Gy. (szerk.) *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon*. Információs Bulletin. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 40–63.
- Erős F. (1985) Zsidó identitás a mai Magyarországon. In *Magyar Pszichológiai Társaság VII. Országos Tudományos Konferenciája 2., Tematikus vitaanyagok*. Budapest: MPT, 387–391.
- Erős F. (1988) Megtörni a hallgatást. In *Múlt és Jövő. Zsidó kulturális antológia*. Budapest: Múlt és Jövő, 19–27.
- Erős F. – Kovács M. M. – Kashti, Y. (szerk.) (1992) *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest: T-Twins.
- Erős F. (1992) A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években. In Erős F. – Kovács M. M. – Kashti, Y. (szerk.) *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest: T-Twins, 85–97.
- Erős F. – Ehmann B. (1996) Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben. In Erős F. (szerk.) *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*. Budapest: Scientia Humana, 96–113.
- Erős F. (2001) *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitásstratégiák*. Budapest: Janus – Osiris.
- Erős F. (2003) A zsidó identitás „felfedezése” Magyarországon a nyolcvanas években. In Bárdos K. – Erős F. – Kardos P. (szerk.) *In memoriam Virág Teréz*. Budapest: Animula, 53–58.
- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) *Comment j'en suis arrivé a apprendre que j'étais juif?* Actes de la Recherche en Sciences Sociales, No. 56. Mars, 63–68.
- Erős F. (1986) The holocaust and its aftermaths: Patterns of Jewish identity in Hungary. In *European Association of Experimental Social Psychology. 7th East–West Meeting: Values, norms, expectations and their violation. Abstracts*. Graz.

- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1988) Wie ich schliesslich gemerkt habe, dass ich Jude bin. Interviews mit ungarischen Juden aus der Nachkriegsgeneration. In *Babylon. Beiträge zur jüdischen Gegenwart*. Frankfurt am Main, Heft 3, 65–79.
- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1987) How did I find out that I was a Jew? Interviews. *Soviet Jewish Affairs*, vol.17. No.3. 55–66.
- Erős F. – Kovács A. (1989) The biographical method in study in Jewish identity in Hungary. In Hofer, T. – Niedermüller, P. (szerk.) *Life History as Personal Construct (Performance)*. Budapest: MTA Néprajzi Intézete, 345–357.
- Erős F. (1988) After Assimilation. Hungarian Jews today. *Jewish Socialist*, No. 13, Summer, 19–21.
- Erős F. (1991) Narusity molcsanyije. (Problémi evrejszkoj identifikacii poszle „holokauszta”). *Vengerszkij Meridián*, 1, 13–24.
- Erős F. (1996) The Construction of Jewish Identity in Hungary in the 1980s. In Kashti Y. – F. Erős – Schers D. – Zisenwine D. (szerk.) *A Quest for Identity. Post War Jewish Identities*. Tel Aviv: Tel Aviv University, Studies in Jewish Culture, Identity and Community, School of Education, 51–70.
- Erős F. – Ehmann B. (1997) Jewish identity in Hungary: a narrative model suggested. In Hadas M- Vörös M. (szerk.) *Ambiguous Identities in the New Europe*. Budapest: Replika Circle, 121–133. <http://www.replika.c3.hu>.
- Erős F. – Vajda J. – Kovács É. (1998) Intergenerational responses to social and political changes. Transformation of Jewish identity in Hungary. In Danieli Y. (szerk.) *Intergenerational Handbook of Multigenerational Trauma*. New York: Plenum Press, 315–325.
- Erős F. – Ehmann B. (2002) Jewish identity in Hungary – a narrative model. In László J. – Rogers W. S. (szerk.) *Narrative Approaches in Social Psychology*. Budapest: New Mandate, 121–132.
- Erős F. (2003) Identity discourses and narrative reconstruction after the holocaust. In László J. and Wagner, W. (szerk.) *Theories and Controversies in Societal Psychology*. Budapest: New Mandate, 193–206.
- Kovács A. (1992) Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. In Vig M. (szerk.) *Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990 júniusa között elhangzott előadásokból*. Budapest: Narancs Alapítvány,
- Kovács A. (1992) Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. In Erős F. – Kovács M. M. – Kashti, Y. (szerk.) *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest: T- Twins, 97–113.
- Kovács A. (1994) Changes in Jewish identity in modern Hungary. In Webber, J. (szerk.) *Jewish Identities in the New Europe*. London – Washington: Littmann Library of Jewish Civilization, 150–160.
- Kovács A. (1994) Anti-Semitism and Jewish Identity in Post-Communist Hungary. In Braham, R. L. (szerk.) *Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe*. New York: Columbia University Press, 125–142.

Interjúk

Erős Ferencsel készített szakmatörténeti interjú, <http://20szazadhangja.tk.mta.hu/> 2012, Interjúkészítő: Szász Anna Lujza, OSA 409_08_01_27_1.

Kovács Andrással készített interjú. OSZK, 1956-os Intézet – OHA, 938. sz., 2009–2010. Interjúkészítő: Gáti Tibor.

II. Szilágyi–Cserne–Pető–Szőke gyűjtemény

Publikációk a kutatás felhasználásával:

- Cserne I. – Pető K. – Szilágyi J. – Szőke Gy. (1989) Az elmaradt gyász. *Múlt és Jövő* (1), 31–32.
- Cserne I. – Pető K. – Szilágyi J. – Szőke Gy. (1989) *Psychic Characteristics of Hungarian Holocaust Survivors and Their Children The Analysis*. Paper to the Conference of the Society of Traumatic Stress Studies, San Francisco, California, Oct 27–30, 1989.
- Cserne I. – Pető K. – Szilágyi J. – Szőke Gy. (1990) The Second and the Third Generation Holocaust Survivors and Their Descendants. In Randolph L. Braham (szerk.) *Studies on the Holocaust in Hungary*. New York, 238–255.
- Cserne I. – Pető K. – Szilágyi J. – Szőke Gy. (1992) Az első és a második generáció. Holocaust-túlélők és gyermekeik. *Psychiatria Hungarica*, április, (7)2, 117–129.
- Pető K. (1992) „Engem az antiszemitizmus sodort a zsidók közé”. In Kovács M. M. – Y. Kashti – Erős F. (szerk.) *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest, T-Twins, 128–140.
- Pető K. (1999) Identitás és történelem. In Virág T. (szerk.) *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai* (Konferencia, 1998. november 13–15.), Budapest, Animula
- Pető K. (2001) A Zelig jelenség, avagy közepesen semmilyen. In Bárdos K. – Kardos P (szerk.) *Diszkrimináció és üldöztetés: hatások és következmények* (Konferencia, 2000. november 10–12.), Budapest, Animula.

Szilágyi J. (1984?) *Egy zsidó származású páciens analízise*. Kézirat. 409_6_1_1_003_2.pdf

Szilágyi J. (1994) Néhány gondolat egy zsidó származású páciens analízise kapcsán. *Thalassa* (5) 1–2, 160–168.

III. A tanulmányhoz felhasznált további irodalom

Bibó I. (1948) Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, 10–11.

Epstein, H. (1979) *Children of the Holocaust. Conversations with Sons and Daughters of Survivors*. New York: Penguin Books.

Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc*, 2–3, 129–144.

Erős F. – Stark A. (1983) A társadalmi diszkrimináció hosszantartó hatása a személyiségfejlődésre: A holocaust utáni nemzedékek identitásproblémái. In *A Magyar Pszichiátriai Társaság 1. Kongresszusa. 1. Főtéma*, Budapest, 98–99.

Erős F. (2001) *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitásstratégiák*. Különösen az V fejt. „Narratív rekonstrukciók és identitás-stratégiák a Holokauszt utáni második generációban.” Budapest: Janus – Osiris, 143–180.

Gyomroi-Ludowyk, E. (1963) *The Analysis of a Young Concentration Camp Victim 1. Psychoanalytic Study of the Child*. 18: 484–510.

Hermann I. (1945) *Az antiszemitizmus lélektana*. Budapest, Bibliotheca (átdolgozott kiadás: 1990).

Kestenberg, J. (1973) *Children and Parents: Psychoanalytic Studies in Development (Classical psychoanalysis and its applications)*. New York: Jason Aronson.

Kestenberg, J. S. (1982) Survivor-parents and their children. In M. S. Bergmann – M. E. Jucovy (szerk.) *Generations of the Holocaust*, New York, Columbia University Press, 83–102.

Klein, H. (1983) The Meaning of the Holocaust. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 20 (1–2), 119–128.

Kovács A. (1984) A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In Kende P. (szerk.) *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, 11–35.

Kovács A. (1992) Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. In Vig M. (szerk.) *Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990 júniusa között elhangzott előadásokból*. Budapest: Narancs Alapítvány, 262–285.

Kovács A. (2008) *A másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat.

Krell, R. (1984) Survivors and Their Children: Comments on Psychiatric Consequences and Psychiatric Terminology. *Comprehensive Psychiatry* Vol. 25. Sept–Oct.

Kren, G. M. – Rappoport, L. (1980) *Holocaust and the Crisis of Human Behaviour*. New York: Holmes and Meier.

Muszbek K. (1999) Székács-Schönberger István. Nekrológ. *Thalassa* (10) 1 <http://www.mtapi.hu/thalassa/991/szekacs.htm>

Pszichiátriai Társaság 1. Kongresszusa. Absztraktfüzet. 1. Főtéma. Budapest: Magyar Pszichiátriai Társaság, 98–99.

Solt O. (1998) Interjúzni muszáj. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I. Beszélő*, Budapest, 29–48.

Steinmetz C. H. D. – Kleber R. J. – Velden van der P. G. – Eland J. (1989) *The Second Generation Jews in the Netherlands. A comparison with a Reference Group*. Paper for the Fifth Annual Meeting of the Society for Traumatic Stress Studies. San Francisco, California, Oct 27–30.

Virág T. (1996) *Emlékezés egy szederfára*. Budapest: Animula.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltésük.¹

ADLER TAMÁS – LELKES SZILVIA

A TELEKI '44 PROJEKT INTERJÚS GYŰJTEMÉNYE

További közreműködők:

Feldmájer Sándor, Fris E. Kata, Lelovics Melinda, Margitta Nóra, Mayer András, Mayer Gábor

A Gláser Jakab Emlékalapítvány a józsefvárosi Teleki László téren működő ortodox zsidó imaház közösségének civil szervezete: a *Teleki Téri Imaház* jelenleg Budapest és az ország egyik utolsó működő lakásimaháza.

Az államszocializmus ideje alatt, majd a rendszerváltás után az imaház folyamatos működéséről többek között Gláser Jakab (1912–2006) gondoskodott. Az asztalosmester halála után a közösség tagjai úgy gondolták, hogy az imaház története gyakorlatilag véget ért. Annak érdekében, hogy ez mégse történjen meg, a közösség 2008-ban létrehozta a Gláser Jakab Emlékalapítványt. Felújították az imaház belső terét, ami alkalmassá vált a folyamatosan gyarapodó közösség befogadására és olyan események megtartására is, amelyeket már évtizedek óta nem rendeztek az imaházban (pl. újévi vacsora, hanukai ünnepség, Purim, közös főzések).

A *Teleki '44* kutatás fő célja a Teleki László téri imaház és környezete történetének dokumentálása és publikálása volt. Ezen felül arra törekedtünk, hogy a projekt eredményeit különböző formában minél több érdeklődővel megismertessük.

A projektben nagyrészt az egyéni sorsokon keresztül rekonstruáltuk az imaház és környékének történetét és történelmét. Szinte az utolsó pillanatban sikerült elérni azt a korosztályt, amely az imaház életéről és a környékről fontos történeteket és képi anyagokat tudott rendelkezésünkre bocsátani. Középső-Józsefváros zsidó vonatkozásai nagyrészt kívül estek a történészek és szociológusok érdeklődési körén és kutatási területén, ezért a dokumentálás, valamint az elsődleges források felkutatása kiemelkedő fontossággal bírt számunkra. Az adatgyűjtés érdemi része 2014 végén lezárult, de tudjuk: egy ilyen projekt sosem ér véget. Jelenleg az eredményeink bemutatására és az írásos anyag kiadására koncentrálunk, de emellett – kisebb kapacitással – folyamatosan gyűjtjük a további dokumentumokat, képeket és történeteket.

Ahogy a gyűjtemény és a projekt neve is utal rá, a kutatás kiemelten foglalkozott a holokauszt emlékezetével, a túlélők személyes beszámolóival. Ennek ellenére nemcsak az 1944–45-ös évekre koncentráltunk, a kutatás a századelőtől egészen az 1970-es évekig tartó időszakot ölelte fel. Munkánk fókuszában a Teleki László tér 22. szám alatt működő imaház állt, de sikerült feltérképeznünk a zsidó életvitel és infrastruktúra egykori helyi intézményeit: a piacot, a környező utcák különböző vendéglátó-ipari egységeit, kóserárait, zsidó kisiparos műhelyeit és más üzleteit. Legalább ilyen fontosak voltak számunkra az interjúalanyaink gyermekkori lakhelyei, továbbá az utcák és a házak is. Ezzel – indirekt módon – Józsefváros külső részének általános zsidó vonatkozásairól is értékes tudásra leltünk.

A fővárosi zsidó történelem feldolgozása kapcsán mind a tudományos, mind a laikus közvélemény szinte csak Lipótváros, Újlipótváros és Erzsébetváros lakosságára koncentrált, a nyolcadik kerület mintha elkerülné a figyelmet, pedig – ahogyan azt kutatásunk is bizonyítja – a főváros más részeinek is megvoltak a maguk szerényebb „zsidónegyedei”, melyek méltán kaphatnak helyet a budapesti zsidósággal kapcsolatos diskurzusban és történetírásban.

Hólabda módszerrel jutottunk el egyik interjúalanytól a másikig: a kiindulási pont az imaház közösségének aktív tagjaiból, azok idősebb ismerőseiből, az ismerősök által ajánlott családtagokból, gyerekkori barátaikból, iskolatársaikból és volt szomszédokból állt. A projekt kezdetén nagyjából tíz-húsz interjúalannyal számoltunk, végül ez a szám nagy meglepetésünkre ötven főre bővült. Közülük heten Izraelben, ketten az Egyesült Államokban, egyvalaki Olaszországban, mindenki más pedig Magyarországon élt. Interjúalanyaink közül 2016 nyarára hatan elhunytak.

A beszélgetéseken narratív interjúzási technikát alkalmaztunk: az interjúk strukturálatlanok voltak, hagytuk az embereket beszélni, és csak néha-néha kérdeztünk, vagy szakítottuk félbe őket. Egy átlagos interjú 3–4 óráig tartott, de néhány személlyel többször is találkoztunk. A narratív technika azért is bizonyult hasznosnak, mert ezzel olyan információkat és összefüggéseket is megismerhettünk, melyek egy strukturáltabb interjúkészítés során már nem biztos, hogy előjöttek volna az interjúalany emlékezetéből.

AZ INTERJÚKÉSZÍTÉS MENETE ÉS KÖRÜLMÉNYEI

Mivel a beszélgetés sikere nagyrészt az interjúalany és az interjúkészítő közötti bizalmon múlik, ezért ennek tudatos építésére már a telefonos kapcsolatfelvétel pillanatában figyeltünk. A beszélgetések többségét az interjúalanyok lakásában vettük fel, és mindig azzal kezdtük, hogy bemutattuk a közösséget és az alapítványt, valamint a kutatás célját. Az interjúkészítésben a kérdező mellett egy jegyzetelő vett részt, illetve több esetben egy kameraman is, aki elejétől a végéig felvette a beszélgetést, majd rögzítette a családi album releváns képeit. A beszélgetés oldódásával azonban mindhárom közreműködő bekapcsolódott a kommunikációba. Az interjú végén aláírtuk a letéti és a hozzájárulási nyilatkozatokat.

KIEGÉSZÍTŐ KUTATÁSOK

A személyes történetek rögzítésével párhuzamosan folyamatosan végeztünk levéltári és könyvtári kutatást (Magyar Zsidó Levéltár, Budapesti Fővárosi Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár, Hadtörténelmi Levéltár).

Áttanulmányoztuk az interjúk során említett, releváns házak és épületek telekkönyveit, továbbá olyan peranyagokat, amelyek a világháború Józsefvárost érintő egyes momentumaihoz kapcsolódnak. Emellett szemléztük egy adott téma releváns újságcikkeit is, amelyek többek között a zsidó infrastruktúrára, vállalkozásokra és a háborús eseményekre vonatkoznak. Egyébként a különböző kisebb imaházak felkutatása nagyrészt levéltári munka volt.

Végül hat téma szerint összefoglaltuk az eredményeinket. Az írások egy része a *Szombat* című zsidó politikai és kulturális folyóirat különszámában, egy másik része pedig a saját kiadású, *Sirat minket az eső* című esszékötetben (2015) jelent meg.

1. A Józsefváros mint zsidónegyed
2. A vészkorszak Teleki téri eseményei
3. Kis-Varsó legendája és a vagány zsidók
4. A Teleki téri piac története
5. A Teleki tér asszonyai
6. Pótimaházak, egyesületi imaházak és lakásimaházak Józsefvárosban

EREDMÉNYEK

Az elkészült tanulmányok legfontosabb megállapításait összegezve kijelenthetjük, hogy az oktatási, hitéleti és a kóseriséggel kapcsolatos élelmiszeripari intézmények lényeges elemei voltak a zsidó infrastruktúrának, így egy igen aktív és sokszínű zsidó élet alakulhatott ki a kerületben, amelyet tovább színesítettek a különböző vendéglátó-ipari egységek, kisiparosi egységek és egyéb vállalkozások.

Az említett infrastruktúrák közül kiemelkedik a Magdolna utca 29–31. szám alatti ortodox komplexum újrafelfedezése, melyben kóser mészárszék, feldolgozóüzem, mikve és iskola egyaránt működött.

A levéltári kutatás során beazonosított 44 kisebb imaház csaknem fele állandó jelleggel működött egyesületi imaházként, több mint egyharmaduk pedig időszakos jelleggel, az őszi zsidó ünnepek során megnyíló pótimaházként funkcionált. A lakásimaházak ötödéről sajnos csak bizonytalan információink vannak. A legfontosabb vallási intézmény az 1922-ben épült Nagyfuvaros utcai zsinagóga volt, mely méreteiben és befogadóképességében egyaránt kifejezte a helyi zsidó lakosság önreprezentációs igényét is.

Külön izgalmat jelentett a környékbeli fegyveres ellenállásról szóló történetek tisztázása. A Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány 1998-ban még emléktáblán is megörökítette a *Kis Varsónak* nevezett rendkívüli eseményt a Népszínház utca 46. számú ház falán. Jelenlegi tudásunk szerint a háborús kiugrásról szóló Horthy proklamációt követő napokban a Népszínház utca néhány házában nyilasok és SS katonák razziáztak, közülük többre német tankokból tüzeltek. A Népszínház utca 59-ben – az emléktáblával szemben – több férfit is agyonlőttek, egyelőre tisztázatlan okokból; míg a Népszínház utca 31-ben többek között szökött munkaszolgálatosok, baloldali ellenállók és civilek lövöldöztek nyilas osztagokra és német katonákra, míg egy német tank beavatkozása véget nem vetett a lövöldözésnek. A Népszínház utca 31-ben történt események dokumentálása az egyik legfontosabb kutatási eredményünket jelenti, mivel eddig nem találtunk forrást arra vonatkozóan, hogy bármilyen fegyveres akcióra sor került volna az épületben.

A háborús események interjúalanyok általi felidézése kapcsán a nem zsidó lakosság spontán mentéseit, valamint a nagykövetségek, a nemzetközi szervezetek irathamisítási és egyéb szervezett akcióit is rögzítettük, az esszében pedig külön alfejezetet szántunk a témának.

A személyes elbeszélésekből és a családi történetek feldolgozásából megismerhettük az ószeresek és a zsidó életem, valamint a piac felépítését, az itt dolgozók mindennapjait: egy olyan szociológiai közeget, mely sokkal differenciáltabb volt, mint azt kutatóként a nyolcadik kerületről korábban gondoltuk.

Külön érdekesség, hogy a tér mindennapi életét a piacon dolgozó nők szemszögéből is sikerült bemutatni. Margitta Nóra cikke azért is izgalmas, mert ezeken a sorsokon keresztül bepillantunk azoknak az egyébként nem feltétlenül jómódú zsidó családoknak az életébe, amelyekben a vállalkozás sikerében elvülhetetlen szerep jutott a nőknek. A legtöbb esetben nem is csak a családfő támogatójaként tűntek ki, hanem valójában ők vezették az üzletet. Sokszor az ő talpraesettségüknek, racionális gondolkodásuknak és kitartásuknak volt köszönhető a családi vállalkozás sikere.

A regisztrálásra kerülő több tucat pótimaház nemcsak a környék vallásos életére gyakorolt hatást, hanem üzemeltetési kérdéseket is felvetett. Mivel a hitéleti magánvállalkozások a székberleti díjaknak köszönhetően a húszas évek elejére már jelentős bevételi forrást jelentettek a főbérlőknek, 1923-ban kvázi „államosította” őket a hitközség: a Lujza, Dobozi vagy Magdolna utcában szinte egymást érték a zsidó ünnepekre összegyűlt emberek számára kérvényezett pótimaházak. Sokuk megérte a „felszabadulást” és csak az ötvenes években – vagy inkább 1956 után zártak be. A kutatás során számos olyan levelezéshez is hozzájutottunk, melyek rávilágítanak az ortodox hitközség központi vezetése és az adott helyi közösség közti gazdasági konfliktusokra is.

A feldolgozott témákon kívül egy fotóalbumot is sikerült összeállítanunk, amely a *Teleki Téri Imaház* közösségi életét mutatja be a hetvenes évektől kezdve, kiegészítve a tagok ennél is régebbi családi képeivel, illetve a levéltárban és az MTI-ben őrzött archív felvételekkel. A fotókból más partnerszervezetekkel együtt kiállítást szerveztünk, az elkészült kiállítási anyag pedig jelenleg is az imaház közösségi termében látható.

Szintén a munka részét képezte a magyar-francia koprodukcióban készült *Teleki téri mesék* című film, melyet hivatalosan 2014 őszén mutattunk be a Zsidó Filmfesztiválon. A dokumentumfilmet 2003-ban kezdte el forgatni Barbara Spitzer, majd 2009-ben, 2013-ban és 2014-ben is további forgatásokra került sor. A korábban készült felvételeken még látható Gláser Jakab és Raj Tamás rabbi, a 2013–14-es anyagok pedig a rendező által kiválasztott interjúalanyokkal készült beszélgetéseket tartalmazzák. Összesen több száz órás vágatlan anyaggal rendelkezünk.

2014. szeptember 22–24-én a Mátyás téri Kesztyűgyárban konferenciát szerveztünk a témában, de a projekt legfontosabb eredményének talán azt mondhatjuk, hogy a különleges alkalmakra szervezett séták (Budapest 100, Kortárs Építészeti Központ – OSA Archívum; Csillagos házak, OSA Archívum) után, 2015 tavaszától a „Hosszúlépés. Járunk?” csapatával együttműködve rendszeres túrákat vezethetünk az érdeklődők számára.

A kutatási anyagból összesen 390 önálló dokumentumot archiváltunk, melyek közül a legfontosabbak a 220 fotó és iratmáskolat, az interjúkat rögzítő hanganyagok (90 darab) és azok szöveges átiratai (58 darab). Minden igyekezetünk ellenére sajnos nem volt lehetőségünk minden interjú leiratát elkészíteni. Bízunk abban, hogy

bármilyen társadalomtudományi kutatás kapcsán az alapítvány megfelelő szakmai támogatást tud biztosítani, ezzel is segítve a kutatót a téma feldolgozásában. Szeretnénk továbbá, ha tudomásunk lenne minden olyan további kutatásról, mely érinti a budapesti zsidóság, illetve a Józsefváros 20. századi történetét.

A *Teleki '44 projekt* 2012 decemberében az Európai Unió által finanszírozott „Aktív európai megemlékezés” program keretén belül, 2014 tavaszától pedig a *Nemzeti Civil Alap* pályázati támogatásával valósult meg. Ugyanakkor a kutatás során az elsődleges szakmai segítséget az *MTA 20. század Hangja Archivum és Kutatóműhelytől* kaptuk.

A Teleki '44 kutatás vezetője: Mayer Gábor

Projektkoordinátor: Adler Tamás, Budai Orsolya, Lelkes Szilvia

Szakmai koordinátorok: Feldmájer Sándor, Fris E. Kata, Féner Tamás, Kovács Éva, Mayer András, Spitzer Barbara, Simor Ágnes

Projektarculat designer, tipográfia: Székely Róbert

Önkéntes csapat: Adler Tamás, Bánki Tamás, Budai Orsi, Dallos Zsuzsa, Feldmájer Sándor, Fris E. Kata, Gergely Dániel, Gergely György, Lelkes Szilvia, Lelovics Melinda, Margitta Nóra, Mayer András, Mayer Gábor, Michael Miller, Steiner Noémi, Pataki Vera, Pataki Kriszta, Pápai Gergő, Szatmári Réka, Szegő Dóri, Székely Róbert, Szikra Csaba, Zorándy Sára

HIVATKOZÁSOK

Adler T. (2013) Embermentők, ellenállók, kalandorok. In Fris E. Kata (szerk.) *Sirat minket az eső*. Budapest: Gláser Jakab Emlékalapítvány, 145–176.

Adler T. (2015) A „Kis Varsó” legendája. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat* 27(2), 17–20.

Lelkes Sz. (2015) Zsidónegyed? Zsidónegyedek? Józsefváros (és egy-két pesti kerület) zsidó népessége a 20. század közepéig. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 27(2), 4–7.

Fris E. K. (2015) Boltok, kóserájok a Teleki tér körül. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 27(2), 8–11.

Fris E. K. (2015) Ószeresek, handlék, zsidóbarátok. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 27(2), 12–16.

Margitta N. (2015) A Teleki tér asszonyai. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 27(2), 21–24.